

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

АНТИПОВА ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА КРИЗА 1956 Р. У ПОЛЬЩІ:
МІЖНАРОДНИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТИ**

Спеціальність – 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

ВІДНЯНСЬКИЙ Степан Васильович,

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія проблеми	9
1.2. Аналіз джерельної бази	27
1.3. Методологічні засади й понятійно-термінологічний апарат дослідження	40
Розділ 2. НАРОСТАННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ У ПОЛЬЩІ	47
2.1. Передумови політичної кризи та соціального вибуху у ПНР	47
2.2. Динаміка політичних змін польського суспільства.....	63
2.3. Основні наслідки соціально-економічних та політичних перетворень 1956 р. у Польщі	86
Розділ 3. МІЖНАРОДНИЙ РЕЗОНАНС НА ПОЛЬСЬКІ ПОДІЇ 1956 р.....	102
3.1. Позиція та діяльність польських еміграційних осередків	102
3.2. Міжнародна реакція на суспільно-політичну кризу у Польщі.....	120
3.3. Відголос польських подій 1956 р. у радянській Україні.....	135
Розділ 4. ЗМІНА СТАНОВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ ПОЛЬЩІ... 151	
4.1. Утворення та перші роки діяльності Українського суспільно-культурно товариства	151
4.2. Греко-католицька церква та її осередки у Польщі в 1950-х роках	173
4.3. Генеза лемківського питання.....	185
ВИСНОВКИ	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	201

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ААН – Архів нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych)
- АК – Армія крайова (Armia Krajowa)
- ГКЦ – Греко-католицька церква
- КВС – Комітет Вільної Європи
- ККК – Клуб Кривого Кола
- КПЗУ – Комуністична партія Західної України
- КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
- МВЗ – Міністерство віднайдених земель (Ministerstwo Ziemi Odzyskanych)
- МВС – Міністерство внутрішніх справ (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych)
- МГБ – Міністерство громадської безпеки (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego)
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ПАКС – Польське об'єднання світських католиків (РАХ)
- ПАПЦ – Польська автокефальна православна церква
- ПКНВ – Польський комітет національного визволення (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego)
- ПНР – Польська Народна Республіка (Polska Rzeczpospolita Ludowa)
- ПОРП – Польська об'єднана робітничая партія (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza)
- ППР – Польська робітничая партія (Polska Partia Robotnicza)
- ППС – Польська соціалістична партія (Polska Partia Socjalistyczna)
- ПСЛ – Польська народна партія (Polskie Stronnictwo Ludowe)
- РВС – Радіо “Вільна Європа”
- РКЦ – Римо-католицька церква
- СПМ – Спілка польської молоді (Związek Młodzieży Polskiej)
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік
- УБ – Управління безпеки (Urząd Bezpieczeństwa)
- УПА – Українська повстанська армія
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- УСКТ – Українське суспільно-культурне товариство

ВСТУП

Актуальність теми. У світовій історії 1956 рік позначився значними історичними подіями в країнах Європи, Азії, Африки та Америки. Особливо глибокі зміни відбувалися в радянському блоці. В суспільно-політичному житті та у міжнародних відносинах країн Центрально-Східної Європи середини 1950-х років значне місце посідає Польський жовтень – перша суспільно-політична криза в Польській Народній Республіці.

Дослідження подій 1956 р. у Польській Народній Республіці як феномена внутрішньополітичного та міжнародного життя набуває особливої актуальності внаслідок геополітичних змін у Центрально–Східній Європі, що відбулися наприкінці ХХ ст. У польському суспільстві нині точиться дискусія навколо історичних оцінок здобутків ПНР. Тривалий національний супротив сформував думку про певну штучність ідей народної Польщі, не пов'язаних з національною історією. Суспільно-політична криза 1956 р. у Польщі стала початком системного перетворення, яке охопило основні сфери життя країни. Саме тоді розпочався довгий шлях Польщі до справжньої незалежності й суверенності.

Актуальною залишається також тема суспільно-політичного життя української меншини у повоєнній Польщі. Тривалий час офіційна польська влада не визнавала помилок у своїй національній політиці, особливо щодо української меншини, послідовно формуючи вороже ставлення до неї польського суспільства. Саме означені події зумовили кризу системи влади у Польщі, а тому надали українській меншині шанс на збереження своєї ідентичності й утворення у наш час численної української діаспори у Східній Європі.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливої актуальності набуває дослідження впливу польських подій 1956 р. на розвиток незалежної громадської думки, яке дає змогу по-новому поглянути на шляхи, форми і методи функціонування соціалістичної системи у цілому, а також з'ясувати

природу взаємостосунків СРСР зі своїми найближчими сателітами, розкрити справжню сутність зовнішньої політики КПРС. Виявлені архівні документи переконливо свідчать: події 1956 р. як у Польщі, так і в Угорщині, досить неоднозначно сприймалися у радянській Україні. Втім, демократичні ідеї Польського жовтня певною мірою сприяли зародженню в УРСР національного та правозахисного руху.

У новітній українській історіографії комплексне висвітлення суспільно-політичної кризи 1956 р. у Польщі та її впливу на відносини СРСР і країн соціалістичного блоку з західними державами у другій половині 1950-х років дозволяє глибше зрозуміти й рельєфніше відобразити подальші зміни геополітичної мапи Центрально-Східної Європи та місце України у цьому процесі.

Об'єктом дослідження є історичний розвиток ПНР у контексті аналізу кризових явищ, властивих країнам радянського блоку у середині 50-х років ХХ ст.

Предметом вивчення є суспільно-політична криза 1956 р. у Польщі та її наслідки й міжнародний вимір.

Хронологічні межі дослідження обумовлені специфікою теми й охоплюють період з 1953 по 1957 рр. - від смерті Й. Сталіна і початку процесу лібералізації у Польщі до закриття знакового тижневика “Po prostu” у вересні 1957 р.

Географічні межі дослідження визначаються територією ПНР та країн, що входили до двох воєнно-політичних блоків – НАТО та Організації Варшавського договору.

Метою наукового проекту є відображення, на основі широкої джерельної бази, з урахуванням новітніх досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографій, політичних, соціальних та економічних процесів у Польщі середини 1950-х рр. та їх внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників у контексті міжнародної політики у східноєвропейському регіоні.

Наукові завдання визначені відповідно до поставленої мети:

- проаналізувати стан історіографічного опрацювання теми й ступінь її джерельного забезпечення;
- розкрити особливості процесів десталінізації у Польщі;
- здійснити комплексний аналіз етапів виникнення та наростання політичної кризи впродовж червня - жовтня 1956 р.;
- визначити основні наслідки соціально-політичних перетворень у ПНР;
- дослідити характер, форми та методи діяльності польських еміграційних осередків та їх вплив на розвиток ситуації на батьківщині;
- проаналізувати міжнародну реакцію на суспільно-політичні процеси у Польщі;
- простежити відголос польських подій у радянській Україні;
- з'ясувати вплив політичної лібералізації на зміну становища української меншини у ПНР.

Методологічні засади. Для забезпечення всебічного розкриття основних аспектів досліджуваної теми використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання. Основними принципами, використаними в дослідженні слід вважати принцип історизму та об'єктивності, тобто висвітлення подій у максимально широкому контексті того часу, фактографічного викладу на підставі верифікованих джерел, опису історичних подій з урахуванням максимальної кількості оцінок. Також теоретично-методологічними засадами дослідження став принцип конкретно-історичного та системного аналізу явищ і подій. У праці застосовуються загальнонаукові методи дослідження: проблемно-хронологічний, який передбачає комплексний аналіз проблеми в інтересах якісного виконання поставлених завдань та досягнення наміченої мети; структурно-системний (міждисциплінарний), який дав змогу вивчати тему крізь призму багатьох наук – всесвітньої історії, історії Польщі та України, історії міжнародних відносин, порівняльний та метод узагальнення.

Наукова новизна роботи полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка дотепер не отримала належного висвітлення у вітчизняній історичній науці. Дисертація є першим у сучасній українській історіографії узагальнюючим дослідженням трансформації польської політичної системи середини 50-х років ХХ ст. у контексті аналізу кризових явищ, властивих країнам радянського блоку. На основі різноманітних історичних джерел і наукової літератури висвітлено позиції та дії різних політичних сил і світової спільноти щодо суспільно-політичних перетворень у Польщі. З'ясовано характер, форми і методи діяльності польських еміграційних центрів та їх вплив на формування світоглядних орієнтирів співвітчизників. Встановлено, що процеси десталінізації у країнах-сателітах СРСР мали вплив на зародження національного та правозахисного руху в радянській Україні. Детально проаналізовано проблеми збереження національної ідентичності української меншини у Польщі у 50-х роках ХХ ст.

Практичне значення дисертації полягає у розширенні наукових знань з новітньої історії Польщі та польсько-українських відносин повоєнного періоду. Концептуальні положення та висновки роботи можуть використовуватися для подальшого вивчення зазначеної проблематики, при написанні узагальнюючих праць з новітньої історії країн Центрально–Східної Європи, всесвітньої історії ХХ ст., підготовці підручників і навчальних посібників.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах науково–дослідної теми “Україна в європейському культурно–цивілізаційному просторі: особистість, суспільство, національна державність (XIX – початок ХХІ ст.)” (№ держреєстрації 0112U000371) відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Апробація. Основні положення й результати дисертації обговорювалися на засіданнях відділів історії міжнародних відносин і

зовнішньої політики України та історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, оприлюднювалися на наукових конференціях, зокрема, круглому столі “Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на ХХ з’їзді КПРС)” (26 лютого 1996 р., Інститут історії України НАН України); українсько–польському симпозиумі “Інтелектуали, культура, політика: досвід Польщі та України (до 50-річчя журналу *Kultura*)” (5-7 червня 1997 р., м. Київ); Міжнародній науковій конференції “Україна – Польща. Українці – Поляки. 1914 – 1939” (18–19 вересня 2002 р., м. Варшава, Республіка Польща); Міжнародній науковій конференції “Познанський червень 1956 р.: причини, перебіг, наслідки” (22–23 червня 2006 р., м. Познань, Республіка Польща), Міжнародній конференції “Пам’ять та ідентичність” (19–21 вересня 2008 р., м. Івано–Франківськ), міжнародному круглому столі “Угорська революція 1956 року як прояв системної кризи і початок краху прорадянських тоталітарних режимів”(21 жовтня 2016 р., м. Київ).

Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у шістьох статтях, опублікованих у фахових виданнях з історії, визначених переліком ДАК України.

Обсяг і структура дисертації зумовлена метою, завданнями, логікою розкриття теми та її специфікою. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (500 бібліографічних позицій). Загальний обсяг дисертації становить 254 стор., з них основного тексту – 200 стор.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Події 1956 р. у Польщі, з огляду на їх особливе значення у світовій історії другої половини ХХ ст., постійно перебували у полі зору істориків, політологів, публіцистів, які прагнули дати їм обґрунтовану оцінку, намагалися провести паралелі між минулим і сьогоденням. Така увага до першої суспільно-політичної кризи в історії ПНР пояснюється низкою причин, зокрема, бажанням з'ясувати та пояснити процеси, що призвели до руйнації суспільного ладу так званої “народної демократії”. У 1956 р. фактично було покладено початок масовому протистоянню політичному режиму, який утвердився у Польщі і у 1956 р. вступив у стадію дезінтеграції. Партійні функціонери утрималися при владі лише тому, що частина суспільства зберегла віру в можливість побудови “соціалізму з людським обличчям”. Це було розповсюдженим явищем у Центрально-Східній Європі. Проте польському народу знадобилося подолати п'ять криз (1956, 1968, 1970, 1976, 1980), щоб правляча партія залишила політичну сцену, а більшість політично активного населення країни безумовно відмовилася від комуністичної ідеології. Політична криза 1956 р. стала відправною точкою довготривалого суспільного процесу.

Здійснений аналіз дозволяє поділити використану спеціальну літературу на чотири умовні групи: 1) праці, що належать до української історіографії (радянської та новітньої доби); 2) польська історіографія (часів комуністичного режиму та незалежної Польщі); 3) російська історіографія (радянська та новітня); 4) західна історіографія.

Початок дослідженням з історії повоєнної Польщі в Україні поклали студії вітчизняних науковців радянської історіографічної школи - І. Євсєєва [198], П. Калениченка, В. Колесника [204], Ю. Макара [220] та ін. За прийнятою у радянській історіографії схемою основну увагу вони приділяли

дослідженню історії українсько-польського співробітництва у сфері економіки, культури, науки тощо. Суспільно-політичні процеси у Польщі того періоду розглядалися ними в загальних обрисах і в контексті радянсько-польських міждержавних взаємовідносин.

Українська історична наука за часів незалежності, поступово відійшовши від радянської методології, позначилася якісним оновленням концептуальних засад. Почалося дослідження багатьох наукових проблем, донедавна цілком “закритих” для дослідників.

Наслідуючи досвід світової політичної думки та спираючись на капітальні праці, зокрема Х.Арендт [174], Ф.Фюре [245], С.Куртуа, Н.Верта, Ж.-Л.Панне, А.Пачковського, К.Бартошека, Ж.-Л.Марголена [246], П.Вандича [180], В.Тисменяну [236] та ін., українські вчені зокрема С.Кульчицький [192, 214, 215], Г.Касьянов, В.Даниленко [192], В.Баран [176, 177, 178] Р.Постоловський [230; 237], Є.Пугач, С.Страшнюк [230] та ін., зосередилися на комплексній розробці проблеми еволюції тоталітарної системи у другій половині ХХ ст. в Україні та країнах Центрально-Східної Європи.

Використовуючи напрацювання світової історіографії, та на основі великого комплексу архівних джерел, українські історики, В.Баран [178], Ю.Ганжуров [185], В.Литвин [216; 218], О.Бажан [175; 194] та ін. у своїх дослідженнях охоплюють період хрущовської “відлиги” і постсталінізму в історії України та розкривають вплив суспільно-політичних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи, зокрема у Польщі, на розвиток опозиційного руху в Україні.

Сучасні українські полоністи Б.Гудь [190; 191], В.Голубко [191], І.Льюшин [317, с. 179-188], І.Козловський [207; 317, с. 82-91], М.Кучерепа [240; 317, с.146-165], М.Литвин [219], І.Цепенда [247; 248] приділяють основну увагу переважно дослідженню міжвоєнної історії Польщі, українсько-польським взаєминам цього періоду, взаємовідносинам

польського та українського підпільних рухів у роки Другої світової війни, історії депортації українського населення у повоєнний період, історії українсько-польських відносин 40-50-ті рр. ХХ ст., тобто гострим питанням у взаєминах двох народів [240, 241, 242].

Першою синтетичною працею, присвяченою узагальнюючій історії Польщі від найдавніших часів до наших днів стала монографія Л. Зашкільняка і М. Крикуна “Історія Польщі” [200]. Незважаючи на енциклопедичний характер дослідження, автори комплексно виклали характерні особливості тоталітарного режиму у Польщі 1949-1956 рр., визначили основні етапи суспільно-політичної кризи 1956 р. та представили подальший розвиток комуністичної Польщі.

Однією з перших розвідок, присвяченою дослідженню українського питання у ПНР стала праця В. Сергійчука “Трагедія українців Польщі” [233]. Спираючись на джерела вітчизняних архівів, автор представив історію українців від часу розселення на території Польщі. Основну увагу він приділив другій половині ХХ ст., періоду гітлерівської окупації та депортації до УРСР у 1944-1946 рр., а також операції “Вісла”.

Серед сучасних українських істориків проблем демократичних рухів у Польщі другої половини ХХ ст. та національно-культурній діяльності українців у Польщі присвятили свої дисертації С. Яцечко [253], Я. Нападій [222], Н. Стецюк [235] та О. Янчук [251]. С.Яцечко зробила спробу охарактеризувати політичний, економічний і соціальний потенціал польського лібералізованого соціалізму та розглянути проблеми схильності польського соціалізму до антисемітизму й перетворення його на чинник політичної боротьби. Я. Нападій проаналізував діяльність демократичної опозиції у Польщі у 70-х роках ХХ ст. Н. Стецюк та О. Янчук приділили увагу становищу української громади у Польщі у повоєнний період.

Втім, до недоліків сучасної української історіографії слід віднести відсутність ґрунтовних узагальнюючих праць, присвячених політичним

кризам і конфліктам 50-80-х років як у Польщі так і у Центрально-Східній Європі у цілому. Враховуючи актуальність теми та певну кількість захищених дисертацій з означеної теми, у майбутньому ця лакуна може бути заповнена.

Польська історична наука часів комуністичного режиму (офіційна, позацензурна й емігрантська) приділяла особливу увагу XX з'їзду КПРС і VIII пленуму ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). Представники офіційної історіографії М. Яворський [331; 332], Х. Пжибильський [425], А. Тополь [463], Т. Валіхновський [471] та ін., наслідуючи встановлену партійну концепцію [60; 62; 98], вбачали у цих подіях успішну спробу десталінізації суспільства та оновлення соціалістичного ладу. Виразники ідей позацензурної й емігрантської історіографії А. Альберт [254; 255], В. Брус [266], В. Єдліцький [333; 334; 335], К. Керстен [339, 340] та ін., підкреслювали у подіях 1956 р. кризу існуючої системи і вбачали у них доказ нездатності комуністичного режиму до самореформування.

На окрему увагу заслуговує так звана польська емігрантська (опозиційна) історіографія. Від самого початку лібералізації польські емігрантські осередки, перш за все - у Лондоні і Парижі, намагались доправляти до Польщі альтернативні зразки наукової думки. Найкращі представники емігрантської історіографії не тільки ставили собі за мету правдиво відтворити перебіг подій, але й поділитися роздумами та нав'язати суспільству дискусію щодо майбутнього Польщі. Певним недоліком цих праць є недостатнє використання польських архівних джерел, але вони безумовно відіграли важливу роль у формуванні сучасної польської історіографії. До еміграційної літератури належать праці Б. Бачка [258], В. Бруса [266], Л. Колаковського [208; 348], А. Корбонського [349], А. Міхніка [393], К. Помяна [420; 421], А. Смоляра [444] та ін. Особливу увагу слід приділити роботі М. Тарневського [457]. Його розвідка "Порція

свободи (Жовтень 1956)” декілька разів передруковувалося Літературним інститутом у Парижі і мініформатом, підпільно відсилалося до Польщі. Саме його студія стала першою працею, в якій відбився весь комплекс подій, що супроводжували Польський жовтень від початку лібералізації: XX з’їзд КПРС, справа АК, важливість преси, керовані й некеровані маніфестації, відносини між Польщею і СРСР, послідовність змін. Окремий розділ дослідник присвятив міждержавним відносинам Польщі і Китаю.

Через 30 років після подій Польського жовтня Літературний інститут на сторінках “Історичних зошитів” видав студії А. Корбонського “Жовтень 1956” [349]. З певної перспективи, базуючись, поза іншими джерелами, на офіційних і неофіційних спогадах безпосередніх учасників подій, автор відтворив достатньо повну ретроспективу подій суспільно-політичної кризи 1956 р. Називаючи 1956 р. видатним роком в історії світового комунізму [349, s. 47], Корбонський сформулював концепцію, в якій, простежуючи тісний зв’язок між кризами 1956 р. і 1948 р., стверджує, що Польський жовтень був відповіддю на посилення сталінізації країни. Саме тому особистість Гомулки, який у 1948 р. вважався альтернативним керманічем партії, відіграла значну роль у кризі 1956 р. Автор вважає, що повернення Гомулки до активного політичного життя стало одним з основних каталізаторів Польського жовтня. Використовуючи свою безмежну популярність і харизму, Гомулка мав усі шанси розпочати низку основних політичних і економічних реформ, які могли змінити не тільки характер польського комунізму, але й усієї системи у цілому. Втім, на думку Корбонського, перебіг подій 1956 р. свідчить про неспроможність польського комунізму, як політичної й економічної системи та як ідеології і способу життя, не тільки утвердитися у суспільстві, але й на відміну від інших країн Східної Європи, здобути мінімальну народну підтримку.

З емігрантською історіографією тісно пов’язана і так звана позацензурна польська історіографія. Емігрантські осередки на сторінках

своїх видань друкували нецензуровані комуністичною владою праці польських істориків. Серед таких часописів слід відзначити політичний кварталник “Анекс”, що видавався у Лондоні. Відповідно до досліджуваного періоду в бібліотеці “Анексу” вийшли роботи К. Керстен [340; 341], М. Кулі [358], Я. Куроня [364; 365], Т. Торанської [169], А. Фрішке [300] та ін.

Слід віддати належне студіям видатної польської ученої К. Керстен “Між визволенням і звільненням. Польща 1944-1956” [341]. Збірка есе і рефлексій історика присвячена не тільки пошуку альтернативного шляху розвитку історії Польщі після закінчення Другої світової війни, а й проблемами історичної пам’яті. Дослідниця застерігає творців нової офіційної історіографії від маніпулювання історією і вважає, що відповіді на всі складні історичні питання необхідно шукати в архівах.

Однією з перших розвідок польських істориків щодо історії опозиційного руху у повоєнній Польщі стало видання “Анексом” ґрунтовного дослідження А. Фрішке “Політична опозиція в ПНР. 1945-1980” [300]. Автор не тільки виокремив опозицію у самостійний предмет дослідження, а й розробив її періодизацію і сформулював основний понятійний апарат. Окремий розділ роботи присвячений подіям 1956 р. і соціально-політичній історії ПНР за часів В. Гомулки.

Відкриті дискусії серед польських істориків, що розпочалися на початку 80-х років [275; 483; 484], призвели до поступового зближення позицій офіційної, опозиційної та емігрантської історіографій. Цьому значною мірою сприяла й публікація опозиційною історіографією нових документів про розвиток і наслідки Польського жовтня [59].

Сучасні польські історики також дотримуються різних концептуальних засад щодо трактування всього комплексу взаємин між владою і суспільством за часів ПНР. Ряд польських вчених, А. Дудек [283; 284; 285], Є. Ейслер [287; 289; 290; 291; 292], Я. Жаринь [489; 490], П. Махцевич [317,

s. 68-81; 380; 381; 383], А. Фрішке [299; 300; 301; 302; 303; 305; 317, s. 29-48] та ін., концентрують свою увагу на політичній історії ПНР, розвитку руху національного опору, особливу увагу звертаючи на функціонування органів влади у соціалістичній державі.

Інші польські дослідники, зокрема Я. Жарновський [392, s. 8-106, 170-204], М. Куля [357; 416, s. 229-255], В. Менджецький [392, s. 107-169], С. Рудницький [392, s. 205-258], С. Янковяк [322; 424, s. 11-22], Д. Ярош [325; 326; 327; 328; 329; 416, s. 153-179] та ін., вважають необхідною складовою аналізу історії Польщі повоєнного періоду дослідження соціально-економічного розвитку країни й об'єктивних процесів, характерних для польського суспільства того часу. Відомий польський учений Д. Ярош [328; 416, s. 177], який присвятив цикл робіт повсякденному життю громадян ПНР, взагалі ставить під сумнів широке розповсюдження опозиційних настроїв у суспільстві.

Низка важливих аспектів політичної історії Польщі середини ХХ ст. висвітлюється у колективній роботі Є. Ейслера, А. Шварца і Р. Вечоркевіча “Польща. Політична історія останніх двохсот років” [292]. Предметом дослідження автори обрали не лише діяльність польських урядів в екзилі та еміграційних осередків, а й комуністичної влади за часів ПНР. Основну увагу вони акцентують на принциповому моменті – прагненні польського народу відтворити суверенну державу.

Подіям 1956 р., що стали початком боротьби з комуністичним режимом, сучасна польська історична наука наводить одне з центральних місць. Йдеться про узагальнюючі праці з історії Польщі ХХ ст. авторства відомих польських учених Г. Дильонгової [196], А. Дибковської, М. Жарин, Я. Жариня [197], Є. Ейлера [290], А. Пачковського [411], Є. Топольського [464], А. Чубинського [273; 274]. Особливо слід виокремити студію В. Рошковського (псевдонім Анджей Альберт). Його “Новітня історія Польщі” [254; 255; 433], яка видавалася ще підпільно опозицією, і до сьогодні

залишається найпопулярнішою книгою яка не втратила свого наукового значення.

Першою ґрунтовною роботою, присвяченою висвітленню кризи 1956 р. у Польщі, стала надрукована 1989 р. монографія З. Риковського та В. Владики “Польська проба. Жовтень 1956 р.” [436]. Об’єднавши досвід опозиційної та емігрантської історіографії та збагативши його новими документами, автори підтримали концепцію щодо історичного значення Польського жовтня. Незважаючи на те, що суспільно-політична криза була вичерпана у жовтні 1956 р., Польський жовтень не становив закінчений історичний факт, а розпочав певний процес, пов’язаний з кризою старих і пошуком нових форм суспільного життя. Автори, відзначаючи надзвичайно цінний історичний досвід Жовтня, вважають його значно більшим явищем ніж просто наслідком міжфракційної боротьби у ПОРП і окреслюють його як наростаючий конфлікт між владою і суспільством [436, s. 293-295].

Цілком новий погляд на образ польської “відлиги” і Польського жовтня представив у своїй монографії “Польський рік 1956” П. Махцевич [380]. Події 1956 р. у його викладі - це історія, що створювалася “знизу”, найнижчий суспільний рівень індивідуального і групового досвіду народу. На широкому тлі суспільних процесів ХХ ст. і на підставі раніше невідомих архівних джерел, соціологічних досліджень автор показав домінуючі у польському суспільстві політичні настрої, які призвели до якісно нового рівня опору системі. У підсумку Махцевич стверджує, що основною рушійною силою Польського жовтня був масовий спонтанний виступ польського народу проти сталінізму як системи.

Узагальнюючи досвід попередніх поколінь польських істориків П. Цодогні у праці “Рік 1956” [270] підтримує тезу про те, що Польський жовтень став кульмінацією змін, які наближалися протягом кількох років. Вже ніколи пізніше не повторилася ситуація, коли дві важливі історичні події, такі як Познанський червень і Польський жовтень у 1956 р., відбулися

б протягом одного року, що безумовно засвідчило значущість 1956 р. для подальшої історії Польщі. Авторка вважає, що Польський жовтень мав вирішальний вплив на наступні соціальні вибухи і владні кризи, які насамкінець призвели до завершення панування комуністичної системи у 1989 р. Детально проаналізувавши динаміку подій 1956 р., П. Цодогні визнає, що брак джерел із архівосховищ Росії не дозволяє польським історикам у повному обсязі розкрити означену проблему.

Дослідженню історії познанських подій червня 1956 р. присвятив своє життя польський історик Е. Маковський. Його авторству належить найкраще на сьогодні монографічне дослідження, присвячене першому соціальному вибуху в ПНР – “Познанський червень 1956. Перший суспільний бунт в ПНР” [389]. На основі багатой джерельної бази Маковський встановив найважливіші елементи виступів познанських робітників: причини, перебіг і наслідки, а також міжнародний розголос подій. У додатках до видання, уперше у польській історіографії, подаються детальні списки затриманих і заарештованих, а також поранених і вбитих учасників познанського повстання, що безперечно робить монографію Маковського хрестоматійною працею з історії Познанського червня 1956 р.

Накопичений упродовж останніх років досвід і наукові напрацювання зумовили перехід польської історичної науки на якісно новий рівень. Увага вчених зосереджується на синтезі й аналізі етапів трансформації соціалістичного ладу у Польщі. Новаторською працею, що являє собою результат рефлексій автора щодо специфіки “польського календаря” (прийнятий у польській історіографії термін, що позначає суспільно-політичні кризи доби ПНР), стала монографія видатного історика Є. Ейслера “«Польські місяці» або криза(и) в ПНР” [287]. Проаналізувавши, яким чином суспільно-політичні кризи упродовж 1956-1981 рр. обумовлювали перелом в історії ПНР, чим різнилися і були подібні між собою, дослідник висунув тезу, що більшість “польських місяців” визначили послідовну лібералізацію

комуністичної системи у державі і їх слід розглядати як елементи одного процесу - кризи політичного устрою. На думку автора владі жодного разу не вдалося “відвойовувати втрачені позиції” і повернути своє докризове становище і від однієї кризи до іншої збільшувався діапазон громадянських свобод польського суспільства [287, s. 215].

Актуальною для польської історіографії залишається дискусія щодо природи існування комуністичного режиму і рівня його неприйняття суспільством. Започаткована видатними діячами польської еміграції, опозиції та істориками Л. Колаковським [348], Ю. Мєрошевським [395], А. Міхніком [393], Я. Кофманом [347], А. Смоляром [444], вона була підтримана істориками М. Зарембою [485], К. Керстен [339; 341; 342; 343; 344], Р. Купецьким [361], П. Махцевичем [317, s.68-81; 381], Х. Слабек [416, s. 91-102; 443], Х. Швіда-Земба [454] та ін. Протиріччя опонентів викликав погляд на політичну систему Польщі другої половини ХХ ст. На думку перших тоталітарний режим панував весь час існування ПНР. Учені-історики, зокрема К. Керстен, вказують на невідповідність деяких рис сталому уявленню про тоталітаризм, виокремлюючи існування у Польщі незаангажованої преси, клубів інтелігенції, постійних протестів, які неприпустимі у суто тоталітарній державі.

Періоду функціонування у Польщі комуністичного режиму присвячена одна із вагомих історичних публікацій – розвідка Р. Купецького “Натхнення мільйонів. Культ Йозефа Сталіна в Польщі 1944-1956”[361]. Показавши еволюцію культу Сталіна: від народження у 40-х рр. до офіційного визнання партією “помилки” і “викривлень”, дослідник ставить до дискусії питання: комунізм був нав’язаний, чи знайшов коріння у самій Польщі. Здійснивши порівняльний аналіз культу Сталіна і культу Пілсудського, Купецький заявив про неможливість уподібнення цих явищ узагалі.

Новий погляд на сутність комунізму запропонував у своїх студіях “Жовтень 1956. Відправний пункт. Мозаїка фактів і поглядів. Історичні

враження” Т. Кіселевський [345]. Автору належить задум проаналізувати вплив комуністичної ідеології на три складові суспільного життя – творчу, релігійну і правову. У політиці комуністичної держави інтелектуальній і художній творчості відводилась одна з основних ролей, як одній з форм утвердження політичного устрою у суспільстві. Натомість релігія і католицька церква стали супротивниками й основною альтернативною ідеологією для цієї держави. Предметом дослідження автора стала фундаментальна дискусія між двома вірами – католицькою релігією та комуністичною ідеологією. За його визначенням у тоталітарній системі особливим інструментом влади залишалося застосування права. Кіселевський вважає, що в жовтні 1956 р. ще не прийшов час для перемоги над комуністичним тоталітаризмом. На зміну революції повстала комуністична контрреволюція, хоча самі комуністи зберігали за собою монополію на революцію. Комуністична контрреволюція закінчилася напередодні березневих 1968 р. і грудневих 1970 р. подій, коли розпочався новий цикл суспільно-політичних криз. На думку історика, 1956-1959 рр. - це період ліквідації досягнень Жовтня, який слід вважати фрагментом ще більш широкого історичного процесу.

Сучасна польська історіографія вирізняється також значним пластом досліджень, присвячених діяльності польської еміграції. Авторству провідних істориків Польщі Р. Габельського [309; 310; 311; 312; 424, s. 81-96], А.С. Ковальчика [351; 356, s. 48-62], Я. Корека [350], З. Кудельського [356], П. Махцевича [379], А. Фрішке [298; 304; 356, s. 11-36] належить низка досліджень, присвячених історії повоєнної хвилі еміграції.

Наукова серія “Друга польська еміграція. 1945-1990” вмістила студії, присвячені різним напрямкам діяльності еміграційних осередків цього періоду. Серед них дослідження П. Махцевича [379] “Еміграція в міжнародній політиці”. Аналізуючи різнопланову діяльність окремих

еміграційних центрів, учений запропонував концепцію закінчення у середині 50-х рр. ХХ ст. так званої “героїчної” епохи в історії еміграції, коли польські вихідці намагалися відігравати ключову роль у боротьбі за незалежність Польщі, створюючи на Заході польську армію, формуючи за допомогою радіо погляди польського суспільства або плануючи нариси майбутнього політичного ладу для Польщі і її сусідів. Після подій 1956 р. для еміграції, на думку П. Махцевича, відводилася суто допоміжна, прикладна, проте не позбавлена певного значення, роль.

До цієї ж серії належить розвідка А. Фрішке “Політичне життя еміграції” [304]. Автор робить наголос на суттєвій відмінності польської еміграції останньої хвилі від попередніх. Різниця пов’язана з причинами, за якими поляки залишали батьківщину. Якщо попередні еміграції поляків здійснювалися заради заробітчанства, то остання мала виключно політичний підтекст. Саме політичні мотиви й окреслювали характер створених організацій, у кожній з яких, незалежно від сфери діяльності, домінувала ідейна складова. А. Фрішке детально розглянув діяльність політичних еміграційних центрів, які перебували у стані конфлікту, з’ясовуючи правомочність одноосібно представляти інтереси поляків. На думку автора, на значну увагу заслуговував аналіз конфлікту між тими представниками еміграції, які сповідували відновлення незалежності Польщі у межах II Речі Посполитої, і тими політиками, які намагались розробити стратегію діяльності відносно нового геополітичного розкладу сил. Автор доводить, що відсутність єдиного еміграційного центру, різні цілі і завдання, постійні конфлікти і суперечки поглинали енергію еміграції і вона, замикаючись на власних, не зовсім зрозумілих для співвітчизників, проблемах залишалася на маргінесі політичного життя.

Серед наукової літератури, присвяченої емігрантським проблемам, на окрему увагу заслуговує ґрунтовне дослідження Я. Корека “Парадокси паризької “Культури”. Еволюція політичної думки в 1947-1980 рр.” [350].

Автор розглядаючи феномен славнозвісного часопису через призму еволюції політичної думки його авторів, аналізує погляди “Культури” на проблеми Центрально-Східної Європи у цілому. Окрему увагу дослідник приділив виникненню перших елементів нової програми розвитку Польщі, що почали формуватися у колективі “Культури” після XX з’їзду КПРС. Вона мала поєднати розвиток демократичних засад у Польщі, таких як вільні вибори, свобода слова тощо, та існування незалежної Польщі у так званому нейтральному поясі, або, як варіант, у межах федерації Центрально-Східної Європи. Змальовуючи основні принципи програми “Культури”, Я. Корек називає її політикою “гри на двох фортепіано”, тобто підтримувannya одночасного діалогу з західними країнами і Москвою [350, s. 176-198]. Запропонований поділ завдань виглядав наступним чином: еміграція, зокрема “Культура”, повинна підтримувати діалог із Заходом, а співвітчизники, для збалансування позицій, відповідали за східний вектор міжнародної політики Польщі. Я. Корек відзначав неоднозначне ставлення колективу “Культури” до постаті Першого секретаря ЦК ПОРП. З одного боку, вони зважали на те, що Гомулка - комуніст, але з іншого, вважали його польським комуністом, який підтримує добрі контакти з Кремлем задля самостійності Польщі. На їх думку, кращого кандидата на роль провідника як і кращого шляху демократизації на той час не існувало.

Проблема етнічних меншин повоєнної Польщі не набула до 1989 р. пріоритетного становища у офіційній польській історіографії. Справа полягала не лише у закритості архівних джерел. Ключову роль відігравала проголошена комуністичною владою ідея монодержави – “Польща для поляків”. Заповнюючи існуючу лакуну, польські історики наприкінці 1990-х рр. реалізували науковий проект “Національні меншини у Польщі. Держава, польське суспільство і національні меншини у період політичних переломів (1944-1989)” [399]. Окремий розділ, присвячений українській проблематиці, підготував Р. Дрозд [281; 399, s. 180-244]. Метою проекту став

детальний аналіз політики польської влади щодо етнічних меншин, а також ставлення самих меншин до цієї політики. На думку авторів проекту, позначивши “больові точки”, їм не вдалося повною мірою опрацювати весь масив матеріалу.

Лише на початку 2000-х рр. з’явилися дослідження, присвячені історії української меншини у Польщі повоєнних років - монографія Р. Дрозда “Політика влади щодо українського населення у Польщі в 1944-1989 рр.” [279] та монографія І. Галагіди “Українці на західних і північних землях Польщі. 1947-1957” [315]. Слід зауважити, що дослідженням проблем української національної меншини переважно займаються польські історики українського походження.

Науковий доробок Р. Дрозда вважається на сьогодні найбільш ґрунтовним у польській історіографії дослідженням, присвяченим повоєнній історії української меншини. Автор систематизував максимальну кількість джерел і приділити особливу увагу тим подіям, які докорінно змінили долю польських українців. Серед них - репатріація українців до СРСР, акція “Вісла”, цілковита ліквідація українського національного життя у сталінський період, поява перших українських організацій після 1956 р. Р. Дрозд наблизився до вирішення першорядного питання у дослідженні депортації українського народу - що було основною причиною для проведення акції “Вісла”: неможливість інакше ліквідувати українське підпілля чи полонізація українців? Досліднику вдалося розшукати таємну інструкцію Міністерства віднайдених земель, за якою основною метою переселення українців через акцію “Вісла” була асиміляція їх у польському середовищі [279, s. 81]. Польські комуністи цинічно бажали вирішити національне питання у Польщі через денаціоналізацію українців. Дрозд не тільки детально відтворив етапи створення Українського суспільно-культурного товариства, а й проаналізував його діяльність в існуючому політичному контексті. На думку автора, з початком лібералізації у Польщі

відбулася певна модифікація і у ставленні до непольського населення. Реалізуючи у життя гасло “інтернаціоналізм” влада використовувала однорідну політику по відношенню до всіх національних меншин. Вона не підтримувала збереження їх національної самобутності, вважаючи це проявом націоналізму, і активно застосовувала елементи пропаганди, зміцнюючі антиукраїнські настрої у польському середовищі. Р. Дрозд із жалем відзначає, що ці тенденції зберіглися у польському середовищі до кінця існування ПНР.

І. Галагіда у своїй розвідці звернувся до проблеми української етнічної меншини на західних і північних землях Польщі. Географічне визначення дослідження обумовлене тим, що саме на ці землі були переселені українці під час операції “Вісла”. Спираючись на архівні джерела, автор аргументовано доводить, що переселення на землі, які відійшли до Польщі після Другої світової війни, не принесло українцям цивілізаційного піднесення. Поселяючись у знищених господарствах, представники української національної меншини мріяли про повернення у рідні місця і не дбали про господарювання, що призводило до їх повного зубожіння. Лише на початку 1957 р. українцям вдалося відновити своє політичне, релігійне і суспільне життя після десяти років небуття [315, s. 129-131].

Російські історики також традиційно виявляють зацікавлення у дослідженні новітньої історії Польщі та політичних криз і конфліктів у Східній Європі другої половини ХХ ст. За часів існування СРСР, з політичних та ідеологічних міркувань, тема конфліктів у східноєвропейських країнах була віднесена до категорії заборонених. Офіційна радянська історіографія 50-70-х рр. відзначалася однобічністю підходів та ідеологічною запрограмованістю висновків. Історики радянської доби, М. Бухарін [179], В. Воронков, В. Дворников [494], П. Костиков [212; 227], В. Светлов [494] не відзначалися плюралізмом концепцій і займалися насамперед конкретно-історичними дослідженнями. Лише наприкінці 80-х рр. у радянській

історіографії з'явилися тенденції до обережної критики “деформацій соціалізму” та “відступів від принципів марксизму-ленінізму”. Автори намагалися відтворити історичне тло подій, долучити нові, у межах офіційної ідеології, джерела та донести до читача своє розуміння суспільно-політичних процесів. Утім, історичні праці видані у радянські часи, насичені ідеологемами і, безумовно, потребують критичного ставлення.

Перші спроби об'єктивно розглянути проблему були зроблені у роки “перебудови” істориком і політологом Я. Гришиним [188], який присвятив свою наукову діяльність вивченню кризових явищ у ПНР.

Упродовж 90-х рр. минулого століття центром вивчення проблем Центрально-Східної Європи став Інститут слов'язознавства РАН. Перші наукові публікації, присвячені політичним кризам у країнах Східній Європі другої половини ХХ ст. – збірки наукових праць “Політичні кризи і конфлікти 50-60-х років у Східній Європі” [226] та “Конфлікти у повоєнному розвитку східноєвропейських країн” [210], були видані під редакцією професора Ю. Новопашина. Обмежившись періодом 50-60-х рр. і розглянувши окремі аспекти кризових явищ у НДР 1953 р., в Угорщині та Польщі 1956 р., Чехословаччині 1968 р. та Югославії у 1980-х рр., російські вчені сформулювали єдину концепцію розвалу радянської системи у Східній Європі у наслідок поразки СРСР у “холодній війні” й існуванням концептуальних протиріч, які унеможлилювали вирішення проблем у межах комуністичної системи [210, с. 17]. Поглиблюють їх думку і праці Т. Ісламова [25, 202], В. Мусатова [221] і В. Волков [183], які присвятили свої розвідки теоретичним проблемам історії тоталітаризму, політичним кризам у Європі 1956-1981 рр. та новітній історії Центральної та Південно-Східної Європи.

Проблематика польської кризи 1956 р. знайшла своє відображення як в колективних [213; 228], так і у індивідуальних розвідках російських істориків В. Волобуєва [184], Т. Калугіної [206], Н. Коровіциної [211], А. Носкової [404; 431, с. 105-120], О. Орехова [40; 223; 224; 225]. Щоправда,

за визначенням, московського вченого О. Орехова, ця проблематика розробляється вченими Росії недостатньо відносно доступного в архівах країни комплексу історичних джерел [225, с. 11].

Найбільш повно хитросплетіння Польського жовтня представив у своїй монографії “Радянський Союз і Польща у роки “відлиги”. З історії радянсько-польських відносин” О. Орехов [225]. Предметом дослідження він обрав міждержавні радянсько-польські відносини у період зародження, розвитку та подолання наслідків польської кризи 1956 р. На думку автора ці взаємини стали найважливішою складовою польської кризи й охопили широкий спектр дипломатичних, партійно-політичних, економічних, військово-оборонних, а також наукових і культурних питань. Враховуючи досвід польської історіографії, дослідник відтворив ретроспективу подій, що супроводжували польську кризу 1956 р., особливу увагу приділяючи причетності до подій радянського керівництва. Монографія О. Орехова надзвичайно цінна, втім вона більшою мірою передає історію Польського жовтня, ніж заявлені автором радянсько-польські взаємини.

Однією з перших у російській історіографії розвідок, присвячених дослідженню історії політичної опозиції у ПНР стала монографія В. Волобуєва “Політична опозиція у Польщі. 1956-1976 рр.” [184]. Використовуючи новітні джерела та погоджуючись з концепцією польських вчених щодо природи виникнення польського опозиційного руху, автор висвітлює ідеологію різноманітних течій опозиції та її місце у суспільно-політичній системі ПНР. Поштовхом до активного розвитку польського руху опору автор вважає неможливість комуністичної ідеології перетворитися на виразника національних інтересів держави. Фундаментальні зміни існуючого устрою та здобуття Польщею зовнішньополітичної незалежності сформулювали основні завдання польської політичної опозиції Польщі [184, с.221].

Важливе значення для розуміння генези суспільно-політичної кризи 1956 р. у Польщі мають узагальнюючі роботи західних істориків. У цьому

контексті інтерес викликають розвідки американського славіста польського походження П. Вандича [180, 472], особливо його синтетичне дослідження “Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення” [180]. Науковець намагається визначити історичну специфіку цієї частини Європи і водночас послідовно розглядає її історію у західноєвропейському культурному й політичному контекстах. Не менш цікавою у цьому контексті є праця англійського вченого Е. Гобсбаума “Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991” [189].

Вирізняється своєю монументальністю і розвідка Н. Дейвіса “Боже ігрище. Історія Польщі” [195], яка викликала поважну дискусію у світовому науковому середовищі. На думку деяких істориків [473], зостосування автором методу селекції фактів знецінює важливість логічності історичних подій. Досліджуючи історію ПНР, Н. Девіс також використав вибірккову селекцію, що робить репрезентовані у його праці висновки недостатньо об’єктивними і контроверсійними.

Зарубіжна історіографія суспільно-політичної кризи у Польщі середини 1950-х рр. являє собою великий пласт досліджень, різноманітних за жанром і змістом. Одним з перших видань присвячених подіям 1956 р. у Польщі стала праця К. Сиропа “Весна у жовтні. Польська революція, 1956 р.” [449], яка з’явилася у США вже 1957 р. Серед інших публікацій слід відзначити публікації Г. Екієрта [293], присвячені політичним кризам у Польщі в 1945-1989 р.; А. Сороковського [446], присвячену проблемам українських католиків і православних у Польщі у період після 1945 р.

На увагу заслуговують розвідки угорських учених, таких як А. Домані [278], Р. Кенде [338], М. Молнара [401], Я. Тишлера [104; 337; 424, s. 149-164; 431, s. 71-87; 459; 460], Ф. Фетьо [294]. Розвитку полоністики в Угорщині сприяв створений у 1990-х рр. Польський інститут у Будапешті. Хронологічний збіг у часі трагічних і важливих для обох народів подій

актуалізує польську проблематику в угорській історіографії, яка розглядає їх як елементи глобальної кризи міжнародної комуністичної системи.

Згадані праці не вичерпують переліку наукових досліджень з даної проблематики, проте дають достатнє уявлення про стан її розробки. Відсутність у вітчизняній історичній науці узагальнюючих робіт з досліджуваної проблеми дозволяє зробити висновок про важливість та перспективність обраного напрямку дослідження з метою більш ґрунтовного аналізу як політичних, соціальних та економічних процесів у Польщі середини 50-х рр. ХХ ст., їх внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників у контексті міжнародної політики, так і впливу Польського жовтня на розвиток демократичних рухів у східноєвропейському регіоні. Співзвучність подій середини ХХ ст. у сусідній країні з багатьма проблемами сучасної Української держави вимагає всебічного наукового вивчення.

1.2. Аналіз джерельної бази

Документальним підґрунтям дисертації є різноманітні за характером та походженням джерела, що включають у себе як раніше опубліковані документи, так матеріали, які раніше не були введені до наукового обігу. Класифікація джерел здійснена за походженням та видовою ознакою. Було виокремлено чотири основні групи.

До першої групи джерел віднесено документи відомчого діловодства та нормативно-правові акти: інформаційно-аналітичні матеріали центральних та місцевих органів влади, законодавчі та нормативні документи УРСР та ПНР тощо.

Характеризуючи інформаційно-аналітичні матеріали як одну з найбільш повних і змістовних документальних баз, слід зауважити, що вона сформувалася внаслідок наявної в Україні багатоступеневої і багатовекторної системи інформування. Зокрема, чіткою і відгалуженою була система інформування по лінії партійних органів, яка перш за все,

спиралася на діяльність районних, міських, обласних комітетів Компартії України. В їх доповідних записках знайшли своє місце матеріали партійних активів, відкритих і закритих партійних зборів первинних організацій, пов'язаних з ознайомленням місцевого активу з інформаційними листами ЦК КПРС, обговоренням програмних статей у друкованих органах вищого політичного керівництва СРСР і УРСР, повідомлень ТАРС тощо [1; 2; 6; 8]. Зазначені матеріали дають яскраве уявлення про шляхи і методи формування громадської думки, що здійснювалися на основі поширення неповної або навіть неправдивої інформації про події у Польщі, позицію керівництва ПОРП, націленість на реформи найрізноманітніших прошарків населення ПНР. В агітаційній роботі активно застосовувалися звичні для радянської влади пропагандистські прийоми, маніпулятивні технології, сфокусовані на формування викривленого уявлення про “позитивні цінності” в історії народів Радянського Союзу і Польщі, такі як спільна боротьба з фашизмом, політичне, економічне і культурне співробітництво обох країн у повоєнні десятиріччя тощо [1; 6].

Опрацювання інформаційно-аналітичних матеріалів доводить, що у більшості своїй вони виходили з ідеологічних міркувань, ставили за мету продемонструвати “єдність комуністичної партії та народу”, підтримку населенням внутрішньої та зовнішньої політики КПРС й радянської держави. Щоправда, деякі районні, міські комітети партії неупереджено інформували обкоми КПУ про негативні моменти, що мали місце у зв'язку з подіями в Польщі [1-2]. Якщо інформаційно-аналітичні матеріали районних, міських комітетів Компартії України висвітлювали досліджувані проблеми через призму окремих партійних організацій, констатували загальну ситуацію у районах і містах, то аналітичні документи, підготовлені для вищого політичного керівництва республіки на рівні областей, містили узагальнюючі відомості, які подавали відповідну картину справ у регіоні, а також про контакти з партійними комітетами ЦК ПОРП, обмін делегаціями,

прикордонні зв'язки тощо [1-5; 7]. Заохочуючи подібні зустрічі, керівництво СРСР та УРСР ставило перед собою дві основні мети: по-перше, отримати необхідну інформацію про настрої партійних керівників, силових структур та різних верств населення Польщі; по-друге, підтримати ті сили, які орієнтувалися на КПРС та її прибічників. Дещо іншою була позиція польських керівників, які прагнули зняти напруженість у радянсько-польських відносинах, переконати Москву в незмінності “соціалістичного вибору” ПНР.

Важливі документи, пов'язані з подіями в Польщі, надходили від Українського товариства культурного зв'язку з закордоном. Виявлені матеріали, як правило, містять інформацію про публікацію у польській пресі “необ'єктивних матеріалів про радянську дійсність”[7].

Значний сегмент документального масиву першої групи становлять архівні матеріали, зосереджені у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України (ф.1. Центральний комітет Компартії України, оп. 24. Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина). 1950-1967 рр.) [1-8]. Незважаючи на відсутність у СРСР соціологічних досліджень, контроль за настроями населення здійснювався систематично як партійними комітетами, так і органами КДБ. Відповідні документи, що містять як зафіксовані факти, так і аналіз реакції населення на ключові події, зберігались під грифом “таємно” у вигляді різноманітних звітів, адресованих ЦК КПУ, а також доповідних матеріалів та інформаційних листів республіканських партійних органів, що надсилалися до ЦК КПРС [1- 4; 8].

У фондах архіву зберігаються також документи моніторингу становища українців у повоєнній Польщі. Це інформаційні матеріали Українського товариства культурного зв'язку з закордоном, детальні звіти про подорожі до Польщі вітчизняних мистецьких колективів, про зустрічі з поляками українського походження, інформації дипломатичної служби

СРСР. Незважаючи на певну заідеологізованість, ці матеріали містять цінну інформацію про життя українців у Польщі: їх матеріальне становище, проблеми використання та вивчення української мови, проблематичні взаємовідносини з польським населенням [5-7].

Значну групу документального масиву становлять матеріали Комісії ЦК ПОРП в національних справах, що зберігаються в фондах Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych) [9-22]. Процеси лібералізації спричинили активізацію діяльності серед різних етнічних меншин, що населяли Польщу. З метою контролю керівництво ПОРП очолило створення різних громадських об'єднань, передусім суспільно-культурних товариств етнічних меншин. Для координування політики ПОРП у цій сфері у січні 1957 р. була створена Комісія у національних справах із розгалуженою мережею представництв у воєводствах. Одним з її завдань був контроль роботи товариств етнічних меншин. Формально комісія проіснувала до середини 60-х років. Основний масив документів складають матеріали з засідань комісії, висновки комісії, плани роботи, інформаційні листи, інструкції, кореспонденція тощо [11-18; 22].

Основу роботи Комісії становило вивчення загального становища етнічних меншин у Польщі та вироблення пропозицій до вирішення назрілих питань їх життя [9; 10; 19; 20; 21]. Велика увага приділялася характеру діяльності товариств етнічних меншин і профілю їх друкованих органів. У документах, підготовлених Комісією, відмічалось, що товариства спрямували свою увагу на політичні й економічні аспекти діяльності етнічних меншин і взяли на себе політичну роль їх представників. Основним завданням комісії було скерувати роботу товариств і їх друкованих органів у бік культурно-освітньої діяльності. Політичні й економічні аспекти суворо засуджувалися і вважалися шкідливими не тільки для партії а й до устрою Народної Польщі. Українська меншина викликала особливу недовіру влади і перебувала під пильним наглядом для запобігання розповсюдження

українського націоналізму. У висновках Комісії містилися матеріали про основні проблеми українців – скрутний матеріальний стан, небажання обживатися на нових місцях поселення і, як наслідок, прагнення повернутися на рідні землі [9; 10; 12; 17; 21]. Українці були розпорошені серед польського населення, у результаті чого гостро стояли питання національного шкільництва, віросповідання, фіксувалися антагоністичні настрої між польським і українським населенням. Розгалужена мережа воєводських відділень Комісії та детальний аналіз діяльності УСКТ і газети “Наше слово” давали можливість уважно пильнувати за життям української меншини і слідкувати за націоналістичними настроями українців. На підставі матеріалів, напрацьованих Комісією, Секретаріат ЦК ПОРП готував інструкції для діяльності товариств нацменшин [16; 17; 19]. Зважаючи на прискіпливе й уважне ставлення до життя та діяльності українців, матеріали Комісії ЦК ПОРП у національних справах можна вважати вагомим джерелом для вивчення становища української меншини у Польщі у досліджуваній період.

Найбільш важливу та об’ємну частину першої групи джерел складають опубліковані нормативно-правові акти та матеріали відомчого діловодства вищих органів влади та управління. Найбільший інтерес становлять збірки документів, що містять документи та матеріали польських та російських архівів.

Особливу увагу польські історики приділяють публікації раніше невідомих широкому загалу матеріалів пленумів та засідань політбюро ЦК ПОРП. Серед них слід відзначити “Центр влади. Протоколи засідань керівництва ПОРП”, підготовлені А. Дудеком, А. Коханським та К. Персаком [54], “Протоколи засідань політбюро ЦК ПОРП 19-21 жовтня 1956 р.”, підготовлені до друку А. Корзоном [73] і “Таємні документи політбюро. ПНР – СРСР. 1956-1970” із вступним словом А. Пачковського [114].

Серед чисельних публікацій документів, присвячених діяльності ПОРП [48; 49; 50; 56; 58; 72; 73; 114], слід відзначити збірку документів за

редакцією В. Владики та В. Яновського “Протоколи VI і VII пленумів Центрального комітету Польської об’єднаної робітничої партії у 1956 р.” [94]. Особливість цього видання полягає у тому, що лише у 2007 р. польським ученим вдалося опублікувати повний запис перебігу та дискусій, що точилися на VI і VII пленумах ЦК ПОРП. У 1956 р., зважаючи на запеклу внутрішньопартійну боротьбу, польська влада не наважилася опублікувати повні стенограми цих пленумів, обмежившись лише вибіркоvim поданням рішень пленумів [116; 119].

Широко відома у Польщі серія “Документи до історії ПНР”. Одними з перших були зібрані й опубліковані відомим польським істориком А. Пачковським документи, присвячені діяльності органів безпеки “Апарат безпеки в 1944-1956 рр.: тактика, стратегія, методи” [48; 49]. Збірка документів “Ми з Зетемпи... Занепад і ліквідація Спілки польської молоді (1955-1957)” [43] також належить до цієї серії. Вона складається з ухвал, промов, інформацій і нотаток, підготовлених самими членами спілки, і висвітлює причини занепаду молодіжної організації, а також механізми її розпаду і ліквідації. Значущість даного джерела засвідчує той факт, що більшість документів походить з періоду найбільшої свободи слова, який мав місце у ПНР. Тому члени і активісти СПМ – автори документів – мали можливість здійснювати аналіз причин кризи молодіжної організації, а також критикувати діяльність ПОРП.

Підготовлений польським істориком А. Коханським історичний довідник “Польща 1944-1991” [498] містить важливу інформацію як про адміністративний поділ Польщі, так і хронологічний перегляд найважливіших юридичних документів, рішень, офіційних заяв, державних декларацій прийнятих у Польщі в означений період. Видання демонструє як задекларовані програмні засади, так і реально втілені у життя.

Окремі публікації містять додаткову інформацію щодо персоналізації політичного життя Польщі повоєнного періоду [85; 109]. Серед них на

особливу увагу заслуговує видання, підготовлене польським дослідником Т. Молдава “Люди влади. 1944-1991” [499]. Збірка містить найбільш повну інформацію про особовий склад усіх важливих державних органів, політичних партій та інших організацій, біографічні дані політичних і державних діячів.

Значний масив документів першої групи становлять публікації джерел, присвячених висвітленню становища української меншини у Польщі. Польські видання: “Українці у Польщі. 1944-1989. Боротьба за ідентичність” [117] за редакцією Р. Дрозда та І. Галаґіди, “Репатріація чи депортація: переселення українців з Польщі до СРСР. 1944-1946” [102] та “Акція “Вісла”. Документи” [24; 47] за редакцією Є. Місіло, українські видання: трьохтомник “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади” [28-30], українсько-польське видання “Акція “Вісла” 1947. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архіву спеціальних служб” [23] та ін., висвітлюють ставлення польської комуністичної влади до українців. Видання містять різнопланову інформацію: постанови, інструкції, довідки, стенограми нарад польських і радянських органів управління, статистичні дані різних періодів переселення українців тощо.

У дослідженні генези суспільно-політичної кризи у Польщі 1956 р. велике значення мають опубліковані партійні документи російських архівів [38; 39]. Серед них на особливу увагу заслуговують публікації: “Россия. ХХ век. Документы. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и др. материалы” [37], “Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953” [25], “Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Том 1: Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы” [36], “СССР и Польша: октябрь 1956-го. Постановления и рабочие записи заседаний Президиума ЦК КПСС” [40], стенограми засідань партійного активу за участю М. Хрущова [41].

На особливу увагу заслуговує опублікована у серії “Культура и власть от Сталина до Горбачева” збірка документів “Доклад Н. С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС. Документы” [34]. Це перше наукове видання, яке вміщує всі варіанти та редакції доповіді М. Хрущова, а також великий масив архівних документів щодо підготовки з’їзду, дискусій у президії ЦК КПРС, процесу десталінізації у СРСР, реакції на рішення XX з’їзду КПРС та “таємну” доповідь М. Хрущова у СРСР та за кордоном.

Певний інтерес становлять збірки документів і матеріалів з історії радянсько-польських взаємин [32; 33; 55], що підготовлені у 70-80-х рр. минулого століття однією редакційною колегією і вийшли як в СРСР, так і у Польщі. Незважаючи на суб’єктивізм, притаманний виданням цього періоду, вони містять важливий фактологічний матеріал для наукового аналізу.

Другу групу становлять публіцистичні матеріали – різноманітні промови державних, громадських діячів, лідерів польської еміграції, резолюції еміграційних осередків, фейлетони, щоденники та ін.

Важливий сегмент цієї групи утворюють промови і листи В. Гомулки в період 1956-1957 рр. [26; 27; 57; 59-62; 76-78; 81; 95-98; 125]. На увагу заслуговує видання “Владислав Гомулка і його епоха” [171], в яке увійшла стенограма бесіди першого секретаря ЦК ПОРП В. Гомулки з примасом Польщі кардиналом С. Вишинським [106; 171, s. 272-323].

У вивченні природи конфліктів й специфіки діяльності польської еміграції вагоме значення мають епістолярні джерела – листування лідерів еміграційних центрів [66, 68, 71, 115; 121]. Зокрема, слід відзначити збірники, присвячений багаторічному листуванню засновника і головного редактора часопису “Культура” Є. Гедройця з провідним автором часопису Ю. Мєрошевським [68] та головним редактором радіо “Вільна Європа” (РВЄ) Я. Новак-Єзіоранським [66]. Два міцні еміграційні центри – “Культура” та РВЄ, згурмували навколо себе багато відомих письменників, політиків, публіцистів, які були співавторами програм цих інституцій. Проте

основне формування ідейної лінії РВС і “Культури” належить головним редакторам. Листування демонструє різні думки авторів щодо діяльності цих осередків, і дозволяє скласти виразне уявлення про проблеми й конфлікти, що виникали між ними у процесі формування програми дій під час кризи 1956 р.

Для висвітлення політики польської еміграції щодо подій у Польщі неопіненне значення мають антологія джерел “1956. Польська еміграція і Край” [45] та збірка “Вибрані документи до історії польської незалежної еміграції. 1939-1991” [124]. У них знайшли відображення як резолюції різних еміграційних осередків, так і промови лідерів еміграції, листи, редакційні статті у друкованих органах еміграційних центрів, фейлетони, нотатки та ін. Значна увага у цих документах приділяється процесу “відлиги” у Польщі як суспільно-культурному явищу, Познанським подіям, роздумам щодо змін у Польщі після кризи 1956 р., долі й ролі костелу у подіях 1956 р. і дискусії стосовно контактів з батьківщиною у нових реаліях.

Важливим джерелом для висвітлення ролі костелу і деяких представників польської еміграції у подіях 1956 р. у Польщі є збірка документів, підготовлена Я. Жаринем “Костел у Польщі в переломні роки (1953-1958)” [126]. Збірка містить дослідження і документи з історії посольства Речі Посполитої у Ватикані. Унікальності цьому джерелу додає той факт, що Посольство РП представляло у Ватикані не польську владу в екзилі, а польську еміграцію у цілому, і на рівні з іншими представниками держав, акредитованих при Апостольській столиці, мало доступ до найважливішої інформації. До збірки увійшли інформаційні нотатки, листи тощо, які містять інформацію щодо відносин між владою ПНР і костелом, ув’язнення примаса С. Вишинського, аналіз політики та діяльності В. Гомулки після кризи 1956 р. Особлива увага приділяється діяльності Об’єднання світських католиків ПАКС.

Третя група складається з наративних джерел - хроніки подій, мемуарів і спогадів польських, радянських партійних керівників та безпосередніх учасників подій 1956 р.

Культурне видання Т. Торанської “Вони” [169] надає можливість оцінити роль комуністичної еліти в історії повоєнної Польщі. Автор однією із перших застосувала метод так званого “живого” інтерв’ю із сімома представниками польського політичного керівництва сталінських часів. Серед них були і безпосередні дійові особи Польського жовтня - члени політбюро ЦК ПОРП Я. Берман, Е. Охаб і перший секретар Варшавського комітету ПОРП С. Сташевський. Незважаючи на відсторонення від влади, вони до кінця життя наполегливо відстоювали комуністичні ідеї. Польські комуністи, які належали до вищого щабля партійного керівництва, ментально перебували між двох систем цінностей - польської національної і революційно-інтернаціональної. Таке роздвоювання накладало відбиток на мову спілкування - від натуральної живої мови до офіційної сухої новомови. Безумовно, як і будь-які спогади і мемуари, це джерело не може претендувати на фактологічну об’єктивність, але дає можливість наблизитися до розуміння квінтесенції польського комунізму.

Іншим джерелом мемуарного характеру, що заслуговує на увагу, є мемуари М. Хрущова [154]. Незважаючи на суб’єктивність автора, у його спогадах міститься низка цікавих відомостей, що стосуються проблеми вирішення кризової ситуації у Польщі 1956 р. Значний інтерес викликають і роздуми автора про діяльність радянського керівництва, причини і втрачені можливості. Політичний і психологічний портрет М. Хрущова доповнюють мемуари Ф. Бурлацького “Вожді і радники” [146], у яких, на думку автора, містяться невідомі офіційній історіографії епізоди, що вплинули на розвиток історичних подій.

Самобутність збірці спогадів “Жовтень 1956 р. Перша тріщина в системі. Бунт, молодість і розсуд” [167] надає підбір авторів. Відображення

знайшли спогади як лідерів, безпосередніх учасників і свідків подій, так і представників партійної влади, що надає можливість у більш широкому діапазоні осмислити механізми кризових явищ у Польщі [157; 167; 172].

Цікаву форму для своїх спогадів обрав один з діячів опозиційного руху Я. Куронь, який разом з Я. Жаковським видав “ПНР для початківців” [163]. Самі автори остаточно не визначились із жанром книги. Викладаючи історію країни періоду ПНР, автори на “маргінесах” роблять примітки особистого, мемуарного характеру. Видання насичене багатим ілюстративним матеріалом, що у цілому надає йому ваги історичного джерела.

У дослідженні польської еміграції і польської політичної думки важливе значення має “Автобіографія у чотири руки” [158] головного редактора паризької “Культури” Є. Гедройця, опрацьована К. Помяном. Автобіографія має двох авторів – фактологічний матеріал був надиктований Є. Гедройцем. Опрацював його, надав закінчену форму і цілісність один із провідних авторів “Культури” К. Помян. Життя і творчість Є. Гедройця належать до найбільших здобутків польської культури і політичної історії в ХХ ст. Його автобіографія стала викладом особистих поглядів на розвиток світової історії і роль Польщі у цьому процесі. Видання вміщує, також, документи з архіву “Культури”, які підкреслюють найбільш важливі думки головного редактора і етапи діяльності часопису.

Суттєво доповнюють комплекс інших джерел щодо становища Греко-католицької церкви та української меншини у Польщі [31; 35; 63; 64; 86; 87] спогади і документи, упорядковані Степаном Дзюбиною “І стверди діло рук наших” [151]. Воно поєднує автобіографічні, ілюстровані фотографіями спогади автора, а також публікацію збережених ним документів. Основну увагу автор зосередив на історії ГКЦ у межах Польської держави з ретроспективою у міжвоєнне десятиліття, яку показав на прикладі свого власного життя. Починаючи з 1946 р. українська церква у Польщі зазнавала гноблення, а після акції “Вісла” взагалі була знищена. На думку

о. С. Дзюбини, зважаючи на болісну долю церкви у повоєнний період і фактичне припинення її існування протягом десяти років, йому не вдалося б описати ті події, якби не збережені ним документи. Особистий архів священника складається з щомісячних звітів краківського воєводи про життя національних меншин, листів о. С. Дзюбини до Примаса Польщі С. Вишинського з поясненнями щодо ситуації греко-католиків у Польщі, Декрет Примаса Польщі С. Вишинського о. С. Дзюбині на відправи у латинському обряді, звернення Головного правління Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) до Управління у справах віросповідань відносно питання Греко-католицької церкви у Польщі, доноси на о. С. Дзюбину та його пояснення, рішення Президії воєводської народової ради у Кошалині про безсумнівну антидержавну діяльність о. С. Дзюбини, фінансові зобов'язання з прибутків за душпастирські послуги та багато іншого [151, с. 249-488]. Ці документи доповнюють інші джерела, що відображають ставлення до Греко-католицької церкви та української меншини у ПНР.

Четверту групу джерел становлять матеріали періодичної преси, збірки, які містять репринтні відтиски газет.

На сторінках газет і журналів оперативно відображалися суспільні проблеми та фактично визначався рівень їх публічного резонансу. У 1956 р. преса, користуючись свободою слова, стала символом морального очищення суспільства. Тижневики “Po prostu” [136], „Tygodnik Powszechny [144], часописи “Przegląd Kulturalny” [138], “Nowa Kultura” [133], „Sztandar Młodych” [140], “Świat” [141], газети “Trybuna Ludu” [143], “Życie Warszawy” [145] та багато інших слугували не тільки платформою для суспільної дискусії, а й були безпосередніми учасниками подій.

Особлива роль у польській кризі 1956 р. належить тижневику “Po prostu” [90]. Саме це видання стало символом ідей Польського Жовтня. На його шпальтах друкувалися як дискусійні матеріали з теорії марксизму, так і

програми економічного і демократичного розвитку Польщі. Закриття тижневика у вересні 1957 р. стало визначеною у польській історіографії межею Польського жовтня.

Уявлення про розвиток польсько-радянських відносин надає друкований орган ЦК КПРС - газета "Правда" [130]. Окрім загальної інформації про побіжні події, що відбувалися у країнах соціалістичного табору, на її сторінках мали можливість публікуватися й лідери ПОРП, а також здійснювався детальний аналіз польської преси. На особливу увагу заслуговує надрукована під час найважливішого етапу польської кризи стаття під назвою: "Антисоціалістичні виступи на сторінках польської преси" [130]. Вона була передрукована газетою "Trybuna Ludu" [143] і викликала значну полеміку в польському суспільстві.

У червні 1956 р. вийшло перше число української газети "Наше слово" [129]. Тижневик з'явився як орган Організаційного комітету установчого з'їзду делегатів українських середовищ у Польщі, згодом він став органом Головного правління Українського суспільно-культурного товариства (ГП УСКТ). Перший наклад "Нашого слова" становив 16450 примірників. Окрім програмних статей, присвячених діяльності українського товариства, основними темами тижневика стали: виселення українців у межах акції "Вісла", проблема повернення українців на рідні землі, роль Греко-католицької церкви у житті української громади, проблема українського шкільництва, тощо. З'являлися і статті українських авторів з СРСР. Показовими стали статті Ю. Шкрумеляка та Г. Горбової про злочини українського націоналізму. Загальний аналіз публікацій "Нашого слова" доводить, що рівень та спосіб висвітлення проблем польських українців відображав загальні етапи процесу лібералізації у Польщі.

Таким чином, оцінюючи та узагальнюючи стан та репрезентативність джерельної бази дослідження, слід відзначити, що рівень документального забезпечення теми є достатньо значним і багатоманітним. Детально

проаналізовані наявні джерельні матеріали із залученням фахових історичних публікацій дозволяють об'єктивно і в повному обсязі здійснити комплексне дослідження витоків, розвитку суспільно-політичної кризи у Польщі 1956 р. та публічного резонансу на ці події всередині та за межами держави.

1.3. Методологічні засади й понятійно-термінологічний апарат дослідження

Для всебічного дослідження проблемних питань означеної теми було використано широкий комплекс загальнонаукових та спеціально-наукових методів історичного пізнання. Оскільки праця має узагальнюючий характер, то при вирішенні наукових завдань було застосовано їх комбінування, що дозволило повною мірою здійснити комплексне дослідження суспільно-політичної кризи 1956 р. у Польщі.

Основними методологічними засадами наукового пошуку є принципи діалектичного методу – історизму та об'єктивності, системності та всебічності.

Принципи історизму та об'єктивності, які передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку та наслідків подій, розуміння їх причинно-наслідкового зв'язку, висвітлення історії у максимально широкому контексті того часу, фактографічний виклад на підставі верифікованих джерел, опис історичних подій із урахуванням максимальної кількості точок зору та оцінок подій у всій їх складності, багатогранності та суперечливості, дозволяють виважено підійти до оцінок усіх факторів, які супроводжували соціально-політичні перетворення в Польщі середини 50-х років ХХ ст.

Принципи системності та всебічності, а саме - дослідження будь-якого історичного явища через вияв його багатогранних зв'язків та механізмів, різноманітних взаємозв'язків усіх елементів, а також залучення усього спектру об'єктивних та суб'єктивних факторів, які могли впливати на історичні процеси, надають можливість об'єктивно відтворити початок системної кризи, що охопила всі основні сфери соціально-політичного життя

Польщі середини 50-х рр. ХХ ст. та її розвиток у контексті міжнародної політики у східноєвропейському регіоні.

Фундаментальними у процесі історичного дослідження стали загальнонаукові методи дослідження. Серед них слід відзначити такі логічні методи як аналіз і синтез та аналогія і порівняння.

Завдяки логічному методу була отримана можливість послідовно відтворити генезу, основні етапи та наслідки суспільно-політичної кризи 1956 р. у Польщі, її вплив на міжнародні процеси другої половини 1950-х років.

Метод критичного аналізу та синтезу дозволив узагальнити емпіричну інформацію, яка була отримана під час вивчення джерел та став одним із ключових при визначенні природи виникнення і розвитку суспільно-політичної кризи у Польщі 1956 р. Дослідження сутності соціально-політичного конфлікту дало можливість характеризувати його як зіткнення політичних суб'єктів, що прагнуть перерозподілу владних повноважень і ресурсів і обумовлене протилежністю їх інтересів та цілей.

Аналіз, що здійснювався способом умовного чи реального розчленування предмета пізнання на окремі складові частини з метою поглибленого вивчення кожного з них, дозволив з'ясувати природу взаєностосунків СРСР зі своїми найближчими сателітами, розкрити справжню сутність зовнішньої політики КПРС.

Метод аналогії і порівняння, який надає можливість побачити як подібності так і розбіжності між різними об'єктами та є важливим для якісно-кількісної характеристики цих об'єктів, був визначальним не тільки у дослідженні протистояння один-одному партійно-державного керівництва Польщі та суспільства під час політичної кризи 1956 р. Цей метод застосовувався також у дослідженні взаїмовідносин між керівництвом ПНР і СРСР, процесів десталінізації у країнах соціалістичного блоку, та у

дослідженні характеру, форм та методів діяльності польських еміграційних осередків.

Серед спеціально-історичних методів історичного дослідження у процесі роботи використовувалися ретроспективний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний та структурно-функціональний методи історичного дослідження.

Ретроспективний та історико-генетичний методи, які передбачають відстеження хроніки подій з метою виявлення їх причин та визначення закономірностей історичних явищ і подій, застосовувався у встановленні причинно-наслідкових зв'язків протистояння польського суспільства політичній системі тоталітаризму, а також домінантній ролі Радянського Союзу.

Історико-типологічний метод, який полягає у розумінні існування у кожному із конкретних історичних процесів і явищ взаємопов'язаних одиничних і загальних компонентів, застосовувався під час визначення спільних і відмінних рис суспільно-політичної ситуації у країнах Центрально-Східної Європи, та розпочатих у них процесах десталінізації. Цей метод дозволив синтезувати системні елементи, що були характерними не тільки для кризових явищ у країнах “соціалістичного табору”, але й для наступного режиму стабілізації.

За допомогою порівняльно-історичного методу, який не тільки виділяє глибинні проблеми явищ, але й вказує на подібності й особливості в історичних процесах, вказує на тенденції тих чи інших подій, були визначені специфічні особливості політичної атмосфери у Польщі протягом всього процесу десталінізації та під час загострення ситуації, що призвела до кризи у суспільно-політичному житті країни.

Проблемно-хронологічний метод, що передбачає розподіл широких тем на ряд вузьких, кожна з яких розглядається у хронологічно-логічній послідовності, був основою для формування структури роботи.

Структурно-функціональний метод, що теоретично та методологічно базується на теорії соціальної дії, був застосований при дослідженні взаємодії влади й суспільства у процесі виникнення та розвитку суспільно-політичної кризи і сформував погляд на об'єкт дослідження, як на цілісну систему, що функціонує завдяки взаємодії своїх структурних елементів.

Комплексне застосування різноманітних методів та підходів, які використовуються сучасною історичною наукою, забезпечило можливість оптимального використання архівних джерел, опублікованих документів та наукової літератури.

Визначальне значення для дисертації, як і для кожного історичного дослідження, має понятійне та термінологічне забезпечення, коректне оперування усталеними та новими визначеннями, зокрема і тими, що вживаються у роботі як синонімічні звороти. З цією метою в якості синоніма до понять “суспільно-політична криза 1956 р. у Польщі”, “події 1956 р. у Польщі” вводиться у науковий обіг поняття “Польський жовтень” і “Жовтень”, “події у Польщі 1956 р.”. У сучасній польській історіографії використання так званого “польського календаря” [229, с. 325], тобто позначення певної політичної події у ПНР назвою місяця в який вона відбулася, є загально прийнятною нормою і позначає кризові явища, не тільки як закінчений історичний факт, а й початок політичного процесу, пов'язаного з кризою старих і пошуком нових форм суспільного життя.

У контексті сучасних історіографічних напрацювань зроблено спробу категоризації понятійного апарату дослідження. Осмислення термінів “тоталітаризм”, “лібералізація”, “демократизація”, “демократія”, “кризові явища соціального характеру”, “соціально-політичний конфлікт”, “суспільно-політична криза”, “національна меншина” здійснено в історичному, соціологічному та етнополітичному вимірах.

Під терміном “тоталітаризм” розуміється одна з форм авторитарних держав, яка характеризується цілковитим контролем держави над всім

життям суспільства, фактичною ліквідацією конституційних прав і свобод, мілітаризацією суспільного життя, репресіями стосовно опозиції та інакомислячих.

“Лібералізація” авторитарних режимів є однією із стадій переходу до демократизації, передбачає процес інституціоналізації громадянських свобод без зміни владного апарату і послаблення державного контролю над різними видами діяльності.

“Демократизація” охоплює політичну реформацію, систему заходів та законів, направлених на впровадження елементів народовладдя у суспільстві. Як правило процеси демократизації відбуваються у країнах, що не мають демократичного устрою, а саме посттоталітарних та поставторитарних. У процесі демократизації відбувається зміна всієї структури політичної влади і підготовка вільних виборів, які формують основу демократичної політичної системи.

Термін “демократія” означає форму державно-політичної організації суспільства на основі визнання народу джерелом влади, на принципах рівноправності та відсутності станових привілеїв.

Під “кризовими явищами соціального характеру” сучасна наукова думка розуміє явища, що виникають під час загострення внутрішньо організаційних відносин у державі. Основні причини їх виникнення мають соціально-економічний, суспільно-політичний та національно-релігійний характер. Початковою стадією виникнення кризових явищ соціального характеру є поява суспільного конфлікту, який можна визначити як вищу стадію розвитку суперечностей у системі відносин людей, соціальних груп, суспільства у цілому, і яка характеризується посиленням протилежних тенденцій та інтересів. Ескалація соціального конфлікту може привести до соціальної кризи. Одним з основних видів криз соціального характеру є криза політичного устрою держави, криза влади, криза реалізації суспільно-політичних та соціально-економічних інтересів різних соціальних груп.

У сучасній історіографії основні теоретичні моделі соціально-політичних конфліктів сформувалися як поняття сфери політики та політичних відносин. Враховуючи представлені у вітчизняній та зарубіжній науці різноманітні ідеї та концепції, українські вчені стверджують, що політичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту, оскільки він має суспільний характер і його специфіка зумовлюється особливостями розвитку політичної дійсності. В.Литвин наголошує, що “соціально-політичний конфлікт має три виміри: а) конфлікти, що виникають у самому соціумі і впливають на появу та розвиток конфліктів у сфері політики; б) конфлікти, що виникають у сфері політики, мають суто політичну природу, але впливають на соціум; в) конфлікт між соціумом і політикою, чи точніше, між громадянами, які делегують державі частину свого суверенітету, і тими органами державної влади та окремими політиками, що реалізують державно-владні повноваження” [217, с.5].

Крайньою формою прояву соціально-політичних конфліктів є кризи. Найнебезпечнішою є криза, що зачіпає основи суспільного устрою і може призвести до зміни політичної влади, революцій, радикальних реформ.

Використовуючи концепцію депривації можна розглядати виникнення великих соціальних конфліктів як прояв незадоволених потреб певних соціальних груп. Мова йде про стан, характерними особливостями якого є відчутні розбіжності між сподіваннями людей і можливостями їх реалізації. Відчутна тенденція до агресивної поведінки проявляється у соціальних групах, чиї запити особливо зросли у порівнянні з можливостями їх задоволення і проявляються проти політичної системи або соціальної групи, яку вважають винуватицею депривації.

Методологічне навантаження у даному дослідженні має термін “національна меншина”. Деякі сучасні дослідники ототожнюють терміни “національна” та “етнічна” меншина, зазначаючи що “групи етносу, що зберігають його якісні ознаки – мову, культуру, релігію, відчуття тотожності

з ним на іноетнічних територіях і становлять меншість по відношенню до корінного етносу, називаються етнічними меншинами” [232, с. 178].

Проте, на думку українського історика Л. Якубової [250, с.88] термін “національна меншина” більш об’ємний за термін “етнічна меншина”. Вона вважає, що національна меншина має достатньо сил для впливу на політичне життя регіонів проживання і країни у цілому. Намагаючись зберегти етнічну ідентичність національна меншина створює національні культурні товариства, освітні центри тощо. Відбувається перехід від елементарного задоволення мовних, культурних, релігійних потреб до організованого захисту соціально-економічних інтересів меншини.

Виходячи із різних історіографічних традицій – української радянської та незалежницької та польської національної – ми уникаємо використання термінів “українська національна меншина” та “українська етнічна меншина”, вживаючи більш незаангажований термін “українська меншина”.

Таким чином, використання загальнонаукових та спеціальних методів історичного дослідження дозволило забезпечити всебічний розгляд польської суспільно-політичної кризи 1956 р. як з точки зору внутрішнього розвитку країни, так і з точки зору сприйняття Польського жовтня на міжнародній арені. Представлені у роботі наукові принципи і методи зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, дозволили зробити відповідні висновки й аргументувати положення, що виносяться на захист.

Розділ 2. НАРОСТАННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ У ПОЛЬЩІ

2.1. Передумови політичної кризи та соціального вибуху у ПНР

Головним змістом польського Жовтня стала десталінізація суспільства. Не заглиблюючись у дискусії про суть сталінізму у Польщі, зазначимо, що польському суспільству того часу були притаманні всі основні риси советізації: монополія комуністичної партії в усіх сферах життя з підміною нею державних функцій; одержавлення економіки; централізація управління культурою і запровадження обов'язкової естетичної системи – “соціалістичного реалізму”; формування номенклатури; советізація армії; створення служби безпеки з функціями контролю над суспільством; русифікація історичної пам'яті [411, s. 12]. При цьому, звичайно, існував високий ступінь економічної залежності від СРСР. Якщо одні дослідники вважають, що в той час Польща була державою з обмеженим суверенітетом [306; 474, s. 13], то інші вбачають у ній країну, що, особливо у 1947-1955 рр., поступово перетворювалася на провінцію радянської імперії, зберігаючи лише певні ознаки незалежності [432, s. 14].

Після смерті Й. Сталіна почав вимальовуватися новий поворот у політичному житті СРСР. Припинення “справи лікарів”, початок реабілітаційного процесу засуджених за політичними статтями Кримінального кодексу, арешт Берії, реорганізація Міністерства внутрішніх справ СРСР та створення Комітету державної безпеки СРСР були важливими сигналами для започаткування змін у країнах “радянського блоку”.

У середині 1953 р. до Москви одна за одною прибували делегації керівників східноєвропейських комуністичних і робітничих партій для отримання інформації про новий політичний курс радянського керівництва і узгодження з ним своїх дій. Відвідала Москву і польська делегація на чолі з Болеславом Берутом [225, с. 18]. Поділ влади між Хрущовим і Маленковим, гасла про повернення до “ленінських норм”, підкреслення “колективного керівництва” знайшли своїх послідовників серед соціалістичного табору,

особливо в Угорщині, де Матіаш Ракоші мусив поступитися прем'єрством на користь Імре Надя.

Слід відзначити ще дві важливі події, які мали місце у комуністичному блоці у цей період. Це, у першу чергу, початок нормалізації відносин між СРСР і Югославією та зростання впливу Китаю на центрально-східний регіон Європи. Цей вплив після 1953 р. почав зростати швидкими темпами. Покращення стосунків між М. Хрущовим і Й.-Б. Тіто мало великий вплив на країни “соціалістичного табору”. По-перше, проголошена Тіто ідея національного комунізму була прийнята радянським керівництвом як альтернативна модель побудови соціалізму. СРСР відмовився від стратегії “єдиного шляху до соціалізму”. По-друге, був завданий разючий удар по так званім “антитітовським” угрупованням, які панували у керівництві східноєвропейських країн. Стало цілком зрозуміло, що повернення до попереднього становища було вже неможливе.

Перші ознаки лібералізації режиму у Польщі з'явилися пізніше, ніж в СРСР та інших країнах “соціалістичного табору”. У 1953 р. відбулися неочікувані для комуністичної влади заворушення у Чехословаччині і Східній Німеччині. Передумови подій були однакові для обох країн – погіршення економічного становища населення і невдоволення внутрішньою політикою. В Угорщині набирал оберті урядовий конфлікт між М. Ракоші і І. Надєм. У той час, коли у цих країнах здійснювалися певні перетворення, офіційний курс Польщі не тільки не змінився, а навіть певною мірою закріпився.

Водночас, польське партійне керівництво розуміло небезпеку ситуації, що складалася під впливом зростаючих кризових явищ у політичній, соціальній і економічних сферах. Хоча весь репресивний апарат і армія ще перебували під контролем партії, невирішеним залишалось найважливіше питання: як можна звести до мінімуму нестабільність, що насувалася? Польща потребувала всебічної модернізації, треба було удосконалювати

політичну та соціально-економічну системи. Проте у польської політичної еліти не вистачало рішучості та волі до здійснення реформ і не було продуманої концепції подальшого розвитку країни.

Польща, як і всі сателіти СРСР, була включена в “холодну війну” та в гонку озброєнь. Це виснажувало країну. Вона переживала серйозні внутрішні труднощі, її населення було розчароване соціальною політикою партії й переживало матеріальну скруту. Курс партії на будівництво соціалізму за радянським зразком не здобув загальної підтримки в суспільстві. Економічна політика ПОРП не відрізнялася збалансованістю. В “Політико-економічному огляді” за 1953 р. посольство СРСР у Польщі підкреслювало, що польська правляча партія “як і в минулі роки, проводила економічну політику не зовсім правильно. Прискорюючи розвиток важкої промисловості, ПОРП не приділяла необхідної уваги розвитку легкої і харчової промисловості /.../, а також сільськогосподарському виробництву, особливо вирощенню зернових культур і картоплі /.../ Таке становище викликало в країні економічні труднощі й негативно відбивалося на матеріальному рівні трудящих, особливо робітничого класу” [225, с. 21].

Восени 1953 р. “вітри змін” із запізненням прилетіли й до Польщі. На IX пленумі Центрального Комітету ПОРП (жовтень 1953 р.) був проголошений, за прикладом аналогічних процесів у СРСР, НДР й Угорщині, “новий курс” в економічній політиці. З цією метою 6-річний план розвитку ПНР був скорегований. Перший секретар ЦК ПОРП Б. Берут у своїй доповіді визначив основним завданням покращення життєвого рівня “працюючих мас” [436, s. 70]. Однак у Польщі цей процес гальмувався через відсутність розвитку сільського господарства, легкої і харчової промисловості, а також орієнтації польської промисловості на постачання сировини з СРСР.

Рішення IX пленуму ЦК ПОРП стали визначальними для подальшої долі колективізації у сільському господарстві. Хоча фактично вона була

призупинена лише через три роки - у 1956 р., офіційне визнання того, що створення виробничих кооперативів призвело до катастрофічних наслідків у сільському господарстві, було зроблене у жовтні 1953 р. Ментальність польського сільського населення вступала у протиріччя з моделлю кооперації села, тому остання була приречена на провал. За інерцією кооперативи і надалі продовжували створювати, але чисельно у 1956 р. їх було менше, ніж в 1953 р. [349, s. 42].

Польське село не зазнавало помітних змін. “Куркулів”, тобто одноосібних господарів, й надалі сприймали як ворогів народу. Партія продовжувала створювати союз між робітниками і селянами як “основу соціалізму” у Польщі. Однак в офіційних промовах рідше, ніж у попередні роки, згадувалося про “загострення класової боротьби”, що було неодмінним “атрибутом” реформування сільського господарства.

Напружені відносини зберігалися між державою і Католицьким костелом. У травні 1953 р. польський уряд прийняв декрет, за яким усе духівництво мало обов’язково присягнути на вірність ПНР [74; 498, s. 490]. Одночасно, секретаріат ЦК ПОРП ухвалив таємні “Тези до питання політики відносин з костелом”, які були надіслані до виконання воєводським комітетам партії [225, с. 24]. Крім іншого, пропонувались заходи з поглиблення протистояння костельної еліти й опозиційно налаштованих до єпископату і лояльних до діючої влади ксьондзів. До того ж був закритий незалежний католицький тижневик “Tygodnik Powszechny”. У цьому сенсі особлива увага приділялася діяльності товариства світських католиків ПАКС [80; 225, с. 24]. Одним із елементів реалізації антикостельної політики влади став проведений у вересні 1953 р. показовий процес над єпископом Чеславом Качмареком, який за сфальсифікованими звинуваченнями у шпигунстві на користь Ватикану й американської розвідки, був засуджений до 12 років позбавлення волі [99; 111, s. 170-186; 144, 497, s. 184-185]. Того ж місяця був

заарештований, а пізніше інтернований примас Польщі кардинал Стефан Вишинський [100; 110; 112].

II з'їзд ПОРП у березні 1954 р. показав, що партія продовжувала проводити консервативну політику. Однак польське суспільство, в якому швидкими темпами відбувалися процеси духовної лібералізації, потребувало відповіді на питання, чому за десять років будівництва нової соціально-економічної формації не відбулося суттєвих зрушень. Польській владі довелося запропонувати суспільству новий напрям економічного розвитку країни, в якому першочергове місце займав би розвиток соціальної сфери. Присутність на з'їзді М. Хрущова свідчила не стільки про контроль, скільки про підтримку польського керівництва.

Проте загальна ситуація у країні після II з'їзду ПОРП залишилася незмінною, і атмосфера невдоволення зростала кожного дня. Тому не дивно, що каталізатором “відлиги” в ПНР стала не смерть Сталіна, а справа Ю. Святло [262; 411, s. 15; 445, s. 41-63]. Починаючи з вересня 1954 р. радіостанція “Вільна Європа” регулярно транслювала у своєму ефірі свідчення колишнього віце-директора X департаменту Міністерства громадської безпеки, який свого часу відповідав за контроль над партійними кадрами. У грудні 1953 р. Ю. Святло, під час свого відрядження, несподівано зник у Західному Берліні. За деякий час він опинився у США, де і запропонував свої послуги Державному департаменту. Його перша прес-конференція відбулася у Вашингтоні 28 вересня 1954 р. [225, с. 37]. Пізніше був підготовлений цикл передач “За кулісами безпеки і партії. Говорить Юзеф Святло”, який через радіо “Вільна Європа” транслювався на територію Польщі.

Сама можливість втечі на Захід високопосадовця служби безпеки досі є темою дискусій польських істориків [262; 445, s. 55]. Існує декілька гіпотез відносно мотивів втечі, ролі західних спецслужб і планів використання свідчень Святло провідними західними державами [308, s. 72-73; 412; 413].

Однак, незаперечним залишається факт, що поляки мали можливість дізнатися від співробітника служби безпеки про закулісне життя, беззаконність і безконтрольність дій правлячої верхівки. Ю. Святло оприлюднив таку кількість компрометуючих відомостей, що це змусило партійне керівництво внести зміни у практику управління державою й органами безпеки.

На нараді партійного активу (листопад-грудень 1954 р.) і III пленумі ЦК ПОРП (січень 1955 р.) вперше гостро критикувалася діяльність партійного апарату й органів безпеки. Внаслідок такої критики була здійснена реорганізація Міністерства громадської безпеки (МГБ) в Міністерство внутрішніх справ (МВС) і Комітет громадської безпеки (КГБ). Одночасно відбулося тридцятивідсоткове скорочення кадрів служби безпеки із зменшенням їх повноважень, а також арешт найбільш одіозних керівників МГБ, таких, як керівник слідчого департаменту МГБ Ю. Ружанський [445, s. 52]. 13 грудня 1954 р. був звільнений з-під арешту колишній перший секретар Польської робітничої партії Владислав Гомулка. Проте, як зазначає польський дослідник З. Блазинський до кінця 1955 р. процес змін в основному залишався під контролем партії, яка вивчала його темпи і напрямки [262, s. 286].

У цей час, коли партія демонструвала нерішучість у справі лібералізації політичного життя, почав суттєво змінюватися характер діяльності засобів масової інформації. Нову атмосферу у суспільстві формували насамперед періодичні видання. Преса, зокрема тижневики “Prostu”, “Przegląd Kulturalny”, “Nowa Kultura”, “Sztandar Młodych”, “Polityka” та інші, наочно демонструвала новий політичний курс країни, надавала змісту і динаміки млявим ліберальним змінам і врешті прискорювала їх, іноді всупереч намірам обережних політиків. Цензура поблажливо ставилась до часом відвертої критики правлячої партії. Сучасна історіографія не може документально підтвердити той факт, що процес послаблення цензури йшов

“з гори”, і послаблення контролю відбулося з дозволу влади. Складається враження, що виникнення критицизму на сторінках друкованих органів мало спонтанний характер [225, с. 39].

Від 1954 р. провідна роль серед польських засобів масової інформації у питаннях критики існуючого ладу та необхідності змін у суспільстві належала студентському тижневику “Po prostu”. Своїми публікаціями цьому періодичному виданню вдалося не тільки пробудити громадську думку, а й нав’язати суспільству дискусію з обговорення різнобічних політичних та економічних проблем. Одним із перших у повоєнній Польщі, у циклі статей “Справи нашого покоління” “Po prostu” опублікував матеріали, присвячені війнам Армії Крайової [90, 136,]. Особливу увагу редакція “Po prostu” приділяла фракційній боротьбі в ПОРП [90, 136,], питанням історії Польщі і шляхам її розвитку.

Широку популярність здобули й варшавські тижневики “Nowa Kultura” і “Przegląd Kulturalny”, читачами яких була переважно наукова і творча інтелігенція. У серпні 1955 р. на сторінках “Nowa Kultura” була опублікована сенсаційна “Поема для дорослих” Адама Важика [133]. На прикладі робітників, що працювали на будівництві великого металургійного комбінату у Новій Гуті, автор показав різні відмінності між ідеологією правлячої партії і реальним життям простих людей. Гостроти ситуації додавав той факт, що А. Важик належав до кола літераторів-комуністів і був одним із головних представників офіційної літератури першого повоєнного десятиліття.

У ситуації надзвичайного розголосу, який супроводжував “Поему для дорослих”, влада змушена була вжити заходів до оволодіння ситуацією щодо надто вільної преси. У вересні цього ж року на нараді партійного активу письменників за участю Я. Бермана, Е. Охаба та Є. Моравського прискіпливо розглядалась робота редакційних колективів періодичних видань, передусім “Nowa Kultura”, “Przegląd Kulturalny” і “Życie Literackie” [122, s. 35]. З

особливою увагою партійні діячі поставились до постаті і творчості А. Важика [259, s. 118-119]. Незважаючи на те, що поема А. Важика здобула неймовірно критичну оцінку, автора не виключили з партії, що було неможливо ще рік тому [122, s. 35]. Результатом бурхливої дискусії стало прийняття загального рішення про більш широке обговорення проблеми взаємовідносин влади з літераторами.

На противагу офіційним структурам почали створюватися різні неформальні об'єднання, так звані дискусійні клуби. Серед них найбільшу популярність здобув Клуб Кривого кола (ККК), назва якого походить від вулиці в центрі Варшави, де відбувалися перші зібрання [334]. Свою діяльність він розпочав у лютому 1955 р., згуртувавши навколо себе активне і зацікавлене інтелектуальне середовище. На засіданнях клубу обговорювалися актуальні питання суспільного життя, наукові проблеми, такі як новітня історія Польщі, сучасний літературний процес, філософські питання та ін. ККК вважався вільним форумом, тому активну участь у дискусіях брали члени ПОРП і Спілки польської молоді. Під час диспутів відбувалося зіткнення різних, іноді протилежних напрямків політичної думки. Клуб Кривого кола не тільки пожвавив інтелектуальне життя у країні, але й відіграв у майбутньому важливу роль у виникненні й становленні опозиції тому політичному режиму, який сформувався у Польщі після Другої світової війни [184].

З Клубом Кривого кола тісно співпрацював тижневик "Po prostu". Редакція видання взяла на себе роботу з координації діяльності дискусійних клубів молодшої інтелігенції по всій країні. За даними ЦК ПОРП, на початок 1956 р. було відомо про існування близько 40 подібних клубів, в яких брали участь близько 1300 осіб [225, с. 59]. Вони об'єднували людей різних професій, віку, політичних і релігійних поглядів, партійних і безпартійних. З часом, враховуючи вікову й освітню ментальність учасників, відбувся певний поділ на більш радикальні - молодіжні, та на більш помірковані

інтелігентські клуби. Проте всі вони вирізнялись своєю громадянською активністю й осмисленим ставленням до суспільно-політичних процесів у країні.

Невпевнені й непослідовні дії партійного керівництва призвели до того, що напередодні XX з'їзду КПРС ПОРП перебувала на межі кризи. Зростаюче невдоволення суспільства, посилення критичних настроїв ще більше посилилось після офіційного визнання владою факту провалу шестирічного плану. Так, зростання виробництва сільськогосподарської продукції у 1953 р. за офіційними даними становило 19 % проти запланованих 50 % [143]. Аналогічна ситуація спостерігалась й в інших галузях виробництва. Рівень життя населення постійно знижувався.

Не тільки ситуація у сільському господарстві віддзеркалювала зростаюче невдоволення у країні. Інші сигнали також вказували на наближення у Польщі кризи довіри суспільства до пануючого ладу: піднесення ролі інтелігенції, підживлене публікацією “Поєми для дорослих” А. Важика; звільнення сталінських політв'язнів, більшість яких вимагали подальших демократичних змін; зростаюча активність молоді, особливо після проведення Міжнародного фестивалю молоді у 1955 р., і власне, офіційне визнання партією факту невиконання шестирічного плану, що призвело до падіння рівня життя населення. Усі ці чинники свідчили про банкрутство влади, тим не менш, вона намагалася зберігати контроль над ситуацією у країні.

Обставини почали стрімко змінюватися у перші місяці 1956 р. “Справжнім землетрусом”, що кардинально змінив політичну ситуацію у Польщі, став XX з'їзд КПРС, і, особливо, ознайомлення громадськості з доповіддю М. Хрущова “Про культ особи і його наслідки”, яку він виголосив на закритому засіданні з'їзду. Такої думки дотримуються практично всі сучасні польські дослідники [380, s. 17].

Велике зацікавлення громадськості викликали офіційні рішення XX з'їзду КПРС та коментарі про його значення у польській партійній пресі [143]. Для поляків принципово важливим було визнання радянським керівництвом права кожної країни і партії на власний шлях до соціалізму та реабілітація Комуністичної партії Польщі. Значний резонанс мали опубліковані у центральному органі ЦК ПОРП – газеті “Trybuna Ludu”, статті “Про культ особи і його наслідки” та “Лист до товариша”, в яких вперше на сторінках польської преси відкрито критикувався Сталін [291, s. 21].

Подальшій радикалізації настроїв населення сприяло розповсюдження доповіді М. Хрущова. Видрукований у СРСР лише 1989 р. [42, с. 128-170], у Польщі текст т.зв. “таємної доповіді” став широко відомим вже навесні 1956 р. За рішенням секретаріату ЦК ПОРП його зміст зачитувався й обговорювався на засіданнях первинних організацій, в яких часто брали участь і безпартійні. Доповідь була доступна також у вигляді брошури. Заслугу її масового розповсюдження пов'язують із тодішнім першим секретарем Варшавського комітету ПОРП С. Сташевським, який видав розпорядження надрукувати 15 тис. примірників замість 3 тис. запланованих [169, s. 206, 383-384]. Не дивно, що згодом брошуру можна було вільно купити на варшавських базарах [161, s. 91-92].

Зміст “таємної доповіді” Хрущова, її масове розповсюдження і відверте публічне обговорення призвели до катастрофічного зниження в польському суспільстві авторитету як КПРС, так і ПОРП. Під сумнів була поставлена доцільність реалізації у Польщі радянської моделі соціалізму. Непередбаченим наслідком розгорнутої польським партійним керівництвом кампанії оприлюднення рішень XX з'їзду КПРС стала фактична втрата партією контролю над громадським життям, дестабілізація існуючого режиму і, як наслідок, загострення і поглиблення політичної кризи у країні. Як у Польщі, так і в Угорщині не спрацювала запрограмована Хрущовим

лінія на відмежування і самоочищення комуністичної партії від злочинного минулого. Критика сталінізму спричинила розповсюдження у ПНР незалежної і неконтрольованої з боку ПОРП громадянської активності, головною метою якої були демократизація життя, встановлення рівноправних взаємовідносин із СРСР.

Головними гаслами у справі реформування польської політичної системи стали відмова від терміну “диктатура пролетаріату” і заміна його словосполученням “соціалістична демократія”, заперечення доцільності наслідування радянської моделі соціалізму, вимога обмеження компетенції таємної поліції і цензури. Гостро ставилося питання реформування економічної політики, особливо на тлі погіршення життєвого рівня населення. Громадськість вимагала децентралізації економіки, запровадження на підприємствах робітничих рад, відмови від пріоритетного розвитку важкої промисловості й колективізації сільського господарства. Наукова й творча інтелігенція категорично відмовлялася від “принципу партійності” у суспільних науках і методу “соціалістичного реалізму” у художній творчості.

XX з’їзд КПРС загострив і внутрішній розкол у ПОРП, що проявляв себе раніше на тлі ставлення до форм і темпів демократичних реформ. У дискусіях партійного керівництва панували діаметрально протилежні думки щодо подальшої діяльності партії.

По закінченні XX з’їзду КПРС польська делегація повернулася додому без свого керівника. Б. Берут захворів і залишився у Москві. 3-4 березня 1956 р. відбулася бурхлива нарада центрального партійного активу, присвячена обговоренню результатів XX з’їзду. Слід відзначити, що крім КПРС і ПОРП, жодна інша комуністична партія соціалістичного табору не наважилась на публічні дискусії про злочини сталінізму [225, с. 72]. Гостротою відзначився виступ першого секретаря Варшавського міського комітету ПОРП С. Сташевського. Він надав жорстку оцінку сталінській

диктатурі й репресивному тоталітарному режиму, що існував у СРСР, і закликав до реабілітації всіх польських комуністів. Політбюро поквапилося якнайшвидше врегулювати кілька справ. Зокрема, було ухвалено рішення про звільнення і реабілітацію соратника Гомулки М. Спихальського [497, s. 231], про що телефоном повідомили Б. Берута. Він сприйняв цю інформацію досить пригнічено. Пізніше, вже після його смерті (помер у Москві 12 березня 1956 р.), М. Хрущов сказав членам політбюро: “Це ви вбили товарища Берута” [291, s. 22].

Смерть Берута була неочікуваною для членів партії. Він був тісно пов'язаний з Москвою та вважався справжнім сталіністом. Призначенню його наступника Москва приділяла особливу увагу. Про це свідчить той факт, що радянська делегація на чолі з М. Хрущовим була присутня 20 березня 1956 р. на VI пленумі ЦК ПОРП, на порядку денному якого було одне питання - обрання першого секретаря ЦК ПОРП. Хрущов зустрічався з членами політбюро ЦК і обговорював різні кандидатури, хоча мав власний погляд на це питання. У той час на рівні вищого партійного керівництва існувало суперництво між комуністами польського і єврейського походження. Останні займали ряд ключових позицій у керівництві партії. Хрущов вважав, що керувати Польщею повинні тільки етнічні поляки. До того ж він дотримувався думки, що наступний керівник ПОРП має бути прогнозованою фігурою, не схильною до авторитарно-диктаторських методів партійного керівництва [225, с. 78]. Без зайвих дискусій наступником Б. Берута обрали Е. Охаба - компромісну фігуру для всіх партійних фракцій. На думку Москви, його головним завданням мало стати гальмування змін, що виникали в процесі десталінізації та запобігання подальшому розколу в партії [349, s. 49].

На той час у керівництві ПОРП утворилися дві конкуруючі групи, що вели боротьбу за владу і вплив у суспільстві. Консервативне крило, так звані натолінці (назва походить від містечка Натолін під Варшавою, де були

розташовані вілли партійних і державних діячів) [200, с. 569; 333, s. 13], були тісно пов'язані з Москвою і схильні до уповільнення процесів лібералізації у країні. З метою усунення конкурентів від влади вони намагалися перекласти відповідальність за злочини комуністичного режиму на групу керівників ПОРП єврейського походження. Інші, пулавяни (назва – від вулиці Пулавська у Варшаві, де збиралися представники групи), прагнули модифікувати ідеологічний арсенал і пристосувати його до очікувань громадськості. Їхньою метою була демократизація стосунків у партії і державі, незалежність від СРСР та повернення до політичного життя В. Гомулки [416; 475, s. 82]. Основу цієї групи складала чимала кількість комуністів єврейського походження [200, с. 569; 333, s. 13]. Обраний першим секретарем ЦК ПОРП Е. Охаб, хоч і намагався дотримуватися нейтральної позиції, все ж більше схилявся на бік пулавян.

Розвиток наступних подій свідчив про поглиблення політичної кризи у Польщі. Причиною стали два рішення, прийняті у Москві: про політичну реабілітацію Комуністичної партії Польщі, що була розпущена у 1938 р. за сфабрикованими у Москві звинуваченнями, з посмертною реабілітацією її керівництва [33, с. 20; 130] та рішення про розпуск Комінформу [130]. Тривали масові дискусії навколо “таємної доповіді” Хрущова, що ще більше загострювало ситуацію не тільки у партії, але й у суспільстві. До цього процесу долучилася преса. У березні-квітні на сторінках тижневиків “Prostu”, “Nowa Kultura”, “Przegląd Kulturalny”, партійної газети “Trybuna Ludu” та інших видань з'явилися публікації, що критикували стиль життя польської партійної еліти. Обговоренню підпадало так зване спецобслуговування у “магазинах за жовтими фіранками” [291, s. 23], що стали символом їх привілеїв [122, s. 70]. Висувалися вимоги надати гласності життю партійної номенклатури.

Подальші події свідчили про обнадійливе наближення змін у країні. По-перше, у пресі з'явилася інформація про звільнення В. Гомулки і

реабілітацію частини партійних і військових керівників [69, s. 146; 143]. На весняній сесії, 27 квітня, польський сейм прийняв закон про амністію [69, s. 147; 498, s. 611], у результаті якого продовжувалося масове звільнення політв'язнів. До червня 1956 р. в'язниці залишили понад 35 тис. осіб, близько 200 з них було реабілітовано [497, s. 237].

Назовні виглядало так, ніби Е. Охаб керував процесом лібералізації. Натомість члени партії та суспільство вважали його тимчасовою фігурою, якій невдовзі доведеться передати владу в інші руки. Найбільш ймовірною кандидатурою на посаду першого секретаря ЦК ПОРП був В. Гомулка, який у травні 1956 р. почав перемови з членами політбюро ЦК з приводу свого повернення до активного політичного життя [69, s. 147]. З часом ліберальне крило партії, пулавяне, які активно підтримували Гомулку, почали вигравати боротьбу за владу. Свідченням цього стало виключення із складу політбюро ЦК Якуба Бермана [69, s. 147], старого сталінця, довгі роки – “другої особи” у Польщі [292, s. 175], до сфери діяльності якого входили ідеологічні питання та контроль над правоохоронними органами і службою безпеки. Бермана від самого початку його перебування у владі партійці вважали рукою Москви.

М. Хрущов у своїй таємній доповіді наголошував на тому, що осередком сталінського зла були органи безпеки: “свавілля однієї особи заохочувало і допускало свавілля інших. Масові арешти й заслання тисяч людей, кари на смерть без суду й нормального слідства породжували в людей невпевненість, викликали страх і навіть озлоблення” [42, с. 128-170]. У польському суспільстві запанувало переконання, що нарешті скінчилося самоуправство органів безпеки [380, s. 30]. Народні маси все голосніше вимагали від керівництва держави покарання злочинців. Здавалося, що апарат громадської безпеки доживає свої останні дні. Однак, ПОРП не змогла взяти на себе загальну провину за терор, що існував у повоєнній Польщі, й обмежилася призначенням винуватців. Були звільнені від

займаних посад міністр безпеки С. Радкевич, міністр юстиції Х. Свентковський, міністр культури і мистецтва В. Сокорський, генеральний прокурор С. Каліновський, головний військовий прокурор С. Зарако-Зараковський. Заарештованими і відданими під слідство у квітні 1956 р. виявилися лише дві особи - колишній віце-міністр громадської безпеки генерал Р. Ромковський та колишній директор десятого департаменту (військова контррозвідка) МГБ А. Фейгін [225, с. 83; 291, s. 23; 497, s. 237].

Більше за всіх назрілих змін у ході лібералізації суспільного життя чекали польські селяни. Вони сподівалися на згортання політики колективізації, розпуск існуючих кооперативів, повернення землі індивідуальним господарствам.

У суспільстві сподівалися на генеральну зміну курсу партії у ставленні до католицького церкви. Очікуваним сигналом до покращення відносин між партією і костелом могло бути звільнення кардинала Стефана Вишинського та ув'язнених єпископів. Відсторонення примаса від керівництва костелом та його інтернування у монастир викликало серед населення багато пліток. Паства вже не вірила, що побачить свого примаса живим. Поширювалися чутки, що, мабуть, вже запізно звільняти Вишинського, бо напевно примас помер [380, s. 32].

Обговорення матеріалів XX з'їзду КПРС значною мірою спричинило до дестабілізації існуючої політичної системи та потужно вдарило по авторитету владної партії. Публічні обговорення злочинів і помилок сталінської політики ставили знак питання щодо існування цього суспільного ладу. Усі недоліки системи проявлялися у щоденному функціонуванні партії, не визнавалися і не сприймалися більшістю суспільства.

Значення XX з'їзду КПРС для польського суспільства полягало у тому, що сталінська система була піддана критиці найбільшим авторитетом

соціалістичного блоку. Потужний імпульс йшов від самого центру влади і доходив до всіх, навіть не зовсім обізнаних. У суспільстві знизився рівень страху та ідеологічної залежності, що відчутно послабило тоталітарний характер влади.

Керівництво ПОРП, приймаючи рішення про розповсюдження “таємної доповіді” Хрущова, могло розраховувати на вигідні для себе результати. У суспільній думці укорінювалося переконання про засудження помилок минулого та проголошувався рішучий пошук нових політичних розв’язань. Це мало якось легітимізувати партію при владі, а також перенести відповідальність за скоєні злочини на Сталіна і Берію. Проте поміркована лібералізація визволила громадську активність, над якою партія втрачала контроль. Косметичні зміни не влаштували суспільство. Поляки так і не змогли прийняти соціалізм.

Широке обговорення “таємної доповіді” М. Хрущова вилилося у справжню ревізію існуючого у країні становища. Суспільством ставилися під сумнів стиль і методи партійного та державного керівництва. Викликала обурення економічна політика і низький життєвий рівень населення, засуджувалася злочинна діяльність органів безпеки, висловлювалися сподівання щодо змін в аграрній політиці, ставлення до костелу. Критика Хрущовим сталінської політики щодо Югославії викликала до життя надію на швидке повернення до політичного життя В. Гомулки. На зборах, а згодом у листівках й анонімних листах, що надходили до партійних органів та засобів масової інформації, незмінною була тема взаємовідносин між СРСР і Польщею. Гострі негативні емоції викликали радянська агресія 1939 р. (“ніж у спину”), доля східних земель, масові депортації, знищення польських військовополонених у Катині, ставлення до Варшавського повстання, репресії проти АК, економічна експлуатація, присутність радянських військ і військових радників у Польщі тощо [380, s. 21]. Громадянське суспільство,

члени партії вважали, що у нових умовах ці проблеми знайдуть справедливе розв'язання.

Таким чином, після XX з'їзду КПРС відбулося загострення кризової ситуації у суспільно-політичному житті Польщі. Цей процес був викликаний багатьма важливими чинниками, серед яких слід особливо відзначити всебічну критику сталінізму у польському суспільстві, міжфракційну боротьбу у ПОРП, послаблення правомочності влади, суспільно-політичну активність громадян і зниження рівня особистого та колективного страху у суспільстві, напружені стосунки між владою і Католицьким костелом, а також складне економічне становище країни і, як наслідок, зубожіння народних мас. Подібні процеси були характерні й для інших країн Центрально-Східної Європи, які належали до соціалістичного блоку. Всі ці чинники стали першими елементами системної кризи, яка поступово охоплювала всі держави так званої Ялтинської Європи.

2.2. Динаміка політичних змін польського суспільства

Перший в історії ПНР суспільний протест відбувся у Познані у червні 1956 р. Безпосередніми причинами познанського бунту стали економічні проблеми у країні, що викликали у робітників почуття глибокої соціальної несправедливості. Система, що проголошувала засади соціальної рівності й справедливості, на практиці щоденно їх порушувала. Слід зауважити, що ще декілька років тому неможливо було уявити собі такий суспільний прояв непокори. Система перебувала у процесі модифікації, і процес керованої з гори лібералізації послабив її захисні функції.

Досить спокійний перебіг процесу перетворень припинили виступи робітників на найбільшому підприємстві у Познані - металургійному підприємстві імені Сталіна (раніше і пізніше підприємство мало назву "Цегельський"), де 28 червня 1956 р. розпочався страйк [53].

Робітники цього підприємства, починаючи з квітня 1956 р., висловлювали своє незадоволення існуючими умовами життя і праці. На численних партійних зборах і спонтанних зібраннях вони вимагали зниження норм праці, зменшення оподаткування зарплати, виплату грошей за перепрацьовані години, впровадження вільної від роботи суботи, поліпшення умов безпеки і організації праці тощо. Дирекція виробництва без уваги поставилася до вимог робітників, які у червні відправили свою делегацію до Міністерства машинобудівної промисловості [388; 389, s. 36, 46].

На переговорах у Варшаві 26 червня 1956 р. влада висловлювала своє розуміння проблемами познанських робітників і обіцяла надати допомогу і підтримку. Проте, у зв'язку з тим, що саме у ці дні у Познані відбувався XXV Познанський міжнародний ярмарок, вирішення проблеми пропонувалося відкласти на більш пізній період [254; 255; 433, s. 232].

Однак, вже наступного дня – 27 червня, міністр машинобудівної промисловості Р. Фідельський, який прибув на виробництво для подальшого етапу переговорів, відмовився від наданих попередньо обіцянок [497, s. 242]. Робітники почувалися ошуканими і на знак протесту припинили роботу.

28 червня о 6-й годині ранку понад 80 % колективу металургійного підприємства імені Й. Сталіна вийшло на вулиці Познані й попрямувало у напрямку центра міста до воєводського комітету ПОРП і міської народної ради [380, s. 85; 389, s. 574]. По дорозі до них приєднувалися робітники інших підприємств і перехожі [167, s. 84-101]. Незважаючи на те, що причинами страйку були економічні проблеми, доволі швидко з'явилася сильна політична течія. Демонстранти співали національний гімн “*Jeszcze Polska nie zginęła*” і релігійні пісні, з'явилися біло-червоні прапори II Речі Посполитої [389, s. 58]. До економічних гасел з часом додалися відверто антикомуністичні й антиурядові: “Бажаємо свободи!”, “Геть червону буржуазію!”, “Геть більшовиків!” і навіть “Хай живе Миколайчик!”. Згодом повстали відкриті антирадянські і антиросійські заклики: “Геть росіян!”

“Геть москалів!”, “Геть руських, бажаємо насправді вільної Польщі!” [287, s. 21; 380; 482, s. 47]. Атмосфера поступово загострювалася. Страйкуючі чекали на зустріч з представниками уряду, поширювалися чутки про приїзд до Познані прем'єр-міністра Ю. Циранкевича [487, s. 97].

На 9 годину ранку натовп на площі Й. Сталіна становив понад 100 тис. осіб, що на той час складало третину мешканців Познані [92; 287, s. 22]. Мирна демонстрація припинила бути такою, коли серед натовпу розійшлися чутки про арешт делегації робітників, яка проводила переговори в міністерстві машинобудування. Звільняти своїх колег рушило кілька тисяч демонстрантів. Роззброївши охорону, вони захопили місцеву в'язницю і розпочали штурм міської народної ради, будинку воєводського партійного комітету суду та прокуратури. Також натовп демонстрантів зруйнував устаткування радіостанції, оскільки був упевнений, що саме з неї “глушилися” західні “голоси” [93; 389, s. 95].

Найбільш драматична ситуація склалася перед будинком воєводського управління безпеки (УБ). Спочатку страйкарі, які штурмували будинок, були облиті водою з гідрантів. У відповідь вони почали кидати у вікна каміння. Перші постріли з будівлі УБ почулися близько 11. 00 [284, s. 18]. Це викликало ескалацію насильства, і почалася стрілянина з обох боків. Збільшувалася кількість поранених і загиблих, переважно молодих людей і дітей. Загинув 13-річний хлопчик Роман Стжалковський [270, s. 208; 388]. Серед страйкуючих поширювалися чутки, що в будівлі управління безпеки перебувають росіяни, які стріляють по дітях [389, s. 101]. “Солдати ці - росіяни, перевдягнуті в польські мундири і тому такі нещадні”, - говорили страйкарі [380, s. 101].

У багатьох районах Познані розгорнулася боротьба із застосуванням вогнепальної зброї, яку демонстранти дістали, роззброївши охорону в'язниці та інших закладів. Загалом, за оцінками управління безпеки і міліції, страйкарі здобули понад сто одиниць вогнепальної зброї [287, s. 22; 389, s. 136]. Проте, тільки частина з них була використана демонстрантами у бойових зіткненнях.

Влада не мала достатньої кількості міліцейських сил для наведення порядку у таких виняткових ситуаціях. Тому було ухвалено рішення залучити підрозділи Війська Польського [44, s. 180-195; 168; 336, s. 63-72; 424]. Наказ щодо застосування зброї отримали підрозділи офіцерської школи танкових військ [82; 89; 123]. Однак страйкарям вдалося роззброїти солдатів і захопити бронемашини.

Після перших жертв і застосування демонстрантами зброї політбюро ЦК ПОРП ухвалило рішення залучити для вгамування наповпу танкову дивізію. Для контролю ситуації до Познані вирушила партійна делегація на чолі з прем'єр-міністром Ю. Циранкевичем. Близько 14. 00 до міста увійшли окремі частини 2-го танкового корпусу у складі 10-ї і 19-ї танкових дивізій. Пізніше для приборкання виступів долучили 4 та 5 піхотні дивізії 2 корпусу [82, s.42-43; 123]. Розпочалася військова операція, якою керували генерали С. Поплавський та Й. Камінський. Солдатам роз'яснювали, що їм треба припинити пронимецькі виступи, спровоковані “агентами імперіалізму” [254; 255; 433, s. 233]. Було залучено понад 10 тис. солдатів, 359 танків, 6 протиповітряних гармат, 30 бронемашин, 880 автомобілів. Солдатами було використано понад 180 тис. патронів для автоматичної зброї [82, s. 54], що свідчило про запеклі бої, які тривали на вулицях Познані. До наступного ранку владі не вдалося повністю опанувати ситуацією. У результаті втихомирення збунтованого міста не менш ніж 74 особи загинули та понад 800 були поранені [389, s. 165-172; 487, s. 112-120].

Диспропорція між силою громадських виступів і застосованими проти них силами безпеки була величезною. Уже 28 червня розпочалися арешти активних організаторів і учасників виступів. Від цього моменту червневі події відбувалися, з одного боку, у політичному руслі, з другого – у судочинному порядку.

Познанські бої набирали рис національного повстання. Учасникам і свідкам подій вони нагадували Варшавське повстання. По всій країні

поширювалися чутки, що розпочалося національне повстання і тільки управління безпеки є останнім бастионом комуністичної влади [287, s. 23].

Винятковий суспільний відголос результатів кризи у Познані слід розглядати на тлі загальної політичної ситуації у країні, яка дедалі виразніше набувала вигляду відвертого суспільного конфлікту. Безпосередні економічні причини незадоволення робітників стали детонатором вибуху. Це сталося у Познані, але могло відбутися й у будь-якому іншому місті. Люди протестували не тільки проти низького рівня життя і брехливих тверджень влади про 26 %-е зростання реальної заробітної платні, а й проти обмеження волевиявлення поляків.

Без перебільшення можна сказати, що познанські події стали потрясінням для всієї країни. Поляки демонстрували солідарність з познанськими робітниками. Загострилися давні конфлікти між робітничими колективами і адміністрацією заводів і фабрик. На деяких підприємствах зупинялася праця. Напруження різного рівня виникало на заводах у Кельцях, Щецині, Гданську, Вроцлаві та інших містах [436, s. 186]. Робітники відправляли делегації до Варшави, виступаючи з вимогами надання повної інформації про причини і перебіг подій у Познані, а також покарання тих представників адміністрації, які спричинили суспільний вибух. До ЦК ПОРП від свідків подій надходили чисельні факти, які відрізнялись своїм змістом від поданої офіційної версії [113; 380, s. 119].

Влада намагалася за будь-яку ціну підживлювати тезу про інспірацію познанських виступів з боку західних країн. Прем'єр Ю. Циранкевич 29 червня заявив: "Кожен провокатор або божевільний, який відважиться підняти руку на народну владу, нехай знає, що влада відрубась йому ту руку в інтересах робітничого класу й інтелігенції, в інтересах боротьби за підвищення рівня життя народу, в інтересах нашої Батьківщини" [497, s. 243].

Для встановлення причин подій 30 червня на засіданні політбюро ЦК ПОРП було ухвалено рішення про направлення до Познані спеціальної

комісії. Очолив комісію секретар ЦК ПОРП Е. Герек. 6 липня комісія доповіла про перші результати роботи. В основі її версії була теза про організовану ворожу провокацію як основну причину подій у Познані: “Місце, дата і перебіг подій, керунок атаки ворога, його бойова і пропагандистська тактика повністю підтверджує тезу, що ворог віддавна готував познанську диверсію, використовуючи незадоволення серед робітничих колективів познанських закладів праці” [436, s. 187].

Результати роботи комісії були оприлюднені на нараді перших секретарів воєводських комітетів ПОРП. Деякі воєводські секретарі з недовірою поставились до тези про “імперіалістичний заколот”, хоча особливо й не заперечували. Вони вимагали глибшого аналізу причин “незадоволень” робітників, а також підтримували тезу про те, що партійний апарат і органи безпеки дозволили ситуації перейти в неконтрольоване русло [108; 270, s. 218].

Підсумовуючи обговорення результатів роботи комісії Е. Охаб назвав серед головних причин познанських подій діяльність засобів масової інформації, зокрема преси. На його думку, провідні польські видання – “Przegląd Kulturalny”, “Po prostu” [90; 136; 375], часом “Trybuna Ludu” у висвітленні познанських подій “були на рівні радіо “Вільної Європи” [270, s. 218; 436, s. 187]. Причиною таких заяв стала публікація 6 липня головною партійною газетою “Трибуна люду” редакційної статті під назвою “Перші висновки” [143], в якій стверджувалося, що познанські події мали два підґрунтя: незадоволення робітників економічними умовами життя та всебічну діяльність комуністичної влади. Одночасно, автори поклали провину за події на “об’єктивну необхідність і помилки минулої епохи” [122].

Політбюро ЦК ПОРП визнало статтю “шкідливою і неслухною”. Е. Охаб попередив пресу про застосування засобів обмеження і радикальні персональні зміни і закликав до “послідовної реалізації курсу на подальшу демократизацію партійного і суспільного життя” [482, s. 52].

Цензурована преса не мала можливості піддати критиці владну концепцію “ворога”-ініціатора познанських подій, але намагалася розставити акценти. У результаті читачі отримували різні версії познанської кризи, інтерпретацію офіційних висновків і реальних подій. Журналістам “Pro prostu” довелося по 19 разів переробляти редакційні коментарі, присвячені подіям “чорного четверга”, і тільки після цього цензура дозволяла друкувати матеріал [436, s. 192].

Дискусії про інтерпретацію познанських подій поглибили кризу владних структур, що стало черговим свідченням загострення політичної боротьби. Поділ у керівництві партії повною мірою проявився на VII пленумі ЦК ПОРП, який тривав з 18 до 28 липня 1956 р. Під час роботи пленуму слово взяли 95 осіб [94; 431; 480, s. 27; 482, s. 53]. Гостра дискусія позначилася зіткненням різних позицій, серед яких виокремилися дві основні тенденції.

Одноставності в оцінці керівництвом партії загальнополітичної ситуації у країні вже не було ще навесні 1956 р. Після познанських подій погляди окремих членів політбюро поляризувалися ще більше. Виникли дві програми подолання труднощів. Група натолінців (їх ще називали “догматикам” і “хамами”) боронила статус-кво і вирішила “твердо” обстоювати первісні позиції управління державою. Вони підтримували добрі взаємини з радянським посольством, на цьому власне і трималася їх упевненість у собі. Їх опоненти, пулавяне (“ревізіоністи”, “жиди”), були прихильниками демократизації, і шукали “м’якого” вирішення політичних проблем і мали суттєвий вплив на засоби масової інформації [333].

Відмінність поглядів двох партійних груп особливо рельєфно проявилася під час аналізу основних питань, таких як оцінки познанських подій, результатів шестирічного плану, вибору методів управління економікою, загального розуміння перебігу процесів лібералізації, ситуації у ЗМІ, справи повернення до політичного життя В. Гомулки тощо [305, s. 22-23].

Незважаючи на те, що і у доповіді політбюро та у більшості виступів на пленумі ЦК основна увага була акцентована на економічному підґрунті “чорного четверга” і “бюрократичних викривленнях”, частина депутатів вперто обстоювала “агентурний, контрреволюційний” характер подій. Різномірні, часто протилежні думки формулювалися під час обговорення пропозицій щодо колективної відповідальності [94; 132; 134].

Червневі події у Познані стали відправним пунктом для обговорення результатів шестирічного плану економічного розвитку. Основу дискусії становив пошук причин економічної кризи. Під час виконання шестирічного плану попередній показник росту життєвого рівня населення у 26-27 % відкорегували до 13 %. Проте й і ці цифри не були досягнуті [436]. У виступах на пленумі одні опоненти підкреслювали фіаско плану і пов’язували його з суб’єктивними помилками під час його складання й реалізації, інші вказували на досягнення, а невдачі пояснювали об’єктивними умовами, передусім необхідністю розбудови військового комплексу [94; 497, s. 245].

У результаті обговорення були висловлені дві різні пропозиції щодо виправлення ситуації в економіці – пропозиція про підвищення заробітної платні й пропозиція про налагодження керівництва економікою. Прихильники останньої вважали тези про підвищення заробітної платні популістськими та інфляційними.

Програма підвищення платні й кадрових змін за своїм змістом була альтернативою демократичним очікуванням народу. Ставлення до демократизації окреслювало основний критерій розколу у владних ешелонах. Трійця “молодих секретарів” ЦК - Є. Альбрехт, В. Матвін і Є. Моравський, представники пулавян, яким приписували розповсюдження таємної доповіді М. Хрущова “Про культ особи”, представляли так званій демократичний сектор ЦК. За їх визначенням польська демократизація була поєднанням демократії і дозованої свободи в означених межах. Втім, вони визнавали існування проблеми неможливості визначення цих меж.

Супротивники пулавян вбачали у демократизації капітулянтські настрої, ідеологічні коливання, відступництво і зраду. Лідер наталінців, заступник голови Ради міністрів ПНР З. Новак, наголошував, що “міщанство хоче демократизації, і ворог хоче демократизації” [431; 480, s. 29]. Занепокоєння у наталінців викликав той факт, що процес демократизації не був достатньо організованим і в подальшому міг призвести до розбрату у партійному середовищі й підриву відносин з СРСР [94; 377, s. 37].

Наступну дискусію на пленумі викликала справа повернення до політичного життя В. Гомулки. Перший секретар ЦК ПОРП Е. Охаб проінформував учасників пленуму про переговори з В. Гомулкою і представив позицію політбюро ЦК щодо його подальшої долі. Е. Охаб вважав необхідним переглянути ставлення партії до так званого “право-націоналістичного ухилу”, але з початком дискусії на цю тему слід зачекати. З тих самих причин ЦК був проти запрошення В. Гомулки на пленум. Керівництво партії стверджувало, що “після звільнення з ув’язнення тов. Гомулки не було формальних підстав для неповернення йому партійної легітимації”. Водночас, підкреслювалося, що “проблема надання легітимації не може трактуватися формально, тому що має для партії важливе політичне значення” [482, s. 55].

Політбюро запропонувало продовжити з В. Гомулкою перемовини щодо його повернення до керівництва партії після того, як він прокоментує постанови VII пленуму ЦК ПОРП. Деякі учасники пленуму пропонували скасувати рішення III пленуму ЦК ПОРП про виключення В. Гомулки з ЦК. Проте більшість учасників пленуму підтримувала точку зору політбюро ЦК [426, s. 86-123; 483, s. 76].

Повернення В. Гомулки було справою сумління ПОРП, і мало збільшити популярність у суспільстві тих, хто ще не був відомим політиком, а водночас мало обмежити вплив на суспільство тих, хто колись був співавтором теорії про “право-націоналістичні відхилення у партії”, а натепер перебував у групі

послідовників демократії. Конкуруючи між собою політики високо оцінювали спроможність Гомулки збільшити шанси на успіх для одних з них [483].

На VII пленумі ЦК ПОРП вдалося скасувати рішення III пленуму від листопада 1949 р. у справі Гомулки, Спихальського та ін. [94] і 2 серпня 1956 р. В. Гомулці вручили партійний квиток, а 4 серпня про це було повідомлено у пресі [143, 1956; 377, s. 43].

Політична боротьба за владу на пленумі закінчилася, власне, нічим. Натолінці не одержали перемоги, але й не зазнали поразки. Їх конкуренти, пулавяни, витримали атаку супротивників. Пленум ЦК зробив маленький крок вперед на шляху до демократизації внутрішньопартійного та суспільного життя. Були проголошені гасла про впровадження деяких форм робітничої демократії на підприємствах та зміцнення ролі місцевих рад і сейму. Проте після подій у Познані такі кроки вже не здавалися достатніми. Керівництво ПОРП не мало досить сили й авторитету, щоб опанувати ситуацією у країні.

До активного політичного життя поверталися однодумці В. Гомулки. З. Клішко призначили віце-міністром юстиції, І. Лога-Совінські – секретарем Центральної ради профспілок. М. Спихальський взяв участь у відзначенні річниці початку Варшавського повстання [436, s. 215]. Суспільство чекало на повернення Гомулки, оскільки саме він у свідомості поляків символізував польську дорогу до соціалізму.

З В. Гомулкою проводили зустрічі всі перші особи держави. Відбувалися збори партійного активу за участю членів керівництва партії. У рядових членів партії виникало багато незручних питань, у т.ч. щодо партійного поділу. Влада була одностайна у своїх відповідях, дотримуючись позиції партійної єдності. Голова Державної ради А. Завадський твердив, що “жодного угруповання в ЦК не існує” [482, s. 56].

Певне занепокоєння у влади викликала діяльність новоутворених клубів молодшої інтелігенції. У зібраннях клубів брали участь як члени партії, так і безпартійні, а для обговорення обиралися дискусійні теми із сфери

політики, ідеології, філософії, економіки, права, літератури, історії та ін. [167, s. 59-60]. Восени 1956 р. таких клубів налічувалося близько 250 [497, 244]. З ініціативи Клубу Кривого Кола, що діяв у Варшаві, ці осередки об'єдналися в Загальнопольський центр дискусійних клубів [269, s. 182; 431].

Метою центру стала координація діяльності клубів по всій країні. Досить часто учасники клубів розширювали контакти і виходили поза середовище інтелігенції, розпочинаючи діалог з робітниками і селянами. Нерідко під впливом таких контактів організовувалися фабричні клуби. Так, робітники Заводу легкових автомобілів у Варшаві встановили контакти з дискусійними клубами інтелігенції і студентів. На деяких заводах і фабриках почали створюватися робітничі ради. Люди вимагали відкритості публічного життя й участі в управлінні виробничими закладами. Ідею самоврядування підтримав тижневик "Po prostu": "Наш робітничий клас зберіг свій моральний інстинкт. Він бажає не тільки хліба. Разом з хлібом – а навіть більше ніж хліба – бажає для себе влади – що означає - повної свободи" [136].

Поступово виходив із мовчазного стану Католицький костел. Виявилося, що за роки панування сталінізму його вплив на суспільство якщо не зріс, то, і не зменшився. 26 серпня у Ченстохові відбулася найбільша від часу Другої світової війни народна маніфестація, присвячена церемонії відновлення Ясногурських обітниць народу – акту присяги Єпископату і вірних й з нагоди трьохсотлітньої річниці прийняття обітниць короля Яна Казімежа. Незважаючи на те, що офіційна інформація не розповсюджувалася, на урочистості прибуло більше мільйона вірних [197, с. 326-327; 327, s. 231]. Символом духовної присутності інтернованого примаса С.Вишинського було його порожнє крісло, на якому лежав букет біло-червоних квітів [270, s. 227-228].

Штучно стимульована постановами VII пленуму ЦК ПОРП активність керівництва партії тривала недовго. Партія не змогла донести до народних

мас своїх рішень, оскільки ці ухвали мали неоднозначний характер. У серпні була прийнята спроба запровадження цензури у пресі, яка наразилася на активний супротив журналістів.

Тижневик “Po prostu” був одним з головних критиків партії і відіграв виняткову роль у формуванні нової політичної свідомості народу. Журналісти видання висвітлювали економічні зловживання [90; 136; 375], солідаризувалися з робітничими протестами проти чванливого стилю життя партійної бюрократії [90; 136; 375], аналізували значення робітничих рад [90; 136; 375], критикували концепцію колективізації села за радянським зразком. Тижневик набув неабиякої популярності та його наклад становив 150 тис. примірників [482, s. 58]. На той момент він відіграв величезну роль, впливаючи на думки найбільш активної частини польського суспільства і, певним чином, став співавтором революційної ситуації.

Проти запровадження цензури виступали і варшавські активісти Спілки польської молоді (СПМ). На той час організація перебувала у складній кризі, яка була органічно пов’язана з політичною нестабільністю у правлячій партії. Фракційний поділ у ПОРП поглиблював незлагодженість у СПМ й унеможлилював проведення ним послідовної політики. Керівник Союзу Х. Яворська і члени ЦК СПМ відкрито підтримували групу пулавян, проте більшість керівників регіональних осередків перебували на боці натолінців [43, s. 12]. Млявість і відсутність рішучих дій центрального керівництва молодіжної організації збільшували незадоволення і розчарування членів СПМ, які не бачили сенсу в її існуванні.

У такій атмосфері у серпні 1956 р. відбувся III пленум ЦК СПМ. Х. Яворська виголосила досить самокритичну доповідь, в якій намагалася чесно проаналізувати причини кризи у молодіжній організації. Учасники пленуму спробували знайти відповідь на питання, чи зможе СПМ стати ідейною й авторитетною організацією серед молоді [43, s. 102-113].

Особливим радикалізмом вирізнявся виступ В. Ворошильського [43, s. 97-101], який був заборонений цензурою до друку.

Незважаючи на те, що у постанові пленуму ЦК СПМ зазначалося, що союз молоді має стати “осередком сміливої, вільної думки, осередком створення нової людини” [90; 136; 375], організація продовжувала залишатися на маргінесі подій, своєю діяльністю підтверджуючи думку про неспроможність самостійного функціонування [305, s. 26-27].

У серпні тривали численні воєводські партійні наради. Натолінці, як і пулавяни, перебували у пошуку послідовників. Варшавський комітет ПОРП перебував під впливом пулавян, які налагоджували контакти з В. Гомулкою та схиляли його відновити активне політичне життя. Натолінці, у свою чергу, намагалися заручитися підтримкою давніх прибічників Гомулки.

У середині вересня перший секретар ЦК ПОРП Е. Охаб повернувся з Пекіна, де він брав участь у з'їзді Комуністичної партії Китаю. Отримавши підтримку “китайських товаришів”, він запевнив прихильників реформ у стримуючому впливі Китаю на Кремль [169, s. 180-237; 368, s. 164-165; 457, s. 121]. Керівництво ПОРП наважилося на проведення реформ, проте, на їх переконання, тільки В. Гомулка зміг би надати цим змінам безпечний для комуністичної влади характер.

На початку жовтня все активніше проявлявся масовий молодіжний рух, в якому значну роль відіграв тижневик “Po prostu”. Голосно заявило про себе студентство, яке 9 жовтня 1956 р. зібралося на студентський мітинг у Варшавському університеті. Основною темою зібрання було обговорення програми діяльності СПМ. В ті дні тижневик “Sztandar Młodych” писав, що на мітингу звучали “виступи, що поставили під сумнів соціалістичний характер революції, що відбулася в нашій країні в 1944-1947 рр.” і що “боротьба за народну владу розпочинається тільки зараз” [140]. Учасники зібрання ухвалили “Відкритий лист до всіх студентів Польщі”, що містив заклики до молоді встати на захист демократичних перетворень, домагатися гласності у політиці,

відповідальності влади за помилки в економіці. Молодь “вважала за необхідне утворення нової, дійсно революційної, політичної молодіжної організації” [90; 136]. Саме після цього мітингу у Варшаві стали постійним явищем студентські зібрання та мітинги [163, s. 92-93]. У студентському середовищі переважали виразно антинатолинські настрої, оскільки представники цієї фракції сприймалися головними ворогами лібералізації і прислужниками СРСР [270, s. 226].

Напруження у країні зростало на всіх рівнях. Необхідність принципових змін відчувалося не тільки у суспільстві, але і в партійному керівництві. 12 жовтня 1956 р. відбулося чергове засідання політбюро ЦК ПОРП, на яке був запрошений В. Гомулка. У своєму виступі він не погодився з офіційною оцінкою партії економічної та політичної діяльності у попередні роки, особливо в аграрній сфері, і висловив переконання, що існує проблема персональної відповідальності за стан народного господарства Польщі. Також він став на захист ЗМІ, наголосивши, що “важко вимагати від преси позиції, якщо партія сама не має позиції” [59, s. 88-89; 482, s. 60]. У своїй промові Гомулка звернув увагу на врегулювання польсько-радянських відносин і необхідність подолання “фракційності” у партії, зауваживши, що треба вчитися управляти по-новому, на демократичних засадах [59, s. 88-89; 305, s. 30].

На цьому ж засіданні політбюро ЦК було прийнято рішення скликати VIII пленум ЦК ПОРП 17 жовтня і представити на ньому рішення про включення до Центрального комітету В. Гомулки, М. Спихальського і З. Клішко [305, s. 30-31].

На черговому засіданні політбюро 15 жовтня, за участі В. Гомулки, обговорювався проект рішення VIII пленуму ЦК ПОРП, представлений комісією політбюро, і проект доповіді першого секретаря Е. Охаба. Ці документи принципово різнилися. Проект рішення, підготовлений комісією політбюро ЦК, відбивав погляди пулавян і В. Гомулки. Втім Охаб у своїй доповіді, відстоював позицію партії від 1948 р. і спростовував звинувачення Гомулки. Запропонований політбюро ЦК проект рішення Охаб вважав

капітуляцією. Однак у дискусії більшість членів політбюро висловилося проти доповіді першого секретаря. Прем'єр-міністр Ю. Циранкевич зазначив, що першопричиною складної ситуації у країні “є криза довіри мас до нашого керівництва” [305, s. 31], та запропонував альтернативне рішення: або продовжувати демократизацію та шукати народну підтримку, або застосувати війська [305, s. 31]. Більшістю голосів члени політбюро ЦК прийняли до дискусії на VIII пленумі проект рішення, підготовлений комісією політбюро ЦК. Дату проведення пленуму перенесли на 19 жовтня.

Політбюро ЦК зібралось ще раз 17 жовтня і доручило комісії у складі Циранкевича, Охаба, Завадського і Гомулки підготувати персональні пропозиції до нового складу політбюро. У новому складі керівництва вже не було таких одіозних фігур, як Новак і Рокоссовський, які скомпроментували себе антидемократичними діями у минулому. Зміни були зроблені коштом натолінців. Однією з важливіших подій цього дня була пропозиція В. Гомулці зайняти посаду першого секретаря ЦК ПОРП.

За наростаючою кризою влади і піднесенням суспільних настроїв у Польщі уважно спостерігали у Москві. За день до відкриття VIII пленуму ЦК ПОРП посол СРСР у Польщі П. Пономаренко повідомив Е. Охаба про приїзд делегації КПРС. Радянське керівництво було занепокоєне поширенням антирадянських настроїв серед польського населення та мало намір прибути до Варшави зранку 19 жовтня, саме у день початку роботи VIII пленуму.

Того ж дня ЦК КПРС надіслав до “братніх партій” інформацію, в якій звертав увагу на складну ситуацію у Польщі, яка викликає занепокоєння “у зв'язку зі значенням Польщі для соціалістичного табору, а особливо для Радянського Союзу” [415, s. 24; 416]. Така реакція вказувала на занепокоєння радянського керівництва через можливий вихід Польщі з соціалістичного блоку та Варшавського договору. Одночасно дві радянські танкові дивізії, що були розташовані на території західної Польщі, отримали наказ про дислокацію поблизу Варшави. Також на території НДР до кордону з

Польщею були підтягнуті танкові війська. Стан підвищеної боєготовності був оголошений у Білоруському і Київському військових округах на радянсько-польському кордоні [168, s. 247] та в частинах радянського флоту, що базувалися в Гданській затоці. Усе польське узбережжя патрулювали радянські літаки [305, s. 36; 377, s. 64-67; 457, s. 65].

Зустріч делегації ЦК КПРС була скандальною. Замість рукостискання М. Хрущов погрожував польській делегації кулаком і розлючено кричав: “Ми проливали кров за освобождение этой страны, а вы хотите отдать ее американцам, но это вам не удастся, этого не будет!” [225, с. 183; 449]. Радянська делегація вимагала відтермінування пленуму, на що не погодилося польське керівництво. М. Хрущов продовжував погрожувати “Этот номер вам не пройдет, мы готовы на активное вмешательство” [482, s. 61].

Засідання VIII пленуму відкрив Е. Охаб, який вніс пропозицію включити до складу ЦК ПОРП В. Гомулку, М. Спихальського, З. Клішко і І. Логу-Совіньського і обрати першим секретарем ЦК ПОРП В. Гомулку. Тільки після цього Е. Охаб повідомив учасників пленуму про прибуття до Варшави делегації ЦК КПРС на чолі з М. Хрущовим.

Для переговорів з радянською делегацією до Бельведерського палацу відправився старий склад політбюро і В. Гомулка. Власне він і взяв на себе весь тягар розмови з Хрущовим. “Ті розмови часом були не дуже дипломатичні, – згадував Гомулка, – сюди приїхали не дипломати” [52, s. 72-90]. Розмова тривала до третьої ночі. “Ми заявили, що ситуація в країні стосується тільки нас і ми краще можемо відчувати й оцінити настрої, ніж хтось з боку. Вважали, що інше розв’язання наболілих проблем, інше, ніж пропонуємо ми, може тільки зашкодити – зашкодити і нам, і всьому соціалістичному табору. Тому ми сказали: відповідальність беремо на себе” [95; 436, s. 237; 482, s. 62].

На перебіг та атмосферу польсько-радянського діалогу суттєво впливала інформація про просування до Варшави групи військ радянської армії. Не було точно відомо, чи планує СРСР застосувати війська для

інтервенції у Польщі. Лише після переговорів і конфіденційної розмови М. Хрущова з В. Гомулкою, по обіді 19 жовтня керівництво військовою операцією отримало наказ затримати рух військ і повернутися до гарнізонів.

Для позитивних наслідків переговорів у Бельведері особливе значення мала тверда позиція В. Гомулки. Йому вдалося запевнити особисто М. Хрущова у тому, що Польща не має наміру виходити із соціалістичного табору [114, s. 10-12], а міжфракційний розкол у політбюро не є глибоким і остаточним. Саме ці два чинники найбільше непокоїли Москву та були важливими аргументами для військового втручання у Польщу [415, s. 33; 416].

Серед причин, які, на думку окремих польських істориків, вплинули на рішення Москви утриматися від військової інтервенції, була позиція Комуністичної партії Китаю, яка заявила, що визнає такі дії СРСР як прояв великодержавного шовінізму і домагається заборони акції [305, s. 38; 377, s. 69; 380, s. 152; 415, s. 31-33; 416; 457, s. 120-123; 475, s. 86; 482, s. 62]. СРСР був змушений враховувати позицію КНР. Після повернення до Москви, 23-25 жовтня, радянське керівництво проводило діалог з керівництвом КНР, яка підтвердила свою позицію відносно ситуації у Польщі. І тільки після цього радянські війська остаточно відійшли від Варшави. Принагідно слід зазначити, що кількома днями пізніше, зміцнивши свої позиції у відносинах з СРСР через вирішення конфлікту в ПНР, Комуністична партія Китаю підтримала радянську інтервенцію в Угорщині [368, s. 166-167].

Не бажаючи конфлікту з Китаєм, радянська делегація задовольнилася наданими В. Гомулкою гарантіями. Хрущов підтримав польську програму виходу з політичної кризи, і керівництво СРСР повернулося до Москви. Коли ЦК ПОРП 20 жовтня поновив роботу пленуму ЦК, гострий етап кризи у польсько-радянських відносинах був завершений.

Проте Москву непокоїли антирадянські виступи на сторінках польської преси. Газета “Правда” опублікувала 20 жовтня статтю “Антисоціалістичні виступи на сторінках польської преси” [130]. У ній особливо гостро

критикувалися статті З. Флорчака [133] і Є. Путраментя [145], які видалися радянським авторам “проповіддю відмови від соціалістичного шляху” і “відверто направленими на підриг соціалістичних завоювань польського народу” [130]. Наступного дня польська газета “Trybuna Ludu” передрукувала статтю “Правди” з коментарями З. Артимоєвської [143]. Авторка зауважила про неприйнятні методи полеміки, заперечувала твердження “Правди” щодо завдань народних мас у Польщі. Також вона наголосила на тому, що польська преса виступає за поглиблення дружніх радянсько-польських відносин на нових засадах [122, s. 93].

У переддень відкриття VIII пленуму ЦК ПОРП атмосфера у суспільстві була вкрай напружена. Всі чекали на результати пленуму, уважно прислуховуючись до того, що кажуть польські політики про переговори у Бельведерах. Викликало небезпеку і переміщення радянських військ.

Ще 16 жовтня католицький тижневик “Słowo Powszechne” опублікував статтю [139] голови ПАКСу (Об’єднання світських католиків) Б. Пяєцького, в якій той заявив про своє ставлення до процесів демократизації і, особливо, гласності. На думку автора, заради збереження стабільності Польщі існує необхідність в обмеженні свободи слова, а також залякував можливістю оголошення надзвичайного стану [122, s. 361; 225, s. 175]. Слова Пяєцького на додачу до різних чуток про заплановані арешти, заборону проведення мітингів підживлювали очікування загрози, провокації, підготовки путчу.

Під час роботи пленуму у вузах збиралися мітинги на підтримку В. Гомулки. Найбільш резонансні зібрання відбулися у Варшавській політехніці. Великий мітинг, який зібрав близько 20-30 тис. осіб, відбувся 20 жовтня. На ньому були присутні члени ЦК ПОРП – Є. Альбрехт, Х. Яворська, С. Сташевський і Є. Жажицький [497, s. 254]. Учасники мітингу позитивно сприйняли інформацію про зустріч Гомулки з робітничо-студентською делегацією, до складу якої також входили головний редактор тижневика “Po prostu” Є. Ласота і секретар парткому Заводу легкових

автомобілів Л. Гоздзік [145; 254; 255; 433, s. 237]. Мітингували також на заводах Варшави. Заводські партійні комітети оголосили про готовність колективів до утворення самоуправління і робітничої міліції. Піднесений стан охопив всю країну, особливо у місцях найбільшої концентрації студентів і робітників великих підприємств.

Зібрання і мітинги відбувалися також у війську та органах безпеки [123]. В армії ситуація виявилася особливо складною, оскільки була пов'язана з одіозними постатями міністра національної оборони К. Рокосовського і начальника Головного партійного управління Війська Польського К. Віташевського, а також бурхливою реакцією спільноти на переміщення радянських військ територією Польщі. На першому “військовому” мітингу пролунало гасло “Військо з народом, народ з військом”, яке стало найголоснішим закликком Жовтня. Корпус внутрішньої безпеки під командуванням генерала В. Комара рішуче став на бік демократичних сил [123, s. 14-15; 270, s. 247].

Напруження досягло найвищого апогею. Суспільство чекало на рішення VIII пленуму ЦК, не розуміючи, що справжній перелом уже відбувся у Бельведерському палаці в ніч на 20 жовтня під час перемовин В. Гомулки з М. Хрущовим.

20 жовтня 1956 р. VIII пленум продовжив свою роботу. Голова Державної Ради А. Завадський поінформував присутніх про перебіг переговорів з радянською делегацією. Дискусія розпочалася з обміну думками стосовно переміщення військових підрозділів. К. Рокосовський повторював, що пересування радянських військ відбувалося згідно з планом осінніх маневрів та заперечував інформацію про надзвичайні переміщення польських військ: “Не маємо права підозрювати Військо Польське у тому, що воно могло бути використане проти уряду або партії” [120, s. 20].

Однак, найважливішою подією дня став виступ В. Гомулки. Його промова, яка мала символічне значення для всієї країни, транслиувалася

радіо. В історії ПНР не було іншого виступу лідеру країни, яке було б сприйнято народом з таким ентузіазмом.

В. Гомулка розпочав свою промову досить драматично: “Багато зла було в минулі роки. Спадок, який той період залишив після себе партії, робітничому класу і народу у деяких сферах викликає занепокоєння” [143]. Далі він висловив свої застереження щодо рішень VII пленуму ЦК ПОРП, які стали новою політичною програмою партії. Значну увагу В. Гомулка приділив подіям у Познані. Він засудив діяльність влади, назвавши “великою політичною наївністю” [143] спробу представити познанські події як діяльність імперіалістичних агентів і провокаторів, оскільки дійсна причина “чорного четверга” була пов’язана з діяльністю партії і уряду. Далі він перейшов до питань управління промисловістю й оцінки робітничого самоврядування, висловивши погляди, які у багатьох аспектах відрізнялися від минулих економічних засад партійної програми. Також, Гомулка висловив критичні зауваження щодо політики партії у сільському господарстві, виступив з підтримкою інших форм господарювання на селі.

Значна частина виступу В. Гомулки була присвячена викладу концепції будівництва соціалізму у Польщі. “Модель соціалізму може бути різною. Може бути така, як створена в Радянському Союзі, а можна її трактувати так, як в Югославії, а може бути ще інша” [120; 143]. І, нарешті, Гомулка сказав те, що від нього чекали всі учасники пленуму і весь народ: “Кожна країна має бути незалежною і самостійною, а право кожного народу на суверенне управління у незалежній країні повинно бути навзаєм шановане. Так повинно бути – і скажу – так починає бути. На жаль, у минулому не завжди складалися відносини з нашим великим і дружнім сусідом – Радянським Союзом” [60; 120; 143].

Суверенним відносинам між ПНР і СРСР, на думку В. Гомулки, заважав культ особи. Втім він не тільки ідентифікував усе зло з особою Сталіна, а вбачав його у самому існуванні тоталітарної системи. “Природа

цієї системи полягає у тому, що вона була створена як єдиновладна, ієрархічна драбина культу. Кожний такий культ обіймав окреслені межі, в яких функціонував. Носій культу особи на всьому розумівся, все умів, все вирішував, всім керував і за всіх вирішував у безмежжі своєї діяльності” [120; 143]. Гомулка говорив про особливості функціонування тоталітарної системи, про зламані долі людей, про наклепи і провокації. Він вимагав створення спеціальної комісії з розслідування та висвітлення всіх справ “польського різновиду беріївщини” [120; 143]. Без сумніву, критичною оцінкою сталінізму В. Гомулка отримав підтримку більшості польського суспільства.

Особливий наголос Гомулка зробив на процесі демократизації країни під керівництвом партії. Виняткова увага приділялася демократизації самої ПОРП, яка мала позбавитися від відхилень і зумовити зміцнення соціалізму у Польщі. Підкреслюючи роль Сейму, Гомулка наголошував також на необхідності розмежування компетенції партійного і державного апаратів [120; 143].

Доповідь В. Гомулки містила дві оціночні складові - як політика-опозиціонера і як діючого політика. Про повоєнний розвиток країни він говорив як опозиціонер. Однак, коли йшлося про майбутнє Польщі, Гомулка говорив як відповідальний політик, готовий взяти на себе весь тягар влади. Рішуча критика Гомулкою минулого і нова програма діяльності партії відповідала очікуванням суспільства. Водночас він запевняв, що ротація керівника партії не буде означати зміни характеру влади. Самоврядування трактувалося ним не як ідея народовладдя, а скоріше як практичний інструмент налагодження управління. Він виразно визначив межі демократичних змін і наголосив, що вони мають сприяти зміцненню соціалізму у Польщі [120; 143].

Винятково важливим було те, що у промові В. Гомулки кожен почув те, що мріяв. Революційні реформатори почули про польську дорогу до соціалізму, робітники – про зміни в економічній політиці, селяни – про

індивідуальні господарства, інтелектуали – про свободу слова і творчості, інакодумці - про плюралізм, апарат влади – про збереження керівної ролі партії. Суспільство у цілому почуло, що влада віддана основним традиційним цінностям: правопорядку, демократії, праву кожного народу на суверенне управління у незалежній країні. Гомулка робив спробу гарантувати повернення національних ознак політичному життю та збільшення національної свободи всупереч волі Радянського Союзу.

Виступ В. Гомулки набув широкого суспільного розголосу. Для виявлення підтримки обраної ним суверенної і демократичної політики у ЦК партії прибули делегації робітників і студентів. Звертаючись до них, Гомулка говорив: “Без вас, без підтримки всього суспільства, не зможу і не залишуся навіть 24 години у керівництві партії” [436, s. 247].

Вибори до політбюро та секретаріату ЦК ПОРП відбулися 21 жовтня. Згідно з очікуваннями першим секретарем одногосно обрали В. Гомулку. Підтримуваний натолинцями К. Рокоссовський до партійного керівництва не увійшов [305, s. 38]. До двох партійних органів включили “людей Гомулки”. Це призвело до значного ослаблення партійних фракцій натолинців і пулавян і, зрештою, розв’язало внутрішньопартійний конфлікт, який призводив до паралічу державного апарату.

На розвиток суспільно-політичної кризи 1956 р. одночасно впливали три чинники: по-перше, політична боротьба у ПОРП; по-друге, суспільний рух оновлення, ініційований осередками ПОРП і СПМ, редакціями друкованих органів, клубами інтелігенції і робітничими радами; по-третє, масові спонтанні рухи народних мас. Під час VIII пленуму ЦК ПОРП відбулася активізація всіх трьох чинників, що загострило ситуацію. Проте, саме Гомулка символізував для всіх учасників процесу надії на оновлення державного устрою і польську дорогу до соціалізму, а також повернення свободи і суверенітету Польщі.

Триваюча в дні пленуму суспільна активність знайшла вираз у вигляді мітингів і маніфестацій, які проходили по всій країні. Учасники зібрань домагалися випровадження з Польщі Рокосовського, який сприймався поляками як символ радянського домінування. Вони вимагали звільнення кардинала Вишинського, який був для польського суспільства символом традиційної та некомуністичної Польщі. Активність мас несла загрозу владі і у будь-який момент могла вийти з-під контролю. Особливе занепокоєння у влади викликали антирадянські гасла [143].

Найбільший мітинг відбувся у Варшаві 24 жовтня і зібрав близько 400 тис. осіб. До маніфестантів звернувся Гомулка, який знов засудив “викривлення минулого періоду”, говорив про суверенітет Польщі та партнерські відносини з СРСР. Насамкінець він звернувся до народу з гаслом “Досить мітингувати. Час перейти до щоденної праці” [130, 143]. Це мало стати сигналом до початку стабілізації у країні.

У 1956 р. вперше у своїй історії ПНР перебувала у потужній суспільно-політичній кризі. Під тиском процесів десталінізації, розпочатих у Москві, польської “моральної революції” та після червневих подій у Познані влада продемонструвала нездатність до збалансованого керівництва країною, чим створила простір для відповідних політичних настроїв і дій суспільства, яке у свою чергу, сподівалося на здійснення реальних змін. Ситуацією, що склалася, скористався В.Гомулка, якому вдалося повернутися до влади. З перших кроків своєї діяльності на посаді першого секретаря ПОРП, задля збереження права керувати державою він вдався до визначення обсягу демократизації та свободи у польському суспільстві.

2.3. Основні наслідки соціально-економічних та політичних перетворень 1956 р. у Польщі

Криза 1956 р. у Польщі була викликана сплетінням багатьох політичних, економічних і соціальних чинників. За своїм змістом вона була однією з найважливіших подій у новітній історії Польщі і глибоко закарбувалася в історичній пам'яті польського народу. Польський жовтень став початком низки подальших соціальних потрясінь, в яких виявлялося неприйняття суспільством існуючої політичної системи. Проте де-факто криза вичерпала себе наприкінці 1956 р.

Звертає на себе увагу той факт, що В. Гомулка, який у жовтні 1956 р. став народним героєм і обіцяв широкі демократичні зміни, розпочав свою діяльність дуже обережно. На думку польського історика А. Корбонського, за кілька днів після свого обрання на посаду першого секретаря ЦК ПОРП Гомулка наказав членам партійного апарату утримувати статус-кво на всіх напрямках і не піддаватися тиску громадської думки [349, s. 72]. Після VIII пленуму ЦК ПОРП хвиля ейфорії охопила всю країну, суспільство прагнуло змін і набуло неабиякої активності та самостійності. Гомулка не міг дозволити ситуації вийти з-під контролю. Тим більше, що існувала суттєва загроза повторити долю Угорщини. У результаті протягом наступного року від більшості своїх обіцянок партія або відмовилася, або ж змінила їх до невпізнанності.

Внутрішньопартійний розкол ПОРП посилювався уже через кілька місяців, серйозно послаблюючи позиції В. Гомулки і обмежуючи його дії. Партійний конфлікт перекинувся у військову сферу. Армія була незадоволена політикою першого секретаря. Почали погіршуватися відносини з костелом. Між В. Гомулкою та примасом С. Вишинським виник особистий конфлікт. Інтелігенція та молодь швидко зрозуміли, що були використані Гомулкою для отримання влади та піднімалися на протести проти його політики. Селяни знову очікували антикуркульської кампанії і

другої хвилі колективізації [328, s. 158; 416]. Тільки робітничий клас не проявляв свого незадоволення і підтримував Гомулку впродовж усього часу його перебування у владі [171; 476, s. 15-22]. На думку видатного польського історика К. Керстен, “в 1956 р. виник пролом, який комуністи не змогли замурувати” [343, s. 17; 416].

Проте майже одразу після VIII пленуму ЦК ПОРП почали відбуватися певні, іноді декоративні, зміни у різних сферах життя. Під тиском суспільства, одним з перших кроків влади стало знищення привілеїв для номенклатури, символом яких були пільгові магазини для управлінців “за жовтими фіранками” [497, s. 257].

Наступною справою стало прийняття політбюро ЦК 26 жовтня рішення про обмеження перебування мовлення західних радіостанцій [122, s. 96]. 21 листопада було ухвалено рішення про заборону заглушення трансляції закордонних радіостанцій [143; 498, s. 639].

Наслідком змін, проголошених на VIII пленумі ЦК ПОРП стала реабілітація діячів комуністичної партії, а також членів Армії Крайової [54, s. 314; 497, s. 275]. Оскільки В. Гомулка всю відповідальність за червневі події у Познані поклав на керівництво партією, 24 жовтня розпочався процес перегляду вироків засудженим учасникам Познанських подій [497, s. 257].

Суспільство вимагало покарання усіх винних у злочинах сталінізму. Від керівництва партією і державою відійшли найбільш одіозні особи. Органи безпеки, підпорядковані Міністерству внутрішніх справ, зазнали подальшої реорганізації. До половини були скорочені штати Служби безпеки. Широкого розголосу набрав відкритий судовий процес над високими урядовцями Служби безпеки сталінського періоду – Ю. Ружаньським, А. Фейгіним і Р. Ромковським. Процес тривав від 16 вересня до 11 листопада 1957 р. і за вироком суду підсудні отримали від 12 до 15 років ув'язнення [270, s. 245; 497, s. 288]. Проте, колишні члени ЦК ПОРП С. Радкевич і Я. Берман, які до 1956 р. несли особисту

відповідальність за діяльність Міністерства громадської безпеки, не були притягнуті до кримінальної відповідальності [270, s. 275].

Одним із перших рішень нового керівництва було повернення контролю над військом. 22 жовтня 1956 р. соратник В. Гомулки М. Спихальський був призначений заступником міністра національної оборони і начальником Головного політичного управління Війська Польського [54; 123; 168, s. 260-262]. Генерал К. Віташевський, який до цього обіймав цю посаду, належав до грона натолинців і становив певну небезпеку для Гомулки [377, s. 79]. Одночас у Москві було прийнято рішення про скасування інституту радянських радників при Комітеті громадської безпеки ПНР і відкликання радянських генералів та офіцерів, які перебували на різних відповідальних посадах у Війську Польському [40, с. 185-186].

Під тиском громадськості, яка звинувачувала особисто міністра оборони Рокосовського в інтервенції радянських військ, політбюро ЦК ПОРП 24 жовтня ухвалило рішення про надання йому “відпустки” [54] і призначення виконуючим обов’язки міністра оборони радянського генерала Є. Бордзиловського [377, s. 79].

Для зменшення напруги і встановлення порядку у війську, яке не сприймало радянських генералів і активно висловлювало свою позицію на мітингах, 27 жовтня була скликана загальнопольська нарада активу Війська Польського [89; 123; 498, s. 632-633]. Гомулці вдалося переконати військових у своїй політиці і загасити хвилю критики в армії. У листопаді політбюро ЦК ПОРП ухвалило рішення “задовольнити прохання” Рокосовського про зняття його з посади міністра оборони і затвердило на цій посаді М. Спихальського [143; 402, s. 108-110, 134-135].

Польське суспільство з ентузіазмом зустрівало повідомлення про виїзд до СРСР К. Рокоссовського разом з 19 радянськими генералами та 25 офіцерами [270, s. 276], яких у народі зневажливо називали “попами” [287, s. 86]. До успішних перетворень влади опісля кризового періоду слід

віднести так звану полонізацію польської армії, коли до служби мали можливість повернутися репресовані у попередні роки офіцери [270, s. 276].

Кадрові зміни у Центральному комітеті партії стимулювали пертурбації на місцевому рівні. Повсюдно проходили збори воєводських партійних комітетів, які чинили справжній бунт проти місцевої влади. Майже кожне зібрання за емоційною складовою нагадувало VIII пленум ЦК ПОРП. Рядові члени партії протистояли особам, які символізували попередню владу і старий порядок. Відбулися зміни у всіх воєводських виконавчих органах. У 11 воєводствах з 19 було таємно обрано нових перших секретарів партійних комітетів. Нестримний рух кадрових партійних змін у перші дні після пленуму не був контрольованим Центральним комітетом ПОРП [436, s. 264].

Більшість поляків вважала перемогу Жовтня першим етапом великих змін. Проте В. Гомулка і його оточення ставились до перетворень як до частини певного процесу, за допомогою якого можна було утримувати владу.

Одним із основних своїх завдань, націленим на об'єднання широких народних мас навколо партії, влада вважала врегулювання відносин з Католицьким костелом. Ще 24 жовтня 1956 р., на мітингу у Варшаві, де тріумфально виступав В. Гомулка [97, s. 153-156], демонстранти скандували "Вишинського!" [169, s. 150; 283, s. 108; 416], а члени партійного керівництва запитували один одного: "А де зараз товариш Примас?" [291, s. 43]. Гальмування у вирішенні цього питання могло привести до ускладнення політичної ситуації. Тому керівництво партії 26 жовтня направило делегацію із найближчих соратників Гомулки - В. Беньковського і З. Клішко до монастиря Команчи, в якому утримувався примас С.Вишинський. Від імені першого секретаря ЦК ПОРП вони повідомили примаса про рішення нової влади звільнити та повернути його до виконання душпастирських обов'язків [74; 143; 291, s. 43; 498, s. 633].

Кардинал Вишинський повернувся до Варшави 28 жовтня. Наступного дня, виступаючи перед своєю паствою і користуючись своїм моральним авторитетом, він закликав поляків до поміркованості, наголошуючи на тому, що обов'язки громадянина важливіші за права. Він заявив: “Наша Вітчизна вимагає від вас у цю хвилину спокою, розважливості та багато, багато молитов” [457, с. 99].

Були звільнені з ув'язнень й інші духівники. 28 грудня Вищий військовий суд скасував вирок єпископу Ч. Качмареку та ще трьом ксендзам, які були засуджені 1953 р. на 8-12 років ув'язнення [111, с. 170-187; 497, с. 257, 269].

З метою врегулювання відносин між державою і церквою 4 листопада була створена спільна комісія представників уряду й єпископату [143; 498, с. 634]. Комісія порушила питання прийняття нового декрету про організацію діяльності костелу, в якому обмежувався вплив держави на його діяльність та відновлення викладання релігії у школах [112, с. 16-17; 100, с. 138-140].

До однієї з ознак лібералізації суспільного життя та врегулювання відносин між державою і церквою слід віднести повернення до католицького видання “Tygodnik Powszechny” попередньої редакції [122, с. 100; 497, с. 258, 269]. Завдяки авторитету головного редактора Є. Туровича цей тижневик користався неабияким попитом і від 1945 р. друкувався у Польщі накладом близько 30 тис. прим. [196, с. 201]. Цензурі не вдавалося нав'язати редколегії загальнообов'язковий стиль публікацій, і в 1953 р., у зв'язку з відмовою розмістити матеріали, присвячені Сталіну, тижневик був переданий видавничому інституту ПАКС.

Підтримка ПАКСа, який у середині 50-х років був офіційним світським центром католиків у Польщі, входила до плану влади по розколу церкви зсередини. Засновник ПАКСа Б. П'ясецький, виконуючи роль так званого

посередника між владою і костелом, своїм основним завданням вважав здійснення тиску на єпископат на користь влади [196, с. 171].

Примас Польщі кардинал С. Вишинський критично поставився до видання ПАКСом “Tygodnika Powszechny”. Ознайомившись з першим номером за нової редакції, він зазначив, що у тижневику “нема нічого спільного зі мною (*примасом – О.А.*), також не беру на себе жодної відповідальності за публікації та заяви, там проголошені” [285, s. 205].

Розбуджена релігійна активність суспільства знайшла своє відображення у створенні при костелах різноманітних громадсько-релігійних об'єднань [283, s. 115; 416]. Однак, нова влада наважилась тільки на діяльність Клубів католицької інтелігенції, які були не надто популярними серед релігійної спільноти [283, s. 115; 416], до того ж існували тільки в деяких великих містах, таких як Краків, Познань, Торунь, Варшава і Вроцлав [287, s. 85].

Ще одним символічним жестом влади щодо Костелу стало обрання до Сейму декількох католицьких діячів. За результатами виборів у січні 1957 р. католицька організація Коло “Знак” отримала 11 депутатських мандатів. Окрім того, соратник і близький друг примаса Вишинського католицький письменник Є. Завієвський обійняв членство у Державній раді [70; 287, s. 85].

Однак В. Гомулка, якого розвиток подій схилив до певних поступок щодо Костелу, був упевнений у майбутньому поновленні конфлікту. На його думку, досягнуте порозуміння мало завершитися, як тільки ситуація у країні стабілізується, тобто воно було елементом прагматичного перемир'я. Підґрунтям цієї тези стало особисте рішення першого секретаря ПОРП про утримання ПАКСу під керівництвом Б. П'ясецького [285, s. 247-251]. Пояснюючи свою позицію В. Гомулка зазначав, що “я знаю, що ви хотіли би залишити мене сам на сам з Вишинським, але я цього не зроблю, я батога над собою не занесу” [169, s. 152; 283, s. 114; 416].

Наступні події у Польщі розгорталися на тлі міжнародної політики. На перший план вийшли криваві події в Угорщині та боротьба за Суецький канал в Єгипті.

Радянське керівництво, яке 30 жовтня 1956 р. прийняло декларацію “Про основи розвитку і подальшого зміцнення дружби і співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами” [32, с. 72-75; 127; 143; 495, с. 193], в якій зокрема йшлося про “національну суверенність”, вже на початку листопада визнало загрозу своїм інтересам у Центрально-Східній Європі та здійснило військову інтервенцію в Угорщину [337, с. 142].

СРСР вдалося без зайвого розголосу здійснити цю акцію завдяки сприятливій міжнародній ситуації. Саме у цей час загострилася криза навколо Суецького каналу. Агресія Франції, Великої Британії й Ізраїлю проти Єгипту відвернула увагу світової спільноти від подій в Угорщині. Президент США Д. Ейзенхауер був зайнятий передвиборчою кампанією і заявив, що США не мають наміру втручатися у справи радянської сфери впливу [337, с. 141; 429, с. 121-127].

Проте у Польщі угорське повстання пробудило до життя рух солідарності. Польща була єдиною країною соціалістичного табору, в якій угорське національно-демократичне повстання не називалося, за “порадою” СРСР, “контрреволюцією”. ЦК ПОРП зробив офіційну заяву про підтримку угорських робітників і негайне припинення військової агресії Радянського Союзу [104; 143].

Угорське повстання починалося з мітингу студентів Будапешта, які 23 жовтня зібралися висловити свою підтримку польському народу [337, с. 139; 457, с. 76]. Тепер поляки солідаризувалися з угорцями. Радянська агресія проти “братів угорців” стала для польського суспільства справжнім шоком [104, с. 161-164]. По всій країні збирали матеріальну допомогу, здавали кров для поранених [337, с. 163; 431; 453, с. 253-264; 460, с. 71-87]. До останнього польська спільнота сподівалася, що в Угорщині все може

відбутися мирно, так як це сталося у Польщі, і СРСР не наважиться на відкриту інтервенцію.

Під час придушення угорського повстання ситуація у Польщі залишалася надзвичайно напруженою. Поляки гостро реагували на події у сусідній країні виступами, демонстраціями, мітингами, подекуди погромами радянських консульств [83; 104, s. 161-164; 291, s. 44; 337, s. 171]. У неконтрольованій поведінці суспільства В. Гомулка вбачав головну небезпеку незалежності Польщі, а подальший розвиток подій в Угорщині застерігав його від надмірного лібералізму.

Про рішення здійснити військову інтервенцію в Угорщину, керівництво СРСР повідомило польських керівників 1 листопада 1956 р. [38, с. 479-481]. Погоджуючись із загальною оцінкою ситуації, польська сторона не змогла безсумнівно прийняти таке рішення СРСР, застерігаючи від втручання у внутрішні справи угорців [337, s. 150]. Проте, вже 4 листопада представник Польщі в ООН, висловлюючи підтримку СРСР, проголосував проти резолюції США в угорському питанні [305, s. 45].

Відчуваючи реальність радянської загрози, напередодні переговорів у Москві польське керівництво вважало таку позицією на міжнародній арені сприятливою для урегулювання складних взаємовідносин з СРСР.

Польська партійно-урядова делегація на чолі з В. Гомулкою перебувала у Москві з офіційним візитом 15-18 листопада 1956 р. [130]. Чотириденні переговори стали продовженням Бельведерської зустрічі у жовтні 1956 р. [52, s. 72-90; 114, s. 13-15]. Під час московських переговорів керівникам держав вдалося досягти компромісу і врегулювати низку важливих для Польщі справ.

Підписана, за результатами переговорів, 18 листопада спільна декларація [32, с. 78-80; 55, s. 88-93; 130] стала, за визначенням Гомулки, “відображенням докорінного перелому в практиці відносин між Польщею і Радянським Союзом” [130, 225, с. 228]. Особливо важливою для поляків

стала теза, зафіксована в офіційному документі - “Кожна партія, виходячи з досвіду соціалістичного будівництва в інших країнах, повинна самостійно встановлювати для своєї країни методи, форми і шляхи соціалістичного будівництва, які найкраще відповідають історично створеним умовам і потребам власного народу” [114, s. 13-14].

За результатами переговорів польській стороні вдалося вирішити ключові економічні проблеми у відносинах з СРСР. Зокрема, у результаті рекомпенсації за постачання до СРСР впродовж 1946-1953 рр. польського вугілля за зниженими цінами, стало можливим погашення боргу ПНР за радянські кредити. Польському керівництву вдалося також отримати новий довгостроковий кредит на суму 700 млн. руб. та 1,4 млн. тонн збіжжя [52, s. 72-90; 114, s. 13-18].

Принципові питання, пов’язані з перебуванням радянських військ на території Польщі, розглядалися з огляду на загострення міжнародного становища. 17 грудня 1956 р. у Варшаві був підписаний договір про правовий статус радянських військ, що тимчасово перебували на території Польщі. У документі, між іншим, зазначалося, що їх присутність “не може порушувати суверенність польської держави і не може використовуватися для втручання у внутрішні справи ПНР” [33, с. 84-88; 52, s. 72-90; 114, s. 13-18].

Черговою справою, що розглядалася під час радянсько-польських переговорів, була справа репатріації поляків з СРСР. Сторони ухвалили рішення про створення спеціальної комісії для опрацювання умов репатріації і 25 березня 1957 р. була підписана Угода про терміни і послідовність подальшої репатріації з СРСР осіб польської національності [22; 33, с. 100-104; 103].

Повернення репатріантів тривало до 1959 р. За офіційними даними, до Польщі повернулося близько 260 тис. осіб [103], які опинилися у СРСР у результаті повоєнної зміни кордонів і змогли довести своє польське

громадянство. Новоприбулі з СРСР були різною мірою асимільовані і “зсоветизовані” та потребували підтримки і розуміння польського суспільства. Акції на допомогу репатріантам були організовані по всій країні. За своєю чисельністю та емоційним піднесенням вони нагадували рух на підтримку і допомогу Угорщині.

Польщі та СРСР вдалося досягти порозуміння й щодо свого північного кордону. 5 березня 1957 р. був підписаний Договір про демаркацію радянсько-польського кордону на ділянці, прилеглій до Балтійського моря [33, с. 95-96].

Польська влада повсякчас наголошувала, що підписання декларації з СРСР є безумовним успіхом політики В. Гомулки і завершенням періоду залежності Польщі від СРСР. Повернення польської делегації з Москви перетворилося на національне свято. Поляки радо вітали урядовий потяг і на кожній станції Гомулка проголошував коротку промову.

Втім, відносини Польщі і СРСР, що перебували в одній ідеологічній системі координат, виходили за межі міждержавних взаємин і набували залежності від загальних процесів світового комуністичного руху. В. Гомулка, амбіції якого сягали не тільки рівня національного політика, претендував на статус визначного комуністичного діяча світового значення і весь час намагався вибудувати компроміс між національними інтересами Польщі й інтересами комуністичного руху та приділяв виняткову увагу особливому польському шляху до соціалізму. Проте, така політика лідера держави не мала успіху і суперечила прагненням польського народу, що у подальшому призвело до низки наступних криз.

Серйозним викликом для влади стало впровадження змін в економічне життя країни. Ідея самоврядування [300, s. 102-103; 497, s. 263; 498, s. 638], яку влада за рішеннями VIII пленуму ЦК ПОРП втілювала у життя, видалася занадто революційною. Саме поняття робітничих рад суперечило соціалістичному і плановому характеру польської економіки, тому вони були

замінені безсилимими конференціями робітничого самоуправління [270, s. 282; 346, s. 119-136; 349, s. 73; 416].

Економічній раді [436, s. 268], створеній, як експертно-консультативний орган при Раді міністрів ПНР, і до складу якої входили видатні польські економісти, дозволили деякий час подискутувати з приводу реформ. Серед напрацювань реформаторів щодо раціоналізації економічної системи Польщі були пропозиції як по запровадженню ринкових відносин, так і по об'єднанню їх із централізованим плануванням. Проте всі зауваження і рекомендації уряд залишив без уваги [346, s. 135; 416]. Рада проіснувала до початку 60-х років і була реорганізована як недієздатний орган [349, s. 73].

Досить відчутними виявилися перетворення на селі. Рішення VIII пленуму ЦК ПОРП внесли суттєві зміни у сталінську модель колективізації села [72; 116, s. 145, 196-197, 221-222]. Селяни отримали право на вихід із сільськогосподарських кооперативів. Упродовж 1956-1957 рр. було ліквідовано 8391 з 10203 існуючих кооперативів [270, s. 283; 328, s. 153-179; 416]. Їх масова ліквідація була пов'язана з переконанням селян у тому, що більший прибуток надаватиме індивідуальне господарювання [329, s. 37-38]. Ліквідація малоефективних і дефіцитних кооперативів автоматично покращила ситуацію у сільському господарстві, у результаті впродовж 1955-1958 рр. на 15 % зросло виробництво сільськогосподарської продукції [255; 433. s. 252].

Польща залишалася країною “соціалістичного блоку”, в якій існував сильний прошарок селян-одноосібників. Це мало важливе значення для народу і його культури: не була винищена до кінця приватна власність, збереглися глибоко вкорінені традиційні цінності. Проте новий курс партії у сільськогосподарській політиці тривав недовго. Уже у червні 1957 р. Гомулка запропонував підтримати його пропозицію створення виробничих

кооперативів, а від 1958 р. партійне керівництво знову повернулося до плану колективізації на добровільних засадах [116].

У порівнянні з іншими країнами Центрально-Східної Європи процеси лібералізації у Польщі передусім вплинули на розвиток культури, науки і мистецтва. Найбільшою особливістю демократичних змін стала деідеологізація культурної сфери. Влада ще раніше відмовилася від насадження практики “соціалістичного реалізму” [295, s. 272-273]. Відчутні зміни у цій сфері відбулися вже після Польського жовтня.

Надалі розвивався рух клубів інтелігенції [300, s. 94-96]. Стала можливою демонстрація фільмів і публікація книжок сучасної світової класики, які раніше підпадали під заборону і вважалися такими, що суперечать інтересам польського суспільства. Відбувся справжній кінематографічний бум. Польську кінематографічну школу порівнювали з італійською і високо цінували у світі. Розвивався польський театр. Міжнародний розголос отримували польські джазмени [142; 295; 497, s. 248-249, 280, 295].

Утім, незважаючи на деякі позитивні зрушення, польське суспільство і влада існували відокремлено один від одного, втілюючи у життя принцип “ми вам даємо жити, а ви нам не заважаєте управляти”. У польській історіографії цей період отримав назву “малої стабілізації”. З огляду на численні конфлікти, суспільне напруження і потрясіння цього періоду деякі польські історики назвали його періодом малої дестабілізації [287, s. 88].

Звичайно, у порівнянні зі сталінським періодом, у Польщі відбулися певні зміни у напрямку лібералізації. Проте вони були досить поверховими. Після вичерпання суспільно-політичної кризи 1956 р. у Польщі залишилася незмінною система управління. Держава й надалі жила за сталінською Конституцією 1952 р. Головним центром управління залишалася партійне керівництво в особі політбюро ЦК ПОРП.

Персональний склад самої партії також не зазнав ґрунтовних змін [85, s. 197-198; 109, s. 194-196]. Змінився перший секретар ЦК ПОРП. Попередник В. Гомулки Е. Охаб залишився членом політбюро ЦК. Загалом до складу політбюро ЦК, після знаменного VIII пленуму, увійшло тільки дві нові особи - В. Гомулка та його соратник І. Лога-Совінський. Залишилися на своїх посадах прем'єр-міністр Ю. Циранкевич і голова Державної Ради А. Завадський. Частина функціонерів, які змушені були відійти від своїх посад, через кілька років знову опинились в активному політичному житті. Отже, сама партія не зазнала внутрішніх радикальних змін і реформації.

У результаті довготривалої кризи у січні 1957 р. припинила свою діяльність Спілка польської молоді [43, s. 161-167]. Для молодого покоління це стало сигналом для організації нових молодіжних об'єднань. Щоправда, формальна ліквідація СПМ не зменшила партійного контролю над новоутвореними молодіжними організаціями, і не всі вони отримали сприяння ПОРП. Так, не була зареєстрована Спілка молодих демократів, але досить довго проіснували Союз сільської молоді і Союз соціалістичної молоді [300, s. 90-91].

Справою честі для партійних очільників Польщі стала підготовка та проведення виборів до Сейму у січні 1957 р. Влада намагалася привнести в існуючу комуністичну систему управління державою елементи парламентаризму. Така політика відповідала настроям народу, який хотів, за словами польського журналіста Я. Котта, “обирати поміж різними поглядами майбутнє Народної Польщі та майбутнє соціалізму. Важливим є одне, аби вибори були вибором” [138; 300, s. 103]. Було прийнято нове виборче положення, за яким кандидатів у депутати Сейму могли висувати заклади праці, суспільні організації і територіальні об'єднання [70, s. 8].

За новими засадами передбачалася можливість альтернативних виборів. Обминаючи це питання, ПОРП об'єдналась з Об'єднанням Стронніцтвом Народним, Стронніцтвом Демократичним та безпартійними у

Фронт Національної Єдності [497, s. 265], і утворила спільний список кандидатів. На його перших прохідних позиціях були представлені члени ПОРП. Справа у тому, що виборець мав право обрати зі списку свого кандидата шляхом підкреслення. Проте, якщо в бюлетені не було позначено жодного прізвища, автоматично вважалися обраними особи з 3-6 перших номерів списку [70, s. 8-11].

Виборча кампанія відбувалася дуже бурхливо, і часто на виборчих зборах кандидати від владної партії зазнавали гострої критики. Не маючи широкої народної підтримки, ПОРП намагалася поширити популярність Гомулки і його соратників на весь апарат влади. Готуючись до волевиявлення, партія акцентувала увагу виборців на тому, що “підтримка Жовтня – це голосування без підкреслення” [60, s. 212-213; 70, s. 18; 143] та погрожувала можливими наслідками у разі поразки комуністів.

У такій непевній ситуації влада змушена була звернутися за підтримкою Костелу. За тиждень до виборів 14 січня 1957 р. відбулася зустріч примаса С. Вишинського з прем'єр-міністром Ю. Циранкевичем. Прем'єр попросив примаса підтримати ПОРП під час виборчої кампанії, наголосивши, що йдеться тільки про явку виборців на дільниці [74, s. 582]. У відповідь Вишинський звернувся до всіх поляків-католиків з проханням виконати свій громадянський обов'язок і прийти на вибори, запевнивши, що Костел зробить все можливе і відправить меси так, щоб усі вірні змогли реалізувати як свої релігійні потреби, так і обов'язки громадян [112, s. 25]. В історії повоєнної Польщі це був єдиний випадок співробітництва влади та католицької церкви заради стабілізації у державі [283, s. 113; 416].

Остаточні офіційні результати виборів були приголомшливі. У них взяли участь 94,1 % виборців. ПОРП отримала у Сеймі 51,7 % місць. Особисто В. Гомулка дістав підтримку 99,44 % виборців [70].

Вочевидь, проведені вибори не означали зниження напруженості у суспільстві. Протягом усього 1957 р., Гомулка з успіхом стримував тиск

реформаторів, які виступали за продовження та поглиблення змін. Почався наступ на свободу слова. Була проведена широка чистка серед журналістів.

Цензура знову повернулася у повсякденне життя. Офіційна кампанія проти преси досягла своєї кульмінації у момент закриття у жовтні 1957 р. культового тижневика “Po prostu” [143]. Безпосереднім приводом до ліквідації видання стали надруковані ним критичні матеріали, присвячені діяльності об’єднання ПАКС та його лідера Б. Пясецького. За переконаннями Гомулки, тижневик мав “ревізійоністське забарвлення”, а “усування плям з соціалізму не може відбуватися за допомогою ревізійоністських щіточок” [60, s. 246].

Закриття тижневика “Po prostu”, символу демократичних змін 1956 р., викликало у молодіжному середовищі масовий рух непокори. Маніфестації мали агресивний характер, у деяких випадках нагадували вуличні бої. Влада знову вдалася до застосування сили, результатом якої стала значна кількість поранених і щонайменше один учасник акцій загинув [284, s. 43; 291, s. 47].

Брутальна міліцейська розправа над маніфестантами менш ніж за рік після знаменних подій Жовтня виявилася для більшості суспільства справжнім шоком. Частина партійних реформаторів, які щиро вірили у позитивні зміни, розчарувалися і втрачали сподівання на їхній успіх. Популярність Гомулки почала стрімко падати.

Більшість поляків, безпосередніх учасників подій 1956 р., вважали їх великим масовим рухом який призведе до кардинальних змін у політичній і соціально-економічній системі. Популярності у суспільстві набув термін “польська революція”, “жовтнева революція у Польщі” [133; 136; 140]. На противагу широкій громадськості народний лідер Польського жовтня В. Гомулка вважав, що “жодної революції у нас не було, і ніхто не ставив собі за мету робити якусь революцію. Ми тільки змінили методи нашої роботи” [380, s. 235]. У концептуальних питаннях подальшого будівництва держави лідер владної партії і народ дотримувалися полярних позицій.

Події у Польщі 1956 р. стали одним із фрагментів процесу повільного послаблення тоталітаризму. Польське суспільство середини 50-х років ХХ ст. суттєво різнилося від повоєнного живою історичною пам'яттю. Люди, які народилися у 20-х роках ХХ ст., належали до так званого покоління Армії Крайової і формувалися як особистості у незалежній Польщі часів Варшавського повстання. У кризовий 1956 р. вони були достатньо молодими, їх вік становив 30-40 років, але вони вже мали багатий історичний досвід. Деякі польські історики вважають, що саме історична пам'ять про поразку Варшавського повстання і втримала польське суспільство у 1956 р. від кровопролиття і більш радикальних змін. Життєвий досвід, який набуло суспільство у період сталінських репресій виявив себе у ставленні громадян до понять свобода та демократія [457, s. 140].

Неконтрольована політична активність народних мас, яка у 1956 р. вирішила долю Гомулки, стала смертельною загрозою для влади комуністів і викликала у всього партійного керівництва занепокоєння і страх. Вгамувати суспільство, яке намагалося змінити політичний та економічний устрій держави, стало для Гомулки головним завданням. Власне тому, логічним продовженням політики “стримування мас” був так званий “відхід від Жовтня” і навіть “зрада” ідей Жовтня.

Сподівання, які суспільство пов'язувало з поверненням до влади Гомулки, від самого початку неможливо було реалізувати. Вбудовування в існуючу партійну систему демократичних механізмів накладало певні обмеження у діяльності партії і у цілому загрожувало існуванню ПОРП. Спроба ж комуністів проводити демократичні зміни створювала у суспільстві когнітивний дисонанс, який у подальшому проявився через низку криз, що супроводжувала весь подальший період існування ПНР.

Розділ 3. МІЖНАРОДНИЙ РЕЗОНАНС НА ПОЛЬСЬКІ ПОДІЇ 1956 р.

3.1. Позиція та діяльність польських еміграційних осередків

На початку 50-х років за межами Польщі проживало близько 7 млн. поляків, з них близько 5 млн. - у США, 0,5 млн. - у Франції, 350 тис. - у Німеччині, 150 тис. - у Великій Британії [45, s. 326; 131; 163, s. 158; 301, s. 209]. Близько 500 тис. осіб входили у так звану нову хвилю еміграції, яка виникла внаслідок Другої світової війни. Більшість емігрантів не визнавала результатів Ялтинської конференції, називала себе політичною еміграцією і не мала наміру повертатися до комуністичної Польщі [441, s. 79]. Суттєві відмінності від попередніх еміграційних хвиль, особисті амбіції деяких представників еміграційних кіл призвели до утворення кількох політичних осередків, кожен з яких вважав своїм правом репрезентувати інтереси поляків у світі.

У Британії розташувався уряд Польщі у вигнанні, який не визнавав нової польської влади. Після смерті у 1947 р. президента Другої Речі Посполитої В. Рачкевича у цьому крилі еміграції виникло протистояння. Ще від серпня 1944 р. своїм наступником Рачкевич називав прем'єра уряду у вигнанні Т. Арцишевського, який спеціально для цієї місії був викликаний до Лондона. Проте за кілька місяців до смерті В.Рачкевич змінив свою думку і надав перевагу міністру закордонних справ уряду Речі Посполитої у вигнанні А. Залевському [309, s. 13]. Обурені представники всіх політичних партій бойкотували Залевського та створили окрему політичну організацію, яка багато разів змінювала свій склад і назву. У 1956 р. вона мала наступний вигляд - на чолі стояла "Рада трьох" (В. Андерс, Е. Рачинський, третій член Т. Арцишевський помер в 1955 р., його замінив Т. Бур-Коморовський) [163, s. 158], яка мала виконувати президентські обов'язки до обрання нового, всіма визнаного президента [265, s. 49]. Функцію парламенту виконувала Тимчасова рада національної єдності (ТРНС). Члени ради не обиралися, а висувалися різними партіями й організаціями. Тимчасовість

ТРНС була пов'язана з тимчасовістю “Ради трьох”. У разі обрання нового президента її мала замінити Рада національної єдності. Позицію уряду “Ради трьох” займало Бюро національної єдності, яке у 1956 р. очолював генерал Р. Одзержинський [265, s. 49; 318]. Цей еміграційний осередок називав себе “табором єднання”.

При невизнаному президентові А. Залевському існував уряд, який так само не був легалізований еміграційною спільнотою. Ця політична група отримала назву “Замок” (за назвою довоєнної садиби Президента Другої Речі Посполитої у Королівському замку у Варшаві). Її учасники вважали себе легітимними представниками польського уряду за кордоном і отримали назву “табору незламних” [265, s. 50].

Таким чином, після Другої світової війни політичним центром польської еміграції у Європі став Лондон, в якому існувало два центри польської влади у вигнанні.

Повоєнна хвиля польської еміграції у США асимілювалася американським суспільством і поглиналася “старою” Полонією, що надавало її діяльності досить обмежений характер. Проте у Вашингтоні знаходилась офіційна резиденція Польського Стронництва Людового (ПСЛ) і Польського національно-демократичного комітету (ПНДК) [488, s. 10], який очолював колишній прем'єр-міністр Тимчасового уряду національної єдності С. Миколайчик [301, s. 211].

Важливими інтелектуальними центрами польської еміграції в Європі були редакція “Голосу вільної Польщі” - радіо “Вільна Європа” у Мюнхені та “Літературний інститут”, що знаходився у передмісті Парижа Мезон-Ляфіті.

Радіо “Вільна Європа” було створене 1952 р. як підрозділ американського Комітету вільної Європи (КВЄ). КВЄ неофіційно фінансувався урядом США і основними своїми завданнями вважав антикомуністичну пропагандистську діяльність і підтримання активності

еміграції. Польську секцію радіо “Вільна Європа” – “Голос вільної Польщі” - очолював Я. Новак-Єзіоранський [66, s. 22-25; 166, s. 64-65]. Певний час тривала співпраця між Польським національно-демократичним комітетом С. Миколайчика і колективом редакції Комітету вільна Європа. Проте неможливість досягнення компромісу у деяких політичних питаннях призвела до розколу. “Голос вільної Польщі” став окремим осередком польської еміграції.

Одним із найважливіших культурних еміграційних осередків був часопис “Культура”, який видавався від 1947 р. “Літературним інститутом” [158]. Головному редактору “Культури” Є. Гедройцу вдалося, разом з колом видатних інтелектуалів - авторів часопису, зберегти цілковиту незалежність від польських еміграційних політичних осередків. Своїм основним завданням вони вважали створення на базі часопису “Культура” майданчика для формування сучасної польської політичної думки. Єжи Гедройц не поділяв думку польського Лондона про кордони Польщі у межах, усталених Ризьким миром і відстоював необхідність здобуття незалежності Україною, Литвою і Білоруссю в існуючих повоєнних кордонах. Це були принципові розбіжності, які не давали можливості об’єднатися польській еміграції у Європі у середині ХХ ст. [158, s. 153-154].

Незважаючи на своєрідну політику окремих еміграційних центрів, починаючи з середини 1950-х років їх вплив на ситуацію у Польщі почав посилюватися.

1954 р. діяльність однієї особи - шефа-редактора радіо “Вільна Європа” Я. Новака-Єзіоранського - безпосередньо спричинила початок десталінізації у Польщі. Йдеться про відверті передачі з підполковником Ю. Святло [66, s. 58; 166, s. 132-133]. Як колишній заступник директора десятого департаменту Міністерства громадської безпеки Святло мав необмежений доступ до всіх владних таємниць і після втечі на Захід, відверто розкривав їх у радіоефірі. Керівництво ПНР змушено було відреагувати ліквідацією

Міністерства громадської безпеки і послабленням репресій. Саме від другої половини 1954 р. датується початок лібералізації у Польщі, початок якій поклали саме передачі “За кулісами безпеки і партії” Ю. Святло [262].

У 50-х рр. ХХ ст. радіо “Вільна Європа” мало більший за всі емігрантські центри вплив на польське суспільство. На кінець 1954 р. 40 % поляків були слухачами її передач не менш ніж тричі на тиждень [270, s. 346].

У зв'язку із регулярним заглушенням передач “Голосу вільної Польщі” Комітет вільної Європи ухвалив рішення про проведення операції “Прожектор” [166, s. 162]. Дійство, яке вже проводилося від 1951 р. у Чехословаччині та Угорщині, полягало у нелегальній відправці за допомогою повітряних куль пропагандистської літератури на територію Польщі. Я. Новак-Єзіоранський був категоричним супротивником подібних акцій. На його думку, наслідки розповсюдження пропагандистських листівок серед неорганізованих народних мас були непередбачуваними [166, s. 156]. У ході переговорів з представниками Комітету вільної Європи йому вдалося домогтися обмеження розповсюдження пропагандистського матеріалу, і від листопада 1955 р. до серпня 1956 р. до Польщі повітряними кулями відправлялися лише брошури із записами радіопередач Ю. Святло “За кулісами безпеки і партії”, книги Дж. Орвелла “Скотоферма” та “1984”, проте кожна - міліонним накладом [270, s. 346].

“Кулькові операції” гостро критикувалися представниками інших еміграційних кіл, які вважали, що такі акції могли спровокувати нові хвилі репресій у Польщі [66, s. 66-67; 131; 135; 166, s. 162-164]. Від операції “Прожектор” відмовилися лише у жовтні 1956 р. у зв'язку з можливістю радянської інтервенції у Польщу.

“Відлига” у суспільному житті Польщі почала виявлятися і в ставленні керівництва ПНР до еміграції. Польська влада обмежила вживання пропагандистських гасел про “космополітичні зграї найманців імперіалізму” [270, s. 347] і запропонувала емігрантам, гарантуючи всім участь у розбудові

нової Польщі, повернутися на батьківщину. Спеціальні агенти, яких уряд ПНР відправляв в еміграційні середовища, у своїх бесідах уникали відвертої пропаганди, підкреслювали тугу за батьківщиною і знаходили вагомі аргументи на користь пануючого у ПНР ладу. Емігрантам, які перебували у скрутному матеріальному становищі, напередодні різдвяних свят від імені польської влади надсилалися святкові подарунки, до яких обов'язково вкладались вітальні листівки з польськими краєвидами [270, s. 347].

Для заохочення й активізації представників еміграції до повернення на батьківщину 1955 р. польською владою була створена радіостанція “Край”, а також почав розповсюджуватися пропагандистський бюлетень з аналогічною назвою [45, s. 326-327].

Репатріаційна кампанія еміграції була спланована польською владою як для зменшення напруження у відносинах із Заходом, так і для нейтралізації еміграційних осередків як існуючої польської опозиції. Вже у своїх перших передачах радіостанція “Край” наголошувала: “Сенс нашого існування у ліквідації еміграції” [166, s. 174].

В еміграційних осередках неоднозначно сприймалися заклики польської влади до повернення на батьківщину. Особливо гострі дискусії точилися в інтелектуальному середовищі після проголошення 31 липня 1955 р. через радіостанцію “Край” “Звернення 48”. Лист, в якому діячі політики, науки і літератури ПНР, переконували своїх колег з еміграції повертатися до Польщі, також був підтриманий деякими представниками польських еміграційних політичних центрів [166, s. 179; 270, s. 347; 488, s. 63].

Нагадавши про долю політичних в'язнів у ПНР та поляків у СРСР, головний редактор “Культури” Є.Ґедройц рішуче відхилив заклик до репатріації емігрантів і в листопаді 1955 р. запросив до відкритої дискусії підписантів “Звернення 48” [45, s. 290-291; 132]. Він вважав, що така зустріч мала б сприяти обміну думками та взаємному зближенню польської творчої

інтелігенції. Проте, ініціатива Гедройця зустріла засудження з боку представників тих еміграційних кіл, які вважали, що цим може скористатися польська влада у своїй пропагандистській діяльності, а у самій Польщі пропозиція залишилася без уваги [45, s. 296-297; 66, s. 28-29].

Гарячі дискусії в еміграційних колах були, також, присвячені можливому компромісу між пануючою владою Польщі й еміграцією. Колектив “Культури” і радіо “Вільна Європа” розглядали можливість діалогу з комуністами, підтримки опозиційних партійних діячів на батьківщині. Водночас вони наголошували, що їх основною метою є здобуття Польщею справжньої незалежності. Частина емігрантів сприйняла можливість так званої мирної трансформації комуністичної влади і позитивно поставилася до можливості повернутися на батьківщину для допомоги у просуванні реформ. Однак, у самій Польщі не дуже чекали на повернення польської прогресивної ліберальної інтелігенції із Заходу [45, s. 291-296].

Проте, лондонське крило еміграції, так звані “незламні”, не мали наміру змінювати свою політику щодо діяльності на батьківщині. Як і раніше, вони вважаючи комуністів за своїх ворогів, не вбачали перспективи у діалозі з польською владою.

Кривавий розвиток подій у Познані для всієї польської еміграції став неочікуваним явищем. Однак, більшість її осередків не погоджувалися з розповсюдженою теорією західної інспірації протестів, вважаючи, що природа подій у Познані мала спонтанний характер [124].

Утім, польський Лондон намагався здійснити у світі резонанс на польські події [45, s. 167-168]. Спеціальний номер “*Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*”, центрального видання “незламної” еміграції, вийшов 14 липня 1956 р. англійською мовою і був присвячений винятково перебігу подій у Познані [131]. Автори статей, польські й британські публіцисти, подавали інформацію у вигляді сенсації, суттєво перебільшуючи кількість жертв і засобів, застосованих владою для придушення заворушень. За їх даними, у

Познані впродовж декількох днів загинуло понад 600 осіб [131; 311, s. 82; 424].

Основним лейтмотивом виступів і звернень як представників офіційної лондонської еміграції, так і громадських осередків, серед яких були Коло колишніх солдатів Армії Крайової, Товариство польських комбатантів та ін., залишалася багато разів повторювана теза про загарбання Польщі комуністами й утримання ними влади силою та зброєю [45, s. 166-168, 170, 176-181, 183]. Представники британської еміграції очікували від західних країн негайної реакції на події у Познані. Вони закликали Захід через “практичну і рішучу політичну діяльність” [311, s. 87; 424] запобігти подальшому кровопролиттю та звільнити Польщу від влади комуністів.

На думку польського історика Р. Габельського, саме познанські події примусили польський Лондон до активної діяльності. Це коло польської еміграції своїм завданням у післявоєнний період вважало збереження власного авторитету на батьківщині та проведення активної діяльності на міжнародній арені, з метою зміни геополітичного становища Польщі [311, s. 85; 424]. Проте, жодне з цих завдань не було виконано. Основною причиною банкрутства лондонських еміграційних еліт стала схильність до концентрації на своїх внутрішніх проблемах, у результаті не здійснювався контакт з батьківщиною, і орієнтація у польських реаліях була досить умовна. Бурхлива реакція з боку польського Лондона на події у Познані надавали шанс цьому крилу еміграції на підвищення свого авторитету як у Польщі, так і у світі.

Після познанських подій переважна кількість представників лондонської еміграції сконцентрувалася на конструктивних акціях допомоги співвітчизникам. У липні 1956 р. польськими осередками у Лондоні було прийнято рішення про заснування організації для допомоги жертвам познанських подій. Був створений Комітет допомоги співвітчизникам на Батьківщині [135], який очолив пов'язаний з “Радою Трьох” генерал

Р. Оджежинський [311, s. 85; 424]. До складу комітету увійшло близько ста осіб, які збирали кошти по всьому світу. За допомогою вони, також, зверталися до уряду США [45, s. 171, 183].

У багатьох містах світу, від Лондона і Нью-Йорка до Сантьяго і Буенос-Айреса, відбувалися маніфестації на підтримку мешканців Познані [45, s. 168, 170, 176-178, 181-183]. Тим самим польська еміграція намагалася привернути увагу західної громадськості до політичної ситуації у Польщі. Користуючись світовою увагою, польські політичні еміграційні еліти докладали зусиль, щоб підштовхнути західні країни до конкретних рішень. На адресу президента США, прем'єра Великої Британії, президента Франції, генерального секретаря ООН та до Міжнародного Червоного Хреста надходили численні заклики до обговорення подій у Познані на засіданні Ради безпеки ООН [45, s. 181-183; 379, s. 143].

Активну діяльність здійснював і колектив паризької “Культури”. Використовуючи зв'язки, автора “Культури” А. Бобковського, що перебував в еміграції у Гватемалі, Є. Гедройц також шукав шляхи лобіювання польського питання для розгляду у Раді безпеки ООН. Головою комісії з розслідування подій у Познані він пропонував призначити прем'єр-міністра Індії Дж. Неру. Таке рішення головний редактор “Культури” пояснював не лише наймовірною популярністю й авторитетом цього політика у світі, а й тим, що представникам СРСР було б важко звинуватити Дж. Неру у підіграванні інтересам “імперіалістів” [68, s. 343]. Утім, цим планам не судилося здійснитися.

Після познанських подій суттєво поглибилися існуючі розбіжності у тактиці діяльності між паризьким і лондонським еміграційними осередками [310, s. 80]. На відміну від Тимчасової ради національної єдності, яка, на погляд Є. Гедройця, не мала загального плану діяльності як на батьківщині, так і на міжнародній арені [68, s. 341], “Культура” вважала, що для підтримки польських робітників треба звернутися до західноєвропейських

партій лівого спрямування та активізувати діяльність інтелектуалів Західної Європи, які підтримували “левицю”. На думку Гедройця, інтерес лівих партій до польських проблем мав змінити загальне ставлення до Польщі у світі [311, s. 90; 424].

Проте, глибоко проаналізувавши цей напрямок діяльності “Культури”, Є. Гедройц прийшов до висновку, що діяльність еміграції не принесе очікуваного успіху, навіть якщо вона буде спиратися на підтримку західних соціалістичних партій. На його думку, причиною цього була недовіра польської влади до всього західного світу та її підозрілість щодо можливого впливу міжнародного імперіалізму. Підтвердженням цієї тези стала звістка про відмову уряду ПНР прийняти продовольчу допомогу від уряду США [131].

Саме після Познанських подій відбувалося формування подальшої програми діяльності “Культури”. Визначальним стало сприйняття інтелектуалами значення подій у Познані як автентичного процесу десталінізації, який неможливо зупинити. “Культура” писала, що основною загрозою для тоталітаризму може бути тільки “солідарність народних мас. Де ця солідарність сильніша - там відлига стане потопом” [68, s. 314; 132]. На думку головного редактора “Культури” Є. Гедройця, під час виступів у Познані виникло “повернення атмосфери 1905 р.”, що стало позитивною ознакою і посилювало “класову свідомість” робітників [68, s. 314]. Проте він уважав, що різниця з аналогічними подіями п’ятдесятилітньої давнини полягала у тому, що робітники Познані були погано організовані та не мали програми подальших дій. На противагу лондонської еміграції, Гедройц, безумовно віддаючи належне суттєвому політичному значенню познанських подій, побачив у них не стільки рух до незалежності, скільки прояв антирадянських настроїв. На його думку, ці події не виявили політичних настроїв суспільства, а залишилися робітничим протестом [68, s. 341].

Значну увагу публіцисти “Культури” приділяли проявам антисемітських настроїв у Польщі і пов’язаній з цим внутрішній боротьбі у ПОРП. Наскільки у ті роки гіперболізувались антисемітські настрої у партії, яскраво проілюструвала опублікована у “Культурі” стаття В. Єдліцького “Хами і жиди” [333]. Головний редактор “Культури” Є. Гедройц вважав такі провокації “улюбленим” інструментом російської політики, починаючи від царської Росії і закінчуючи комуністичною владою СРСР. На його думку, так званий міф “жидокомунізму”, який утвердився у міжвоєнний період, у повоєнні часи сильно зміцнився і міг бути використаний владою. “Загроза, яка мене непокоїть /.../ - це провокації режиму у вигляді антисемітських погромів, які відвернули б симпатії лівіці від Польщі. Тут необхідно дуже виразно застерігати суспільство” [66, s. 134]. У середині 1950-х років ліві партії на Заході відігравали одну з вирішальних ролей, у їх руках були впливові медіа і видавництва, тому цілком зрозуміло, чому Є. Гедройц так уважно ставився до позитивного іміджу Польщі в очах лівіці.

Також на сторінках “Культури” обговорювалися питання щодо напруження політичної ситуації в Європі. На думку провідного публіциста-міжнародника Ю. Мєрошевського, одного із головних ідеологів “Культури”, суспільний протест у Познані мав досить відчутний геополітичний аспект. Події, які стали можливими внаслідок хрущовської “відлиги” і відбулися не тільки у Польщі, а і в інших радянізованих країнах, загострювали протистояння Сходу і Заходу. На думку Ю. Мєрошевського, загальний міжнародний стан і актуальна атмосфера у радянському блоці провокували зміну політичної обстановки в Європі. Він відстоював ідею формування між Сходом і Заходом нейтральної смуги, яка могла бути створена і у подальшому перебувати під контролем міжнародних організацій [132]. До цієї смуги мали б увійти Західна і Східна Німеччина, що у подальшому зумовило б їх об’єднання. Ю. Мєрошевський міцно пов’язував можливе об’єднання Німеччини зі зміною становища Польщі в Європі [68, s. 331]. У

результаті таких пертурбацій, Варшавський договір мав припинити своє існування, і зникла б домінуюча роль СРСР у Центральній Європі. Ця концепція перекреслювала ялтинські домовленості та змінювала статус Польщі й інших країн регіону.

Виступи у Познані стали першим випробуванням для радіо “Вільна Європа”. Починаючи з перших повідомлень з місця подій редакційний колектив РВЄ усвідомлював, що від форми подання інформації та їх коментарів залежить подальший перебіг подій. Доказом слушності цієї думки стало повідомлення про знищення маніфестантами Познані станції, що здійснювала заглушення західних “голосів” [389, s. 95]. Головний редактор РВЄ Я. Новак-Єзіоранський, згадуючи ті події, писав, що “проблема полягала у тому, щоб розповсюджена нами інформація і відлуння з усього світу не стали іскрами, що розносять пожежу по всій країні. Найімовірніше, що закінчилося би все катастрофою. Коментуючи події, ми мусили вказувати на наслідки вибуху у межах всієї країни і небезпеку повернення до терору, який би поклав край процесу лібералізації” [166]. Позиція головного редактора, яка полягала у тому, що “завданням радіо є боротьба з пропагандою /.../, виявлення історичної правди, надання повної інформації про те, що діється у Польщі і світі” [166, s. 56] стала стратегією радіо “Вільна Європа” [313, s. 99; 424].

Виконуючи свою місію, журналісти РВЄ намагалися зібрати свідчення від безпосередніх очевидців протестів. Протягом перших двох днів вони надали в ефір чотирнадцять інтерв'ю з учасниками Познанського міжнародного ярмарку, серед яких були представники Франції, Німеччини і США [166]. Наступними днями РВЄ цитувала реляції 37 світових часописів, зокрема “Times”, “Le Monde”, “New York Times” та ін. [166], в яких відбивалася реакція міжнародної спільноти на познанські події. Таким чином, поляки мали можливість отримати фактичну інформацію, альтернативну офіційній версії ПОРП.

Від “чорного четверга” у Познані вся польська еміграція пильно стежила за розвитком подій у Польщі. На сторінках емігрантської, переважно британської, преси почали з’являтися матеріали про можливе повернення до влади В. Гомулки [45, s. 298-300]. Лондонська еміграційна еліта критично ставилася до політики порозуміння еміграції з діючою владою Польщі, вважаючи неможливим компроміс з комуністами. До того ж більшість із них із сумнівом ставилася до постаті Гомулки та його концепції “югославської” моделі соціалізму для впровадження у Польщі, вважаючи її не дуже відмінною від ненависної ними радянської [45, s. 199-200, 206-209].

У цьому питанні іншої думки дотримувалися фундатори паризької “Культури”. Є. Гедройц і Ю. Мєрошевський вважали так званий “польський титоїзм” меншим злом від комунізму і вбачали у ньому шанс на модернізацію життя у Польщі [68, s. 400].

Відносно подальшого стрімкого розвитку подій у ПНР у жовтні 1956 р. два осередки польської еміграції також займали діаметрально протилежні позиції. Кредит довіри, який надала “Культура” В. Гомулці, базувався на впевненості у тому, що основою його політики буде подальша демократизація всіх сфер життя у Польщі, яка призведе до незалежності від Москви. “Мета політичної еміграції, - писав Ю. Мєрошевський, - повернення Польщі незалежності. Якщо не ми, емігранти, а Гомулка і його уряд реалізують цю вимогу - що з цього?” [310, s. 80-81].

Польський Лондон не погоджувався з таким сприйняттям розвитку подій. ТРНЄ стверджувала, що її задовольнить тільки повна ліквідація комуністичної системи, яка відбудеться лише після проведення у Польщі вільних виборів. В. Гомулка, на їх думку, не міг дати Польщі незалежності, тому що під комуністами, навіть національно свідомими, незалежність ніколи не буде справжньою [45, s. 202-203; 490, s. 199-200].

Песимістично поставилися до змін у Польщі як у “Замку”, так і у Польському національно-демократичному комітеті. Президент А. Залевський

вважав, що “досягнення порозуміння з російським керівництвом полягає у наданні найменш ненависній комуністичній фракції цивільної влади, із залишенням військової влади у російських руках” [488, s. 231]. Представники ПНДК стверджували, що між польським соціалізмом Гомулки і радянським комунізмом немає жодної різниці [488, s. 235].

З більшим ентузіазмом сприйняли польські зміни у колективі “Культури” і в редакції радіо “Вільна Європа”. Я. Новак-Єзіоранський першим успіхом В. Гомулки вважав його вдалі переговори з Хрущовим і досягнення Польщею деякої незалежності від СРСР. “Літературний інститут” надрукував доповідь В. Гомулки на VIII пленумі ЦК ПОРП [488, s. 210]. Однак у коментарях до видання Ю. Мєрошевський зазначав, що “коли висока хвиля спаде, Гомулка буде змушений обирати: або комунізм і активна підтримка Советів, або довіра широких мас, повна незалежність і справжня демократизація” [488, s. 210].

Складна економічна ситуація у Польщі змушувала всі еміграційні центри працювати в єдиному напрямку пошуку фінансової допомоги для батьківщини [126, s. 126-127]. В еміграційному середовищі повстало питання щодо класифікації і обсягів допомоги. Емігранти не могли визначитись, чи достатньо для Польщі буде продовольчої допомоги, чи можливо існує потреба в устаткуванні, сировині й кредитах. “Рада трьох” навзаєм гуманітарної допомоги вимагала від польського уряду політичних змін, а саме - вільних виборів і вихід ПНР з Варшавського договору [379, s. 151; 124, s. 361-362]. Насамкінець, об’єднаний табір відмовився від політичних вимог і почав наполегливо переконувати країни Заходу, зокрема США, у необхідності надання Польщі суттєвої економічної допомоги. Складна економічна ситуація, на їх думку, могла привести до банкрутства Польщі, виникнення нових соціальних вибухів і, зрештою, втрати всіх здобутих свобод [45, s. 230-234].

Після довготривалої праці різних еміграційних осередків вдалося схилити Конгрес США до надання ПНР економічної допомоги. Перший транш кредиту влади ПНР отримали восени 1957 р. у розмірі 95 млн. доларів [379, s. 153].

У справі пошуку кредитів для ПНР особливо помітною була діяльність редакції радіо “Вільна Європа”. Серед американських експертів і урядовців - спеціалістів з проблем Центрально-Східної Європи - колектив РВС вважався найбільш авторитетною і добре зорієнтованою у польських справах організацією [379, s. 151]. Також, слід враховувати, що РВС певний час існувало як підрозділ американського Комітету вільної Європи, який був пов'язаний з урядом США.

Головний редактор “Культури” Є. Гедройц також розумів необхідність надання Польщі економічної допомоги. Проте, його дії мали інший, від решти еміграції, характер. На його думку, для отримання кредитування був необхідним детальний аналіз економічної ситуації у країні. Гедройц запропонував Клубу Кривого Кола організувати роботу відомих польських економістів для підготовки таких обчислень і через уряд ПНР передати до Конгресу США [298, s. 18-20]. Втім, ця ініціатива звичайно не була і не могла бути підтримана керівництвом Польщі.

Окрім пошуків кредитів, еміграційні осередки самі займалися збиранням коштів на допомогу полякам на батьківщині, особливо для репатріантів з СРСР [66, s. 153-158, 168-173]. Слід відзначити також організований ними науково-культурний обмін між батьківщиною і західними інституціями. Емігранти знаходили для співвітчизників різні стипендії, щоб надати можливість якомога більшій кількості поляків побувати за “залізною завісою”. Особливо такі акції вдавалися паризькій “Культурі”. Є. Гедройцю навіть вдалося організувати двотижневий візит польських робітників на фабрику “Фіат” у Турині [270, s. 363].

Вибори до Сейму у січні 1957 р. викликали нове поживлення в еміграційному середовищі. Більшість їхніх видань підкреслювало, що суспільство не підтримало ПОРП, а просто обрало найменше зло [282, s. 35-36]. Подив емігрантів викликала і підтримка виборів Костелом [126, s. 31]. У цілому, впливові представники еміграції вважали цей факт найвищим проявом штучності цих виборів [488, s. 262]. Найбільш негативно поставився до волевиявлення поляків С. Миколайчик. Він єдиний серед еміграційних кіл не прийняв змін, викликаних Польським жовтнем і закликав бойкотувати вибори до Сейму [270, s. 365; 282, s. 35].

Польські події 1956 р. посилили кризу еміграції. Як згадував Я. Новак-Єзіоранський, у Польщі панувала атмосфера ейфорії і переконання, що прийшли зміни на краще, вже не має сенсу в перебуванні на чужині, і прийшов час польським емігрантам повертатися додому [166, s. 251-254]. На думку польського дослідника історії еміграції Р. Габельського, у Польщі вже не згадували ні про С. Миколайчика, ні про інших діячів, які 1939 р. зникли з польської політичної сцени. У 1956 р. перед польським суспільством стояв вибір між Гомулкою та сталінськими прибічниками, а не між політичною еміграцією і комуністами [309, s. 22].

Деякі осередки розпочали активну діяльність щодо зміни принципів діяльності еміграції. Активну позицію зайняв Польський визвольний рух “Незалежність і Демократія” (НіД), що був організований у Лондоні ще у 1945 р. і входив до складу ТРНЄ. Засновниками організації стали представники еміграційної молоді, яка була в опозиції до номенклатурного емігрантського керівництва [265, s. 51]. НіД за своєю чисельністю перевищував всі разом взяті “історичні” польські еміграційні партії, і користувався популярністю і авторитетом серед еміграційного середовища. Серед головних засад програмної діяльності НіД була задекларована виборність еміграційної влади. На думку його лідера Р. Пілсудського (далекого родича маршала Польщі Ю. Пілсудського), такий

представницький орган польської еміграції мав би можливість репрезентувати у світі не польський народ, який уже голосно заявив про себе, а виключно численну польську еміграцію. Утім, противники пропозиції Нід стверджували, що такі реформаторські дії призведуть до втрати польською еміграцією свого політичного значення на міжнародній арені [265, s. 51-52; 270, s. 366; 488, s. 331].

Крім того, вважаючи найважливішим завданням еміграції допомогу польському народу у боротьбі за незалежність, Нід активно виступав за співпрацю з співвітчизниками [304, s. 275].

Конфлікт Нід з рештою об'єднаного табору польського Лондона поглибився 1957 р. після закриття тижневика "Po prostu". Керівництво Нід надіслало на адресу Гомулки протест, у зв'язку з чим інша частина еміграції сприйняла цю акцію як колаборацію з комуністами [270, s. 368].

Поступовий відхід у Польщі від ідей Жовтня не став для більшості еміграції великим розчаруванням, оскільки вони не визнавали ці перетворення значними [45, s. 226-234]. Представники "Замку" взагалі припускали, що "відлига" є недовгою зміною настрою Москви. А група Миколайчика вважала такий розвиток подій очікуваним через те, що Гомулка завжди був "закоренілим" комуністом, який домагався монополії своєї партії у країні [270, s. 368; 304, s. 257].

До згорання демократичних змін, які позначилися закриттям тижневика "Po prostu" та брутальним розгоном студентських демонстрацій 1957 р., критично поставилася паризька "Культура". Особливим розчаруванням колективу часопису стала особа Владислава Гомулки. У листопаді 1957 р. Ю. Мєрошевський визнав, що він справив на нього оманливе враження [132], а через кілька років і сам Є. Гєдройц вважав позицію "Культури" щодо постаті Гомулки своєю найбільшою помилкою [158, s. 188-193; 270, s. 369].

Один із перших аналізів Польського жовтня зробив у листопаді 1956 р. публіцист “Культури” З. Бронцел. Він вважав, що “на противагу до повної спонтанності угорської революції, у Польщі прихильники реформ змогли врахувати настрої, що були підготовлені довготривалою дискусією в пресі” [121; 132]. На думку автора, демократичні перетворення у Польщі реалізовували робітники і молодь, які не були обтяжені ідеалами. Ні у Познані, ані у Варшаві протести не були спрямовані проти націоналізації промисловості, сільськогосподарської реформи чи системи громадської безпеки. Це був супротив не проти панівного ладу, а лише проти його ухилів. На думку З. Бронцела, Польський жовтень став своєрідною реформацією системи.

Коментуючи у грудні 1956 р. придушення будапештського повстання, провідний автор “Культури” Ю. Мєрошевський зазначав: “Мусимо завжди пам’ятати, що кожен крок на шляху демократизації у Польщі буде оцінюватися у Москві, як акт /.../, що загрожує безпеці Радянського Союзу. Тому потяг до перебудови устрою ніколи не належить базувати на антиросійських настроях. Домагаючись демократичної реформи режиму, належить будувати польсько-російські взаємини на добросусідських засадах” [132, s. 94].

Для паризької “Культури” “жовтнева криза” стала каталізатором змін програмної діяльності. За основу нової програми часопис прийняв концепцію Ю. Мєрошевського, яка отримала назву “еволюціонізм” [395, s. 189-194]. На думку автора теорії, злам комуністичної системи у Польщі може відбутися виключно ліберальним шляхом. Він вважав, що польська модель соціалізму, як ліберальна і сучасна система, спираючись на раціональну економічну і соціальну політику влади, посилила б позиції Польщі та призвела б до справжньої незалежності від Москви [312, s. 256].

Втілюючи свою політику у життя, колектив “Культури” проводив широкий аналіз суспільних явищ і пошук оптимальних рішень через

проблемні дискусії як в еміграційному середовищі, так і на батьківщині. Інтелектуали “Культури” вважали часопис одним з інструментів впливу на комуністичний режим і підґрунтям формування польської опозиції [163, s. 158-160; 298, s. 11-36; 300; 488, s. 386].

Представникам еміграції польського Лондона так і не вдалося осмислити загальнополітичну ситуацію у Центрально-Східній Європі і пов'язати її з подіями на батьківщині. Вони ставили перед собою нереальні завдання і не мали пропозицій щодо їх вирішення. Заклики до провідних західних країн посилити політичну активність щодо подій у Польщі та зусилля у напрямку обговорення цього питання в Раді безпеки ООН не були почуті [379, s. 143]. Увага світу була прикута до Угорщини, а події у Польщі розглядалися лише як поштовх до Угорської революції. Така обмежена діяльність лондонської еміграції не мала перспективи.

Незважаючи на відсутність загальної програми діяльності, польська еміграція протягом 1955-1957 рр. чи не вперше у повоєнній історії здійснювала реальний вплив на розвиток подій на батьківщині. Політична еміграція була суттєвим стимулятором процесів лібералізації у Польщі. Вона створила кілька сильних центрів, які у контакті з батьківщиною формували ідеї та програми еволюційних змін. Зусилля всіх польських еміграційних осередків сприяли наданню Польщі американським урядом фінансової допомоги. Успішною стала міжнародна діяльність еміграції, що посприяла репатріації поляків з СРСР. Окремі еміграційні осередки висловили свою підтримку В. Гомулці, що стало завершенням цілковитого бойкоту соціалістичної Польщі. Той факт, що антикомуністична еміграція поклала надію на комуністичного лідера як політика, який здатний захищати інтереси поляків, мав якісно нове значення у відносинах між польською еміграцією і ПНР.

3.2. Міжнародна реакція на суспільно-політичну кризу у Польщі

Зведення “залізної завіси” не зменшило зацікавлення західних країн подіями у країнах соціалістичного блоку. Від закінчення Другої світової війни їх основною стратегією стало обмеження контролю Радянського Союзу над країнами Центрально-Східної Європи.

Найбільшу увагу реалізації цього плану приділяли Сполучені Штати Америки. Створена 1947 р. Рада національної безпеки США (The National Security Council) у березні 1948 р. прийняла рішення про скоординовану кампанію підтримки рухам опору у країнах цього регіону [382, s. 45; 416]. Наприкінці 1949 р. президент США Д. Ейзенхауер підписав документ, який отримав назву “Політика Сполучених Штатів щодо радянських сателітів у Східній Європі” [391, s. 73-77; 396, s. 109; 424]. За цим документом єдиним невоєнним засобом усунення Радянського Союзу від впливу на цей регіон було послаблення позиції комуністичних партій у країнах радянського блоку. Для оптимального вирішення цього питання РНБ планувала використати радянсько-югославський конфлікт і поступово спрямувати радянізовані країни до незалежної від СРСР, югославської моделі соціалізму.

Одним із кроків РНБ у цьому напрямі стало створення у 1949 р. Комітету Вільної Європи (КВЄ). Його завданням було розповсюдження інформації серед країн регіону, які опинилися за “залізною завісою” і не мали доступу до альтернативних інформаційних джерел антикомуністичного спрямування. З цією метою, КВЄ створили регіональні секції Радіо Вільна Європа. Серед них був і “Голос вільної Польщі” із штаб-квартирою у Мюнхені [66, s. 22-25; 166, s. 64-65]. Для поширення інформації у друкованому вигляді розроблялися операції з використанням повітряних куль [166, s. 162]. Як зазначив польський історик М. Міколайчик, Захід не був готовий до більш рішучих дій, тому його діяльність обмежувалася пропагандистсько-диверсійними прийомами [396, s. 109; 424].

Незважаючи на розрядку міжнародної напруги, яка встановилася у другій половині 1953 р. з початком перемир'я у корейській війні, урядовці провідних західних держав ставилися песимістично до можливості змін у радянському блоці. У документах Центральної розвідувальної агенції США у першій половині 1955 р. зазначалося, що “впродовж наступних 5 років не виглядає реальним, аби у країнах-сателітах проявив себе який-небудь активний і організований спротив” [382, s. 47; 416]. Усупереч загальним очікуванням західних аналітиків, за роки після смерті Сталіна не відбулося суттєвих змін у відносинах між СРСР та іншими соціалістичними країнами.

На початку 50-х рр. ХХ ст. Польща не викликала особливого зацікавлення у супердержав, а у свідомості їх громадян всі країни Східної Європи взагалі уявлялися невиразною масою. Дипломатичні відносини Польщі з США, Францією і Великою Британією мали досить формальний характер.

Певні зміни на міжнародній арені відбулися після ХХ з'їзду КПРС. Втім, упродовж першої половини 1956 р. інформація, яка надходила від західноєвропейських і американських дипломатичних служб, що працювали у Польщі, характеризувалася підкресленим сумнівом щодо подальшого просування демократичних змін. Водночас, дипломати відзначали наявність наростаючих протестних настроїв серед молоді.

Слід зауважити, що одні й ті самі явища по-різному оцінювалися дипломатами різних країн. Французькі дипломати покладали великі надії на ефективність та інтенсивність розпочатих навесні 1956 р. демократичних змін у Польщі [359, s. 222; 431]. Дипломати США взагалі не бачили можливості існування “соціалізму з людським обличчям” [382, s. 46; 416]. Незважаючи на деякі розбіжності у сприйнятті лібералізації польського суспільного життя, всі вони досить скептично ставились щодо характеру і розвитку подій.

З особливою увагою за розвитком подій у Польщі спостерігали у Федеративній Республіці Німеччина [434, s. 63-78; 416]. Таке зацікавлення було викликано перспективою розв'язання конфлікту між обома країнами. Після закінчення Другої світової війни суперечку викликало встановлення західного кордону Польщі по Одру і Нейсі, що призвело до розриву дипломатичних відносин між ПНР і ФРН. Ситуацію ускладнював той факт, що незважаючи на триваюче, за рішенням Потсдамської конференції, переселення частини німецького населення з території Польщі до ФРН, у ПНР залишилася багатотисячна німецька меншина. Процес репатріації тривав і в середині 50-х рр., проте частина німців переселялася та отримувала громадянство НДР [387, s. 197-220; 399, s. 66; 416]. На думку офіційного Бонна, назріваючі зміни у політичному устрої Польщі у майбутньому могли посприяти у вирішенні цих проблем.

Перші виступи польських робітників у червні 1956 р. збіглися у часі з Міжнародним ярмарком, що саме у ті дні відбувався у Познані [53, s. 30-31]. Завдяки великій кількості іноземних гостей, які перебували на торгах, познанські події у дуже короткий час отримали розголос у світі.

Першими досить емоційно відреагували засоби масової інформації. Британська радіостанція "BBC" вже надвечір 28 червня повідомляла про вуличні погроми у Познані, захоплення великим натовпом маніфестантів урядових будинків та плюндрування радянських прапорів. Кореспонденти відзначали появу на вулицях міста танків [93, s. 172-173]. За годину після початку виступів познанських робітників інформацію з місця подій почало передавати на Польщу радіо "Вільна Європа" [313, s. 97-106; 396, s. 112; 424].

Події у Познані для західного світу стали справжньою сенсацією. Значно зросла увага світових ЗМІ до Польщі. До Варшави своїх найкращих кореспондентів скеровували провідні мас-медіа. Також після довгої перерви у Польщі з'явилися перші західнонімецькі журналісти.

Кілька наступних днів всі найбільш авторитетні газети світу чільне місце на своїх шпальтах відводили познанським протестам, супроводжуючи їх фотографіями з місця подій. Аналізуючи причини протистояння, більшість видань приходили до висновку, що познанські події свідчать про банкрутство комунізму у Польщі [93].

Переважна більшість західних видань у своїх аналітичних матеріалах підкреслювала антирадянський характер виступів у Познані. Американський часопис “New York Herald Tribune” вважав, що незважаючи на наявність суттєвих економічних проблем, це повстання мало суто політичне підґрунтя [93, s. 175]. Французька газета “Le Monde” підкреслювала антирадянські настрої маніфестантів, зазначаючи що “стара ворожість польського народу до росіян не може бути цілковито усунена” [93, s. 175]. Схожої думки дотримувалася і британська газета “The Times”, яка вважала, що антирадянські виступи познанських робітників відповідають характеру польського народу, який у Східній Європі найактивніше не погоджується з радянським домінуванням [93, s. 176].

Однак, в оцінці майбутнього розвитку подій у Польщі світові мас-медіа дотримувалися різних позицій. Британська газета “The Manchester Guardian” безапеляційно вважала, що польські комуністи дозволили своєму народу “випустити пару”. Проте “свобода малими порціями є небезпечним рецептом” і Польща в подальшому приречена на балансування між репресіями та “м’якою” лібералізацією [93, s. 174].

Британський часопис “The News Chronicle” припускав, що подальший розвиток подій у Польщі залежав від цілої низки чинників. Зокрема, видання брало до уваги підтримку бунту познанських робітників в інших польських містах та кардинальні зміни у керівництві ПОРП. Автори видання також вважали, що у разі посилення протестного народного руху з одночасним стабільним становищем у керівництві партії “твердоголових” комуністів,

може відбутися гальмування процесів десталінізації та лібералізації суспільного життя [321, s. 17-18; 431].

Коментуючи познанські події, журналісти західних видань не стримували слів підтримки і захоплення відвагою познанських робітників. Водночас вони не приховували обурення діями влади, яка допустила криваве протистояння. Утім, у західних часописах зустрічалася теза про те, що Захід не готовий до занадто бурхливої реакції, яка б заохочувала поляків до подальших рішучих дій. На їх думку, наслідки такого соціального вибуху могли бути жахливіші за події 1953 р. у Берліні.

Західні преса і радіо використовували познанські події головним чином для критики комунізму і Радянського Союзу. Британська газета “The Manchester Guardian” висувала пропозицію до урядів західних країн висловити підтримку вільному вибору поляками соціального устрою, водночас зазначивши, що основною метою Заходу є прийняття Польщі до спільної західноєвропейської традиції [93, s. 178-179; 396, s. 115; 424].

Після нетривалої перерви, у другій половині липня 1956 р. увага західних ЗМІ знову була прикута до Польщі. Інтерес викликали судові процеси над затриманими під час познанських протестів. У західних часописах з'явилися матеріали про створення польською владою спеціальних трибуналів для покарання учасників подій у Познані [93, s. 178-179]. Міжнародні організації також непокоїлись долею арештантів. Їх представники застерігали польське керівництво від практики жорсткого покарання маніфестантів [321, s. 18; 431]. Подібні виступи мали широкий резонанс у світі, тому польська влада змушена була звернутись до дипломатичних представництв західних країн з проханням припинити розповсюдження пліток про розправу над арештантами. Прем'єр-міністр Ю. Циранкевич на початку вересня у виступі у Сеймі стверджував, що справжньою метою міжнародних спостерігачів є розповсюдження ворожої

пропаганди, і “присутність на тих процесах спостерігачів була б приниженням /.../ правосуддя” [270, s. 375; 321, s. 18; 431].

Уряд Польщі повсякчас відмовляв західним спостерігачам у їх бажанні слідкувати за перебігом судових процесів. У справу втрутилися такі неурядові організації, як Міжнародна комісія юристів та Міжнародна конфедерація вільних профспілок. Занепокоєння з цього приводу висловив також уряд США. Перед початком перших судових процесів, 26 вересня 1956 р. президент США Д. Ейзенхауер виступив із заявою, в якій висловив впевненість у тому, що всім обвинуваченим у познанських процесах надасться кваліфікована юридична допомога, а винесені вироки не будуть нести елементів розправи. Таке справедливе судочинство, за його словами, стало би вагомим доказом проведення у Польщі справжньої десталінізації, як у теорії так і на практиці [321, s. 19; 431].

У результаті тиску західних країн польська влада змушена була погодитись на участь у судових процесах спостерігачів не тільки від західних ЗМІ, але й від урядів та інших впливових міжнародних організацій.

Західні держави не мали наміру вживати будь-які акції у справі познанських подій, окрім антикомуністичної та антирадянської пропаганди. Під час протистоянь у Познані у червні 1956 р. всі дипломатичні служби, що працювали на території Польщі, намагались зібрати максимальну кількість інформації щодо причин і перебігу тих подій. Переважна більшість дипломатів сприймала познанські події як черговий доказ нав'язування Польщі комуністичного ладу та наростаючого протистояння між правлячим режимом і народом.

У своїх звітах дипломати звертали увагу на особливе значення у генезі познанського бунту таких складових, як вкрай важка економічна ситуація, схильність польської інтелектуальної еліти до захоплення змінами, розкачування єдності ПОРП. Усі ці чинники, на думку західних аналітиків, свідчили про прояв загальної кризи комуністичного руху.

Події у Познані стали в офіційному Вашингтоні предметом особливої уваги. Вже наступного дня після познанських протестів Державний департамент США виступив із заявою, в якій зазначив, що на “думку Сполучених Штатів познанські протести були виразом загальнолюдського невдоволення урядом, який передусім прислужується інтересам СРСР” [93, s. 173, 179]. Уряд США нагадав, що після закінчення Другої світової війни рішеннями Ялтинської конференції народи країн Центральної Європи отримали свободу вибору. Було також зазначено, що США й надалі спостерігатимуть за розвитком подій у Польщі, але не йдеться про інші форми реагування на факти брутального придушення познанських виступів. Пізніше, відповідаючи на звинувачення польського уряду у фінансуванні познанських протестів, американська сторона в офіційному повідомленні стверджувала, що демонстрації робітників Познані були спровоковані лише лавиною накопиченої гіркоти пригніченого владою народу [389, s. 215; 396, s. 118; 424].

Загалом, познанські події не були занадто позитивно сприйняті американськими можновладцями. Рада безпеки США у своєму звіті з середини липня 1956 р. стверджувала, що “у цілому немає жодних ознак ослаблення контролю Москви над Польщею” [382, s. 47; 416]. Улітку 1956 р. уряд Сполучених Штатів не проявляв зацікавленості в урегулюванні внутрішніх справ Польщі. Познанські події не принесли концептуальних змін у площині відносин Схід-Захід. Не відчуваючи підтримки від своїх західних союзників, США не прагнули поглиблення існуючої суперечки між двома антагоністичними блоками.

Утім, 30 червня уряд США звернувся до Американського Червоного Хреста з проханням надати Польщі гуманітарну допомогу для “запобігання голоду польського народу” [93, s. 177; 396, s. 118; 424]. На думку польського історика Е. Маковського [389, s. 215], американська пропозиція допомоги мала передусім пропагандистський характер. З огляду на політичну

ситуацію, польський комуністичний уряд не міг її прийняти. До того ж, кілька місяців раніше польський уряд звернувся до уряду США з проханням дозволити закупівлю збіжжя за пільговими цінами, проте так і не отримав позитивної відповіді [321, s. 19; 431].

Помірковано і дуже обережно відреагував на польські події уряд Канади, заявивши, що трактує події у Познані як внутрішню справу Польщі. Канадський міністр закордонних справ висловлюючи думку уряду заявив, що у цій ситуації нерозсудливо було б робити офіційні заяви, оскільки влада у Варшаві може прийняти це за необґрунтоване втручання у внутрішню політику держави [321, s. 20; 431].

Подібною була реакція у Великій Британії. В офіційних заявах йшлося про жаль з приводу жертв у Познані. Група британських парламентарів надіслала листа на адресу польського уряду з вимогою поважати права і свободи свого народу [321, s. 21; 389, s. 216; 431]. Зважаючи на делікатність ситуації та запобігаючи подальшим репресіям у ПНР, британський уряд радив своїм ЗМІ стримано коментувати польські події. Радіостанція “BBC” отримала рекомендації утриматись від промов, які б могли бути сприйняті поляками як невинуваті надії на допомогу Заходу [396, s. 119; 424].

Схожу реакцію демонстрували і в офіційному Парижі. Представники французького уряду запевняли, що події у Польщі мають міжнародне значення і пробудили громадську думку в усьому світі, що Франція розраховує на позитивні зміни у Польщі на шляху демократизації, збільшення свобод і зростання добробуту. Однак, уряд Франції не має права втручатися у внутрішні справи Польщі [396, s. 120; 424].

З огляду на відсутність дипломатичних відносин уряд ФРН утримався від офіційних заяв. Лише канцлер ФРН К. Аденауер стверджував, що події у Познані були не тільки проявом ненависті людей до нав'язаного їм режиму, а й певним успіхом політики західних країн щодо визволення Центрально-Східної Європи від ярма СРСР [270, s. 372; 321, s. 21; 431]. Міністр

закордонних справ ФРН Х. Brentано, побічно до інших справ, заявив, що уряд, який проти своїх власних робітників виставляє танки, навряд чи в змозі розв'язати проблеми польсько-німецького кордону [321, s. 21; 389, s. 215; 431].

Уряди провідних західних держав обережно спостерігали за подіями у Польщі, уникаючи жорстких і рішучих офіційних заяв. Значно більше критики могли собі дозволити міжнародні профспілки, соціалістичні та соціал-демократичні партії та неурядові організації.

Висловлюючи глибоку стурбованість подіями у Польщі, Міжнародна конфедерація вільних профспілок і Об'єднання християнських профспілок ухвалили спільну резолюцію, в якій висловили протест проти порушення прав робітників у Польщі та звернулись з проханням до Міжнародної організації праці при ООН, аби та апелювала до польського уряду в справі припинення репресій і звільнення заарештованих робітників [93, s. 180; 396, s. 122; 424].

Своєю чергою, робоча група Міжнародної організації праці оголосила протест уряду Польщі проти відмови робітникам в їх праві на страйки, а також закликала польську владу дотримуватися положень Міжнародної конфедерації праці й припинити використання зброї проти страйкуючих робітників [93, s. 171; 396, s. 122; 424]. Міжнародне бюро праці надіслало на адресу уряду ПНР лист, вимагаючи пояснення обставин познанських подій на сесії Міжнародної організації праці в ООН у листопаді 1956 р. Проте це постановня залишилося без відповіді.

Висловили протест і провідні американські та британські профспілки, які виявили своє обурення з приводу цинічного придушення страйку познанських робітників за їх бажання хліба і волі [93, s. 174]. Голова німецьких профспілок Західного Берліна, демонструючи свою підтримку постраждалим робітникам, стверджував, що "німецький робітничий клас, особливо робітничий клас Берліна, солідаризується з польським робітничим

класом і висловлює велику симпатію вільній, демократичній Польщі” [389, s. 216].

Проти кривавого придушення робітничого бунту у Познані виступили західноєвропейські партії, зокрема соціал-демократичного спрямування. Голова Соціалістичного інтернаціоналу М. Філіпс у листі до прем'єр-міністра Ю. Циранкевича відзначав, що разом з польськими робітниками і польським народом він перебуває у жалобі за загиблими і закликав до надання допомоги всім постраждалим. Також, він висловив надію, що польський уряд не допустить до повторення таких випадків, а у Польщі і надалі буде розвиватися демократичне суспільство [396, s. 122; 424].

Італійська соціал-демократична унія та Конгрес соціалістів Бельгії також приєдналися до протестів уряду ПНР. Водночас, вони запевнили польських робітників у своїй підтримці [389, s. 218].

Гостро реагували на придушення владою ПНР робітничого виступу у Познані інтелектуали Франції. Серед видатних авторитетів, які підтримали виступи польських робітників, був всесвітньо-визнаний французький філософ і письменник Альбер Камю. Виступаючи 12 липня 1956 р. на мітингу солідарності, що був організований за ініціативою головного редактора “Культури” Є. Гедройця у Парижі, він закликав до відповідальності прем'єр-міністра ПНР Ю. Циранкевича. Апелюючи до тези прем'єра про те, що “кожен провокатор /.../, який наважиться підняти руку на народну владу, мусить знати, що влада відрубає йому ту руку в інтересах робітничого класу й інтелігенції” [497, s. 243], А. Камю зазначав, що так гвалтовно розправляючись із своїм народом, уряд сам собі відрубає руку [270, s.374].

Після червневих подій у Познані більшість провідних західних країн уважніше слідкували за розвитком політичної ситуації у Польщі. Представники дипломатичних місій, розглядаючи польську політичну сферу, прогнозували можливі кадрові зміни у керівництві партії, передусім,

чекаючи на повернення до влади В. Гомулки. Водночас, західні аналітики підкреслювали, що деякі члени ПОРП вважають його “закореним комуністом, просякнутим старою фразеологією, який не може зрозуміти ситуацію у Польщі і до того ж він малоінтелігентний, щоб зрозуміти загальні наслідки сучасного економічного стану” [270, s. 373].

Проте, вже на початку осені 1956 р. увага світової спільноти до трансформацій у Польщі суттєво зменшилася. Вона була прикута до зростаючого напруження в Угорщині та до заглиблення конфлікту навколо Суецького каналу, в який були втягнуті провідні держави світу – Велика Британія, Франція та Ізраїль.

Жовтневі події у Польщі, а саме рішення VIII пленуму ЦК ПОРП, стали неочікуваними для західних країн [360]. Особливу увагу західні дипломати приділяли факту повернення до влади В. Гомулки.

У Сполучених Штатах з ентузіазмом сприйняли польський Жовтень. В адміністрації президента США вважали його першою ознакою послаблення комуністичного ладу й прогнозували швидке просування Польщі до вільного волевиявлення. Доповідь В. Гомулки на VIII пленумі ЦК ПОРП американські дипломати вважали “однією з найдраматичніших подій з часів промови Хрущова” [270, s. 377; 382, s. 48-49; 416]. Особливо вони відзначили рішучі закиди Гомулки на адресу радянської системи господарювання, у т.ч. знищення індивідуального господарства селян. Для підготовки пропагандистських передач, розрахованих на сферу впливу радянського блоку, відповідний відділ адміністрації президента США отримав завдання використовувати цитати з промови Гомулки [382, s. 49; 416].

На думку польського вченого П. Махцевича, саме розв’язання у жовтні 1956 р. польської політичної кризи стало поштовхом до реалізації програми США щодо створення у Східній Європі комуністичних режимів, незалежних від Москви [382, s. 49; 416].

Сполучені Штати вважали, що результатом рішень VIII пленуму ЦК ПОРП стане розвиток Польщі за югославською моделлю соціалізму. Американські аналітики глибоко вірили в антирадянську репутацію Гомулки і прогнозували віддзеркалення польських змін на інші комуністичні партії, що мало привести до загальної деструкції у країнах “за залізною завісою”.

Самого В. Гомулку у Вашингтоні сприймали як “польського Тіто” і вважали, що він заслуговує на всіляку підтримку, оскільки його успіх у Польщі відповідав найвищим очікуванням Сполучених Штатів. 23 жовтня 1956 р. уряд США ухвалив рішення про надання Польщі економічної допомоги. Складнощі виникли ще на етапі переказування цієї пропозиції. Адміністрація США пропонувала допомогу дуже обережно й розсудливо, не висуваючи вступних умов і весь час підкреслюючи, що Сполучені Штати не хотіли б стати причиною ускладнення польсько-радянських стосунків. Проте пропозиція, здійснена дипломатичними каналами через посла США у Варшаві, була втаємничена від представників СРСР у Польщі [472, s. 357].

Слід відзначити, що після VIII пленуму ЦК ПОРП американська адміністрація більш уважно стежила за подіями у Польщі, ніж за розвитком угорської революції. У США були впевнені, що на відміну від В. Гомулки, І. Надь не зможе опанувати ситуацію. На різне ставлення впливав той факт, що Надь ніколи раніше не виступав ані проти комуністичної партії, ані проти Москви. До того ж, завдяки радіопередачам Ю. Святло, американці краще розбиралися у польській внутрішньопартійній боротьбі [270, s. 379].

Після тривалих переговорів, у червні 1957 р. США переказали Польщі перший транш кредиту, призначений на закупівлю сільськогосподарських надлишків американських ринків. З метою подолання юридичних перешкод, за якими значно обмежувалися економічні відносини між Сполученими Штатами і СРСР та його союзниками, Польщі надали офіційного статусу “дружньої країни”. Необхідно зазначити, що і в наступні роки, коли внутрішня політика Гомулки все більше відходила від ідей Польського

жовтня, у Сполучених Штатах позитивно оцінювали ситуацію у Польщі і надалі підтримували та фінансово допомагали польському уряду. Загальна сума допомоги США для Польщі під час правління В.Гомулки становила понад 420 млн. доларів [270, s. 381].

Нещадне придушення радянськими військами угорської революції викликало занепокоєння американських дипломатів. Реальна загроза збройної інтервенції СРСР у Польщу існувала від листопада до половини грудня 1956 р. Для запобігання такому сценарію, Рада національної безпеки США відпрацювала концепцію захисту ПНР у можливішому військовому конфлікті.

Польський історик П. Махцевич віднайшов в американських архівах один із перших варіантів проекту рішення РНБ. За цією версією документа Сполучені Штати, у разі ймовірного звернення Польщі до ООН у зв'язку з радянською інтервенцією, мають бути готові до підтримки будь-якої миротворчої операції, включно із широким застосуванням озброєння [382, s. 55; 416]. Серед іншого до плану дій входило відправлення до Польщі спостерігачів на чолі з генеральним секретарем ООН, особиста присутність якого була необхідною умовою запобігання потенційного збройного удару СРСР.

Остаточна РНБ, враховуючи застереження американських спецслужб щодо ймовірності міжконтинентального конфлікту, ухвалила більш помірковане рішення. Проте, аналізуючи документ, професор Махцевич зазначив, що “не відомо жодних інших обставин, за яких у Вашингтоні під час кризи у Східній Європі припускали можливість збройної участі” [382, s. 58; 416].

Після приходу до влади В. Гомулки і мирного розв'язання політичної кризи у Польщі представники провідних європейських держав, таких як Франція та Велика Британія, обговорювали питання щодо посилення “присутності” Заходу у Польщі та співпраці у сфері економіки. Західні

держави не були одностайні у цьому питанні та не могли визначитися з принциповою тезою - чи допомога західних країн уряду Гомулки збільшить дистанцію між Польщею і СРСР, чи навпаки, вона зміцнить комунізм у Польщі [359, s. 226; 431]. До цієї дискусії долучилися і у ФРН. Західнонімецькі експерти досить позитивно оцінювали трансформації у Польщі й радили керівництву своєї держави надати фінансову допомогу уряду В.Гомулки. Цей жест доброї волі мав би посприяти залагодженню конфлікту між обома країнами. Проте, уряд ФРН зайняв вичікувальну позицію [270, s. 382].

Західні дипломатичні представництва постійно виявляли інтерес до процесів трансформації суспільно-політичного життя у Польщі. На відміну від урядів своїх країн, дипломати досить позитивно ставилися до еволюційних змін у Польщі. Вони зазначали, що у певний момент Гомулка став порятунком для ПОРП, і його постать була підтримана партією для самозбереження та утримання влади. У розпочатому процесі десталінізації вони вбачали тактику дій ПОРП на випередження. На їх думку, СРСР надав кредит довіри особисто Гомулці, отримавши таким чином гарантії стабільності комуністичного ладу у цій частині Східної Європи. Водночас, незважаючи на широкий суспільний розголос, вони не бачили реалізації плану соціально-економічних змін.

Після перемоги Польського жовтня західні дипломати велику увагу приділяли психоемоційній складовій польського суспільства. Коментуючи невдоволення поляків повільним впровадженням змін у політичному і економічному житті, вони пояснювали це завищеним рівнем очікувань. На користь Польщі свідчило й порівняння її з іншими країнами Східної Європи, де зміни у суспільно-політичному житті були менш відчутними [359, s. 227; 431]. Втім, аналізуючи розвиток польської економіки представники дипломатичних служб відзначали вузькі межі її структурних змін. Їх занепокоєння викликала й ілюзорність свободи слова [359, s. 222; 431].

Детальному аналізу піддавалася як внутрішня, так і зовнішня політика В. Гомулки. Дипломати звертали увагу на багато чинників, що обмежували його у дії: ймовірність військової загрози та економічна залежність від СРСР, тиск КПРС і західних комуністичних партій, внутрішньопартійна боротьба, перманентно складна економічна ситуація, неможливість проведення суверенної політики на міжнародній арені. Об'єктивно оцінюючи діяльність лідера ПОРП, вони визнавали, що Гомулка не в змозі зробити диво [270; 360].

Західні аналітики неодноразово акцентували увагу на тому, що у своїй масі польське суспільство позитивно сприймає зміни, які запровадила комуністична партія, і реставрація капіталізму у цій країні безперспективна. Також, вони багато разів наголошували, що поляки не очікують повернення з Заходу польських емігрантів в якості визволителів, втім і не мають великих сподівань щодо діяльності комуністів [360].

Протягом кількох місяців 1956 р. увага світової спільноти була прикута до подій у Польщі. Однак міжнародна громадська думка, сформована ЗМІ, міжнародними профспілками, неурядовими організаціями та світовими інтелектуалами, не змогла схилити провідні західні держави до рішучих дій. Уряди цих країн висловлювалися та діяли з далекосяжною обережністю. Вони сумнівалися щодо успіху процесу лібералізації у країнах радянського блоку, а з огляду на безжальне придушення Угорської революції, не хотіли провокувати СРСР до подальших жорстоких дій. Обидва антагоністичні блоки залишилися на своїх позиціях. Західні держави намагалися використати момент для того, щоб підкреслити слабкість комуністичного режиму, але їх реакція не була, як того вимагала ситуація, радикальною, а швидше поміркованою і толерантною.

Втім, незважаючи на те, що для глобального світу польські події 1956 р. не стали початком змін в системі координат “Схід-Захід”, вони суттєво вплинули на політичний клімат в Європі. Накопичений в цей період

досвід вирішення міжнародних проблем став основою тієї конструкції міжнародних відносин на європейському континенті, яка зберегла свої основні риси майже до кінця 1960-х років і в подальшому знайшла своє втілення у політиці розрядки.

3.3. Відголос польських подій 1956 р. у радянській Україні

У Кремлі завжди намагалися приховувати й замовчувати кризи та конфлікти у східноєвропейських країнах. Багато важливих подій і фактів утаємничувалося або подавалося суспільству у переінакшеному вигляді з надією, що з часом все зітреться з історичної пам'яті народу. “Залізна завіса” існувала не тільки між Сходом і Заходом, але й між СРСР і державами радянського блоку.

Процес десталінізації, легітимізований XX з'їздом КПРС, більш рішучими темпами відбувався саме у країнах радянського блоку. Однією з причин такої невідповідності було рішення президії ЦК КПРС про ознайомлення представників закордонних компартій із текстом таємної доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС. Існує припущення, що саме через польських комуністів відбувся витік інформації на Захід [161, s. 91-92; 169, s. 206, 383-384; 270, s. 158]. Для внутрішнього користування КПРС запропонувала помірковану версію доповіді М. Хрущова - постанову ЦК КПРС “Про подолання культу особи Сталіна та його наслідків”, яка була надрукована в липневому номері газети “Правда” [130].

Десталінізація у Польщі розгорнулася більш об'ємно, ніж у Радянському Союзі. Саме масове розповсюдження серед польського суспільства “таємної доповіді” Хрущова [291, s. 21] та її публічне обговорення призвели до відчутного зниження авторитету комуністів.

Комуністична влада Радянського Союзу мала своє уявлення про демократію. За визначенням російських істориків О. Волобуєва та

С. Кулешова, М. Хрущов, “повертаючи добре ім’я мертвим, честь і гідність живим, /.../ тримав демократію на короткому повідку” [185, с.57].

Десталінізація у радянській Україні проходила досить повільно і мляво. Рішення XX з’їзду КПРС були сприйняті суспільством неоднозначно і супроводжувалися спротивом як деяких діячів керівництва Компартії України, так і рядових членів партії [218, с.43-44].

В українській пресі критика сталінських часів розпочалася із запізненням і була досить обмеженою. Преса, особливо регіональна, виконувала лімітовані, як правило “ретрансляційні”, функції. В республіканській періодиці фактично тільки у другій половині 1956 р. почали друкуватися матеріали, що були підготовлені українськими публіцистами. Досить умовно їх можна віднести до публікацій антисталінського спрямування. У статтях поряд із критикою діяльності Сталіна “в останній період його життя” розміщувався матеріал про неоціненні заслуги “батька народів”, що фактично нівелювало перші паростки критичного ставлення до диктатора [185, с. 29-30].

Обговорення підсумків XX з’їзду КПРС і таємної доповіді М. Хрущова відбувалося на всіх партійних рівнях, починаючи від обласних конференцій і закінчуючи зборами сільських первинних організацій. Більшість виступаючих автоматично і шаблонно підтримували доповідь і рішення з’їзду. Проте були й ті, хто захищав Сталіна. Як правило, до президії зборів надходили анонімні записки із “незручними” питаннями, як наприклад: “А скажіть, якби Сталін не помер? Хіба Сталін так мало зробив, що ми навіть жодним словом не відмітимо день його смерті?” [1, арк. 15] або “Чому не було критики Сталіна при житті. Наче партія була 30 років в підпіллі” [1, арк. 25].

Подальший стрімкий розвиток подій у країнах Східної Європи став справжнім випробуванням не тільки для зовнішньої, але й для внутрішньої політики СРСР. Події, що відбувалися у Польщі і в Угорщині, не вкладалися

у голови багатьох людей. Антирадянські виступи під час демонстрацій у цих країнах сприймалися як підступні дії імперіалістичних кіл.

З огляду на події у Польщі та Угорщині найбільше занепокоєння радянської влади викликала ситуація в Україні. Цьому сприяло декілька чинників. По-перше, УРСР безпосередньо межувала з Польщею і Угорщиною. По-друге, на її території мешкали польська та угорська меншини. Угорська - була більш чисельна і сконцентрована в одній області. Польська меншина, незважаючи на суттєве чисельне зменшення у зв'язку з репатріацією до Польщі, ще населяла Житомирську, Хмельницьку, Волинську, Тернопільську, Івано-Франківську та Львівську області [218, с. 14]. По-третє, з Польщі до України приїжджали репатрійовані українці. По-четверте, після амністії і реабілітації 1955-1956 рр. у західні області України – на Галичину, Волинь та Буковину після відбуття покарання поверталися учасники націоналістичних організацій і представники духівництва як української, так і польської національностей [2, арк. 157-165; 193, с. 395-398].

Ускладнювало ситуацію розпочате у 1956 р. прикордонне співробітництво між Україною і Польщею. Початок цій співпраці поклала підписана у Варшаві 30 червня 1956 р. “Угода про культурне співробітництво між СРСР і ПНР” [33, с.44-47]. Перший договір про прикордонне співробітництво між Волинською областю України і Люблінським воєводством Польщі був підписаний у вересні 1956 р. [209, с. 5] Втім, перші контакти мали символічний, поодинокий характер та обмежувалися обміном партійними делегаціями [4, арк. 238-240, 247-251; 7, арк. 251-260; 209, с. 5].

У справі “витоку” інформації із Польщі важливу роль відіграло ефективне співробітництво між друкованими агенціями обох країн. Періодичні видання соціалістичних країн доставлялися до республік СРСР ще з 1954 р., і польські видання користувалася неабияким попитом. Вони

надходили не тільки до бібліотек, але й були присутні у продажу та за передплатою. Будь-який бажаючий міг ознайомитися не тільки з урядовими “Trybuna Ludu”, „Nowe Drogi”, “Przegląd Kulturalny”, але й опозиційними “Prostu”, “Sztandar Młodych” та ін. За визначенням російського дисидента Б. Пустинцева, “багато хто в ті роки зійшов з праведного шляху завдяки польській пресі” [149]. Під час жовтневих подій у Польщі та Угорщині біля кіосків “Союз друку” утворювалися черги за польською пресою.

Утім, слід зазначити, що не всі числа польських газет і журналів надходили до українського читача. Радянська влада вилучала з обігу ті видання, які, на її думку, були “шкідливими”. До прикладу, навіть в одній з найкращих спеціалізованих бібліотек України - науковій бібліотеці Інституту історії України НАН України - із добірки польського партійного журналу “Nowe Drogi” за 1956 р. було вилучено, або взагалі не надійшло, число 10 (88), присвячене перебігу та рішенням VIII пленуму ЦК ПОРП.

У жовтні 1956 р. продовжувала зростати інтенсивність розповсюдження серед українського населення альтернативної інформації з Польщі. Її носіями стали радіопередачі “ВВС” і “Голосу Америки” [2, арк. 208]; громадяни СРСР, які нещодавно, за лінією туризму або навідуючи родичів, відвідали ПНР [7, арк. 251-260]; листи від знайомих і родичів із Польщі; польські студенти, які навчаючись в українських вишах, уважно слідкували за подіями на батьківщині [2, арк. 45-47, 73-77].

Ще одну загрозу для влади в Україні становила надзвичайно гостра реакція на придушення повстання в Будапешті у Закарпатті, де проживали десятки тисяч угорців. Існувала ймовірність виникнення масових заворушень по всьому західному кордону СРСР.

Усі ці чинники змушували радянську владу вжити негайних і ефективних заходів щодо “збереження” українського народу від “вільнолюбних течій”. Для цього вона використовувала перевірені засоби – ідеологічну пропаганду й тотальний контроль.

Основним завданням комуністичної влади на ідеологічному фронті стало припинення та засудження потоку політично шкідливої інформації, що надходила з Польщі, а також формування у радянських людей цілковитої й безоглядної підтримки партійних рішень, пов'язаних з міжнародними подіями. Через засоби масової інформації надходили сухі та короткі за змістом офіційні повідомлення, які інтерпретували дійсність як “провокаційні події, що спрямовані проти демократичних сил Польщі /.../ і проти Радянської країни” [2, арк. 17].

Для посилення роз'яснювальної роботи серед українського населення комуністична влада вживала активних заходів, постійно збільшуючи кількість лекторів із числа “найбільш кваліфікованих пропагандистів партійно-радянського активу і викладачів вузів”. Наприклад, зі Львова для “масово-політичної роботи” у села було направлено понад 600 лекторів і доповідачів [2, арк. 133].

Особлива увага приділялася посиленню “ідейно-виховної роботи” серед студентства, викладачів та у творчих осередках, таких як Спілка радянських письменників, Спілка композиторів, Спілка художників та в театральних колах. У Львові та у Львівській області у кожен навчальний заклад були направлені бригади відповідальних працівників із числа секретарів і завідувачів відділів міськкомів і райкомів партії, працівників апарату. Близько 100 партійних працівників постійно перебували у вишах та творчих організаціях Львова [2, арк. 132-150].

Усі ці заходи, на переконання влади, мали сприяти покращенню політичної роботи серед населення. На підприємствах, у колгоспах, наукових установах, навчальних закладах проводилися нескінченні зібрання, мітинги, лекції, бесіди та політінформації з роз'ясненням внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу, подій у Польщі, Угорщині та Єгипті.

Архівні документи свідчать, що до ЦК КП України регулярно надходили звіти про роботу, проведену серед населення. Комуністична влада

вважала, що трудящі позитивно і схвально ставилися до “мудрої політики радянського уряду і Комуністичної партії Радянського Союзу, гаряче підтримували її і гостро реагували на події у Польщі” [2, арк. 132-150].

Особливо уважно партійні функціонери ставилися до необхідності продемонструвати у своїх звітах настрої всіх соціальних верств [2, арк. 2-14, 15-27, 78-86, 87-98; 6, арк. 116-126]. Наприклад секретар Київського міськкому КПУ М. Синиця, надсилаючи до ЦК КПУ “Інформацію про деякі висловлювання і відгуки з приводу подій у Польщі та Угорщині”, послідовно переказував “справедливу оцінку цій вилазці” електриком, намотчиком, академіком, директором Інституту філософії, утюжницею фабрики ім. Горького, кандидатом наук Ортопедичного інституту, і насамкінець - секретарем комітету комсомолу і секретарем парторганізації [2, арк. 15-27].

Львівські комуністи навіть примудрялися зібрати інформацію серед представників духівництва. Так, секретар Львівського обкому КПУ М. Лазаренко в традиційній “Інформації про реагування населення на події, що відбуваються у Польщі і Угорщині”, згадував про висловлювання з приводу цих подій “монаха-ієзуїта Мошковича Винцентія Андрійовича, служителя культу римо-католицької церкви” та ксендзів Ольшовського, Северина та Яцека [2, арк. 80].

Як приклад найбільш популярних і “вірних” висловлювань представників громадськості з приводу подій у Польщі наведемо уривок із виступу секретаря парторганізації Українського кооперативного об'єднання Плотнікова: “Із повідомлень в газеті “Правда” ми дізналися про антисоціалістичні і антирадянські виступи в Польщі, в польській пресі. Зрозуміло, ніхто не повірить тому, що ці виступи відображають настрої трудящих мас народної Польщі. /.../ Найбільшою помилкою ПОРП є те, що вона надала трибуну в пресі антисоціалістичним та антирадянським елементам. Це свідчить про слабкість ідеологічної роботи ПОРП, про

недостатню ідейну єдність в її рядах, про втрату політичної пильності частиною її керівництва. /.../ Віримо, що ПОРП і польський народ знайдуть в собі сили покласти край підступам англо-американської агентури і здобудуть повну перемогу соціалізму в Польщі” [2, арк. 23].

Задоволення і схвалення влади викликала наснага робітників і колгоспників, які, виявляючи свій “гнівний супротив” проти “дій імперіалістів” у всьому світі, “беруть конкретні зобов’язання про дострокове виконання виробничих планів, про значне покращення якості продукції і т.ін.” [2, арк. 137].

За переконанням ідеологічних партпрацівників, така реакція на події у Польщі була “правильною” і всіляко схвалювалась. Однак, незважаючи на численні повідомлення про підтримку політики партії населенням України, архівні матеріали свідчать про існування іншої реальності.

У незчисленних доповідних записках “Про деякі висловлювання в зв’язку із подіями у Польщі і Угорщині”, які систематично направлялися до ЦК КПРС і ЦК КП України, фіксувалися “окремі невірні, антирадянські роздуми, висловлювання і навіть розповсюдження контрреволюційних листівок” [2, арк. 4]. Особлива увага приділялася “контрреволюційним” висловлюванням серед населення західних областей України. “Так наприклад лекальщик інструментального цеху Львівського автобусного заводу Мінін в розмові з робітниками заводу заявив, що Польща все одно вийде із соціалістичного табору і новий уряд Польщі закликає до цього свій народ. Мінін слухає передачі Бі-Бі-Сі і вихваляє ці передачі” [2, арк. 4].

Доцент Львівського державного університету Бейліс розповідав деяким викладачам, що він слухав радіопередачі з Польщі: “Судячи з повідомлень, в ПОРП назріло незадоволення нашою опікою і втручанням у внутрішні справи. Відносини між партією і урядовими органами, побудовані за нашим зразком, викликали там незадоволення” [2, арк. 4-5].

Подібні роздуми і промови неймовірно непокоїли владу. До того у західних областях України набували поширення чутки, “що з часом територія Львівської області разом з м. Львовом, як і іншими областями Західної України, відійде до Польщі” [2, арк. 85, 148; 7, арк. 257].

Окрім того, після амністії і початку реабілітації, у західні області України впродовж 1955-1956 рр. поверталися з тюрем і заслання учасники націоналістичних організацій та церковні діячі, в основному представники греко-католицького духовенства. Саме з їх поверненням влада пов’язувала поживлення “націоналістичних елементів” серед українців і особливу увагу приділяла політичній роботі серед населення прикордонних районів західних областей УРСР.

КДБ України не припиняв слідкувати і фіксувати всі думки і вислови “українських націоналістів /.../ і іншого антирадянського елемента”, які “вихвалюють діяльність реакціонерів, проводять антирадянську агітацію і розповсюджують повстанські настрої” [6, арк. 119].

Аналізуючи революційні перетворення у сусідніх країнах більшість українців, засуджених комуністичною владою, а згодом реабілітованих, щиро сподівалися, що за їх прикладом Україна зможе здобути незалежність. Наприклад, учасник ОУН І. Чабан заявив: “Ось поляки своїм повстанням зробили те, що ми хотіли зробити. Вони обрали свій уряд, який народ сам захотів. Так зроблять і інші країни, зокрема і Радянський Союз” [6, арк. 119-120].

Більш песимістичним був лікар Г. Костів, якого у КДБ вважали за українського націоналіста, петлюрівця та учасника “січових стрільців”. У зв’язку з подіями у Польщі він висловив таку точку зору: “Поляки – згуртований народ, який виборює незалежність своєї нації і не бажає бути залежним від Радянського Союзу, і тільки українці не можуть організуватися і стати незалежними від росіян, а сидять під впливом росіян і виконують їх волю” [6, арк. 122].

Повернувшись із ув'язнення, А. Угрін заявляв: “Я дочекаюся того часу, коли Радянський Союз розвалиться, бо і у Польщі, і в Угорщині почалися повстання, які нелегко побороти. Хоча ці повстання і будуть придушені, народ все одно буде повставати, бо соціалізмом незадоволені не тільки в країнах Західної Європи, а й у СРСР” [6, арк. 122-123].

У Львівській області П. Лучинчин сміливо закликав населення до повстання: “Українці! За зброю! Виборюйте “самостійну Україну”, не шкодуючи своєї крові” [6, арк. 123]. Зрозуміло, що за подібні висловлювання він був негайно заарештований і засуджений.

У м. Дрогобич машиніст М. Гурій, висловлюючи свою свої сподівання на політичні зміни в Україні, зазначав, що “врешті-решт народи Польщі і Угорщини вийшли з підпорядкування Радянського Союзу. Тепер черга за Україною. Незабаром прийде час, і Україна піде слідом за Угорщиною і Польщею” [6, арк. 123].

Служба державної безпеки фіксувала антирадянські висловлювання навіть у школах. Так, за даними агента КДБ “Вчителя”, який працював у навчальному закладі м. Борислава Дрогобицької області: “Деякі викладачі цієї школи /.../ вважають, що події в Угорщині і Польщі значною мірою є результатом втручання Радянського Союзу в політичне життя Польщі, Угорщини та інших країн народної демократії, здійсненого Радянським Союзом в минулому” [6, арк. 125].

Особливе занепокоєння у влади викликали “націоналістичні” настрої у творчих спілках. Українська інтелігенція вирізнялася бажанням проаналізувати події у Польщі та Угорщині, усвідомити та порівняти їх з політичним потенціалом України.

Архівні матеріали, віднайдені українським істориком О. Бажаном, засвідчують досить сміливі висловлювання представників української еліти. До прикладу, директор Львівського інституту суспільних наук АН УРСР проф. І. Крип'якевич, коментуючи події у Польщі й Угорщині, зазначав, що

“становище в Угорщині та Польщі корінним чином відрізняється від становища на Україні. Там існують національна армія, власний адміністративний апарат і своєрідні національні тенденції у комуністичній партії. Усього цього на Україні немає” [175, с. 291-292].

На думку українського композитора А. Кос-Анатольського, “народи цих країн намагаються відійти від впливу Радянського Союзу, стати незалежними і будувати соціалізм на кшталт Югославії” [175, с. 292].

“Наш уряд правильно розкритикував культ особи Сталіна, але на ділі до цього часу не розв’язав таке складне питання, як демократизація країни. Нас в демократії випередили інші країни”, - коментували події у Польщі й Угорщині деякі співробітники Академії наук УРСР [2, арк. 93].

Викладач Харківського педінституту Л. Фрідман вважав, що на країни Східної Європи чекають докорінні зміни: “З 5 березня 1953 р. почалось розхитування нашої диктатури. Об’єктивний закон історії змете на звалище нинішній режим. Відхід країн народної демократії – перший етап у процесі краху соціалістичного режиму” [175, с. 292].

На противагу опозиційній діяльності окремих діячів творчої інтелігенції, радянська влада активно включала до антипольської пропагандистської діяльності інших провідних українських митців.

До такої роботи долучився і славетний український поет М. Рильський: “Моє недавнє перебування в Польській Народній Республіці переконало мене, що за боротьбою /так званою дискусією/ на естетичному фронті – між прибічниками соціалістичного реалізму і прибічниками “нового” формалістичного мистецтва – криється боротьба ідеологічна. Деякі письменники й митці там одверто договорюються до того, що соціалістична ідея в Польщі “скомпрометована”, дехто прямо висловлюється проти соціалізму” [2, арк. 17]. Пізніше Рильський розвинув цю ідею, опублікувавши у “Літературній газеті” статтю під назвою “Переглядаючи польські газети” [128].

Польські письменники відповіли “Листом Максиму Рильському” на сторінках журналу “Po prostu” [136]. Їх обурення викликав той факт, що шанований всіма великий знавець польської культури та автор одного із найкращих перекладів “Пана Тадеуша” А. Міцкевича, дозволяє собі перевести творчу дискусію у площину зверхніх повчань з політичним підтекстом, зазначаючи при цьому, що “пропагована деякими “вільність” уже призвела до дивовижних наслідків” [7, арк. 106]. Автор відкритого листа Р. Шидловський дорікав Рильському: “Кому потрібні статті, подібні до Вашої? Кому потрібна дезінформація громадської думки братнього українського народу про позицію польських письменників, кому потрібне поширення на Україні настроїв, недобррозичливих до змін, що відбуваються у Польщі?” [7, арк. 110].

Незважаючи на заангажованість деяких діячів культури, для переважної більшості представників творчої інтелігенції України події 1956 р. у Польщі та Угорщині стали поштовхом для обговорення питання національної ідентифікації і розвитку культури в Україні.

Особливої критики комуністична влада зазнала у зв’язку з “недооцінюванням” української мови. У творчих колективах говорили про те, що у більшості вищих навчальних закладів України і майже в усій спеціальній школі навчання відбувається російською мовою; що у містах зменшується кількість шкіл з українською мовою викладання; що у українських містах майже не чути на вулицях української мови; що у державних установах діловодство і спілкування з населенням провадиться російською мовою [2, арк. 159]. Письменники були впевнені, що в Україні відбувається русифікація, і це негативно впливає на розвиток української культури. Вони зазначали, що у представників зарубіжних країн, особливо країн соціалістичного блоку, викликає подив той факт, що у багатьох містах і селищах України суспільно-політична і культурно-просвітницька робота провадиться російською мовою [2, арк. 160].

Поодинокі представники творчої еліти України вважали, що таке зневажливе ставлення влади до національних традицій населення використовується українськими націоналістами та іншими ворогами радянського народу в антирадянській пропаганді як усередині країни, так і за кордоном [2, арк. 160].

За складних міжнародних обставин та запобігаючи зайвому розголосу з питань національної культури, влада вдалася до тимчасових поступок. У ЦК КП України оперативно відреагували, сфокусувавши роботу у русло “посилення роз’яснення ленінської національної політики” і “виховання населення в дусі дружби українського народу з російським народом та усіма народами Радянського Союзу і непримиренної боротьби з проявами буржуазної ідеології і, насамперед, з проявами українського буржуазного націоналізму” [2, арк. 149].

Водночас, у своїх рішеннях комуністична влада звертала особливу увагу на те, що діяльність партійних і радянських установ, і перш за все виконкомів депутатів трудящих, судів, прокуратури та ін. повинна провадитися мовою національної більшості. Місцева влада отримала доручення покращити забезпечення навчальних закладів підручниками й посібниками українською мовою. Також, наголошувалося на створенні шкіл і класів з українською мовою викладання. Проте більшість цих рекомендацій і доручень так і залишилися на папері.

З особливою увагою партійні працівники ставилися до молоді й студентів. Саме творча інтелігенція та молодь стали у Польщі рушійною силою демократичної перебудови у країні, тому у навчальних закладах України представники партійного активу уважно слідкували за настроями студенства.

Особливий клопіт владі завдавали польські студенти, яких на той час у всіх вузах України налічувалося 251 особа [2, арк. 73]. Вищі навчальні заклади регулярно направляли до ЦК КПУ та республіканського КДБ

інформацію про настрої у середовищі польських студентів. Основну увагу влада приділяла “посиленню серед них роз’яснювальної та ідейно-виховної роботи” [2, арк. 77], одночасно уважно фіксуючи питання, якими цікавилися іноземні студенти.

Нестримано відреагували польські студенти на надруковану газетою “Правда” статтю “Антисоціалістичні виступи на сторінках польської преси” [130]. Її обговорення відбувалося прямо на лекціях, до того ж студенти намагалися втягнути у дискусію українських викладачів. Негативні відгуки газети “Правда” про творчу діяльність польських письменників викликали особливе обурення [2, арк. 45-47, 75-76, 211-212].

Відтак, польські студентські земляцтва розгорнули активну просвітницьку діяльність. За ініціатииви студента історичного факультету Київського університету А. Малецького (сина колишнього секретаря Познанського міськкому ПОРП), студенти-поляки КДУ організували дискусійний гурток, на зразок польських клубів інтелігенції. Першою темою для дискусії стало питання “Про місце релігії у Польщі та ставлення до неї уряду” [2, арк. 76]. Також, студент Малецький проявляв активність і поінформованість у дискусіях щодо подій у Польщі [2, арк. 76-77]. Зрозуміло, така діяльність не залишалася поза увагою партійних кураторів і функціонерів КДБ. Тому ЦК КПУ постійно вимагав посилення роз’яснювальної і ідейно-виховної роботи серед польської студентської молоді.

Уважно слідкуючи за студенством, влада намагалася завадити виникненню в Україні підпільних організацій на зразок створених в РРСФР груп опозиційної радянської інтелігенції. Найбільш відомою з них стала група Л. Краснопевцева, до складу якої входили переважно студенти-історики МГУ [149].

Пізніше – вже у 90-х рр. у рамках програми НДЦ “Меморіал” (С.-Петербург) і Східного Архіву (Варшава) “Діалог. Польсько-радянські

дисидентські і культурні зв'язки і взаємовпливи 1950-1980-х рр.” російська дослідниця Т. Косинова провела інтерв'ю з учасниками групи Краснопевцева й іншими радянськими дисидентами та політв'язнями, основною темою якого були події 1956 р. у Польщі [149].

Один із російських дисидентів М. Обушков наголошував, що “в 1950-ті рр. жагучий інтерес до Польщі був викликаний пошуком відповіді на питання: що і як робити? У поляків ми шукали взірць поведінки”. Саме “у Польщі я побачив /.../ це вже була не ілюзія свободи, це були її перші ознаки, переддень свободи у суспільстві” [149].

На думку комуністичної влади, приклад Польщі, яка прагнула вільного та незалежного життя, не міг бути взірцем до наслідування для пересічного українця. Тому влада намагалася всіляко завадити відкритому спілкуванню двох народів.

У той час досить своєрідною виглядала робота Українського товариства культурного зв'язку з закордоном (УТКЗЗ). За своїм призначенням ця організація мала б поглиблювати міжнародні контакти, у тому числі і з Польщею, та активно сприяти обміну делегаціями. На практиці справа виглядала інакше.

Керівники різних партійних, державних, молодіжних, культурних і спортивних організацій Польщі досить часто зверталися до УТКЗЗ із пропозиціями розширити обмін різними делегаціями та колективами [7, арк. 251-260]. Однак, Українське товариство культурних зв'язків з закордоном не відповідало на такі запити. Мав місце випадок, коли президент федерації тенісистів м. Кракова, звернувшись до голови Львівського обласного комітету з фізкультури і спорту з офіційним листом про проведення товариської зустрічі тенісистів обох країн і не отримавши конкретної відповіді, обурено вигукнув: “Ось вам справжня “залізна завіса”!” [7, арк. 254].

Проте Товариство виконувало інше завдання: активно моніторило польські засоби масової інформації у пошуку “необ’єктивних матеріалів про радянську дійсність” [7, арк. 87-88, 105-110]. Влада використовувала всякі засоби для обмеження будь-якого спілкування українців з світом.

На тлі політичних криз у сусідніх країнах ще однією проблемою для влади стала реакція українського населення на переміщення військових частин. Повсякчас поширювалися чутки про можливу війну. Такі підозри викликали у народу панічні настрої, які супроводжувалися масовим скуповуванням товарів широкого вжитку, як то сіль, сірники тощо. Для заспокоєння громадян влада, окрім посилення роз’яснювальної роботи із залучення лекторів-міжнародників, змушена була забезпечити насичення магазинів товарами [6, арк. 86-87].

Один із тогочасних вищих партійних функціонерів України, секретар ЦК О. Кириченко, вважав, що для заспокоєння та певної дезорієнтації українського суспільства необхідно особливу увагу приділяти його матеріальному забезпеченню. Висвітлюючи проблему в листі на адресу президії ЦК КПРС, він наголошував на необхідності корегування норм праці та заробітної платні та забезпечення населення житлом, споживчими товарами тощо. Кириченко зазначав, що “тяжке забезпечення житлом викликає невдоволення, а іноді і озлоблення навіть у хороших робітників” [2, арк. 162]. У даному випадку можна засвідчити, що на практиці комуністична влада застосувала в Україні маніпулятивні принципи “батого та пряника”.

Підсумовуючи, слід зазначити, що впродовж 1956 р. по всій Україні влада проводила організовані пропагандистські заходи, присвячені загальному обговоренню і засудженню подій як у Польщі, так і в Угорщині. Політика дозування інформації та колективного засудження “антирадянських проявів” зрештою призвела до нівелювання у пам’яті українського народу спогадів саме про польські події 1956 р. Безумовно, розмах угорської трагедії був незрівнянно більший, але мало хто зараз

згадає, що угорське повстання стало відлунням Польського жовтня. Утім, запобіжні заходи, вжиті владою проти “розповсюдження контрреволюції та ревізйонізму”, відіграли свою роль, і розрахунок на поступове вилучення з історичної пам’яті народу першої польської революції цілком виправдався.

Проте, упродовж 1956 р., незважаючи на всі спроби влади максимально перешкодити надходженню інформації про дійсні події у Польщі, українське суспільство відчувало наближення кардинальних і невідворотних змін у соціалістичному блоці. Бажання вийти з-під опіки і контролю Радянського Союзу охоплювало все більше країн і народів. Однак, виснаження суспільства Голодомором, війною, репресіями, незрілі процеси десталінізації та активні превентивні дії влади не надавали українському суспільству можливостей і шансу активно підтримати демократичні перетворення сусідніх країн та, скориставшись їх прикладом, самим спробувати здобути незалежність.

Розділ 4. ЗМІНА СТАНОВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ ПОЛЬЩІ

4.1. Утворення та перші роки діяльності Українського суспільно-культурно товариства

З моменту появи незалежної Польської держави у 1918 р. відносини з Україною протягом всього ХХ ст. були одними з найбільш складних для польських владних структур. Українське питання не знайшло позитивного розв'язання у міжвоєнний період, трагічно загострилося у роки Другої світової війни [465], драматично розв'язувалося у повоєнні часи. Тяжке минуле до сьогоднішнього дня обтяжує взаємини між народами.

Важким іспитом у розвитку взаємовідносин між українським і польським народами стали події, які мали місце після закінчення Другої світової війни. Для ліквідації ОУН і УПА до українців у Польщі був застосований принцип колективної відповідальності [23, с. 66-72, 78-87, 100-107; 465] У березні 1947 р. у межах операції “Вісла” українське населення так званого Закерзоння було у насильницький спосіб переселено до дев'яти північно-західних воєводств Польщі. Їх розсіяли по Білостоцькому, Гданському, Вроцлавському, Зеленогурському, Кошалінському, Ольштинському, Опольському, Познанському і Щецинському воєводствах. На сьогодні історикам не вдалося встановити точну кількість українців, які зазнали депортації. У польській історіографії фігурує цифра 140662 особи у складі 33154 родин [279, s. 75; 315, s. 35].

Влада супроводжувала операцію “Вісла” потужною пропагандистською компанією антиукраїнського спрямування [23, с. 152-157]. Особливий наголос робився на вбивствах поляків вояками УПА. Така політика забезпечила їй підтримку як серед польського населення, так і серед регіональної влади, хоча їх ставлення до українців вже набуло особистого характеру і не залежало від вказівок центральної влади [117, s. 60-61]. Негативно ставилися до польського оточення і українці [23, с. 144-151]. Не розуміючи механізмів діяльності пропаганди, вони вважали

поляків вбивцями і ворогами. У результаті пропагандистської діяльності комуністів виникли дві цілком відмінні інтерпретації польсько-українського конфлікту періоду Другої світової війни, в якому кожна із сторін покладала провину за його кривавий перебіг на іншу сторону.

За планом влади у нових місцях поселення депортовані українці мали складати не більше 10 % від польського населення. Однак, у результаті відсутності координації владних структур, поспіху, з яким проводилася операція “Вісла”, і передусім - недостатньої кількості вільних господарств, відбулося “перенаселення” українським населенням деяких місцевостей. Найбільша кількість українців зосередилася у деяких повітах Ольштинського і Щецинського воєводств [65, s. 155-156]. У найближчі роки після депортації саме з цих районів почнетися активне відродження суспільно-культурного життя українців.

Початок 50-х років став періодом певної корекції політики польських владних структур щодо етнічних меншин. У результаті обговорення матеріалів спеціальної комісії ЦК ПОРП про становище депортованого українського населення було встановлено, що для українців стало типовим відчуття тимчасовості свого перебування. Побутували сильні настрої повернутися до давніх місць поселення [65, s. 166-172]. Причиною такого становища влада вважала вплив “націоналістичних осередків”. Для запобігання масового повернення українців у південно-східні воєводства 4 квітня 1952 р. була прийнята постанова ЦК ПОРП про покращення економічного становища населення і зміцнення серед українців політичної роботи [315, s. 86]. На жаль, влада не бажала бачити реальних причин, які змушували українців до повернення. Першопричиною цього явища вважався виключно “український націоналізм” [279, s. 103].

Не маючи можливості повернутися до малої батьківщини, українське населення почало організовувати своє національно-релігійне життя [239, с. 42-43]. Зазвичай, воно обмежувалося сусідськими зустрічами,

спілкуванням рідною мовою, дотриманням національних традицій і обрядів. Часом українці зверталися до владних структур з проханням дозволити відправляти церковну службу у звичному для них ритуалі. У разі відмови збиралися приватно, по хатах. Виникло і почало розвиватися українське “національно-культурне підпілля” [239, с. 42; 279, s. 104]. Влада не могла дозволити відродження самостійного національно-культурного життя української меншини, відтак змушена була організувати процес створення українського об’єднання. Це мало б не тільки стабілізувати становище цієї меншини на північно-західних землях, як розраховували, але й сприяти її органічній асиміляції [239].

Унаслідок такої зміни національної політики у Польщі тривала підготовка до створення офіційного об’єднання українців. Надання організованої форми культурному підпіллю українців сприяло б зміцненню контролю влади над ним. Ситуація почала виходити з-під контролю влади у той момент, коли за ініціативи українців при президіях воєводських народних рад почали створюватися культурно-освітні комісії у справах українського населення. Вже у 1955 р. такі комісії діяли у Дольному Шльонську [281, s. 209], у Вроцлаві і Зеленій Гурі [315, s. 204]. Окрім того, у новій редакції програми ПОРП, прийнятій на VII пленумі ЦК ПОРП у липні 1956 р., наголошувалося на боротьбі з проявами дискримінації непольського населення [119].

Польські дослідники не виключають, що створення українського товариства планувалося значно раніше, тому що від 1950 р. почали засновуватися організації етнічних меншин з подібними назвами - Російське культурне об’єднання, Суспільно-культурне товариство євреїв у Польщі, Культурне товариство чехів і словаків, тощо [315, s. 116].

10 лютого 1956 р. до Міністерства внутрішніх справ ПНР звернулося 50 мешканців Варшави у справі організації Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) з правом діяльності в усій Польщі [279,

s. 125]. В останні дні лютого адміністративний відділ ЦК ПОРП разом з деякими українськими діячами, серед яких були як активні діячі колишньої Комуністичної партії Західної України, так і представники молодшої української інтелігенції, розробив концепцію такої організації на зразок вже існуючих товариств етнічних меншин Польщі [279, s. 125]. Результатом цієї роботи стало створення організаційного комітету установчого з'їзду Українського суспільно-культурного товариства, який складався з десяти осіб: С. Макух (голова), С. Мислинський, М. Сивіцький, М. Щирба, А. Гошовський, С. Сосна-Сарно, О. Лапський, В. Бунда, Л. Вайда і Б. Ціханович. Статут організації підготував О. Лапський [315, s. 117]. 9 квітня 1956 р. у Варшаві відбулося перше засідання організаційного комітету.

Головним завданням комітету стала підготовка загальнопольського з'їзду представників української меншини, на якому планувалося утворити Українське суспільно-культурне товариство з друкованим органом – газетою “Наше слово”. Фактично всіма організаційними справами займалася партійна влада і Міністерство внутрішніх справ, що викликало велику підозру українців. Саме ці органи займалися зборами українського населення для виборів делегатів на з'їзд. Яскравим фактом на підтвердження виняткового зацікавлення влади діяльністю УСКТ була пропозиція одного з представників ЦК ПОРП щодо утворення найнижчою ланкою УСКТ не сільської, а повітової організації. Влада вбачала діяльність УСКТ на зразок Товариства польсько-радянської дружби [279, s. 126]. На практиці в умовах, коли 90% українців представляли сільське населення, реалізація такої пропозиції означала б створення нерепрезентативної організації. До того ж влада підтримувала як делегатів на з'їзд переважно членів партії, осіб із неактивною ментальною позицією і не зацікавлених у вирішенні українських справ [239, с. 65; 315, s. 128].

Українці з недовірою поставилися до організованих владою зібрань, вбачаючи у цих акціях якусь провокацію. У деяких місцевостях вони їх

просто ігнорували. Однак, більшість українського населення розуміла, що іншого шляху немає і з утворенням Товариства у них з'явиться шанс виправити свої побутові і матеріальні умови. “Немає сумніву, що і ми, українці, разом з другими чинниками, несемо відповідальність за так пізні зорганізування українського Товариства у Польщі. Не було непереборних перешкод, щоб вже давно заснувати Товариство і розпочати працю. І щойно тепер, після XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, який приніс величезне пожвавлення суспільної праці в усіх ділянках життя, почали активніше заходитися біля справи українського Товариства всі, кому вона віддавна вже повинна була лежати в серці”, - зазначалося в першому числі газети “Наше слово” [129].

Від серпня 1955 р. з ініціативи відділу пропаганди і агітації ЦК ПОРП, розгорнулася робота зі створення української газети. Підготовка цього проекту була доручена М. Щирбі, у минулому – діячу КПЗУ, на той час працівнику ЦК ПОРП [65, s. 195-197]. Саме М.Щирба запропонував дати цьому виданню назву “Наше слово”, хоча були й інші пропозиції – “Наше життя”, “Дзвін”, “Червоний прапор”. У лютому 1956 р. ЦК ПОРП затвердив проект видання, а М. Щирба став його головним редактором. Перший номер “Нашого слова” вийшов 15 червня 1956 р.

В умовах лібералізації найскладнішим питанням для влади було ставлення українців до операції “Вісла”. Ще на перших місцевих організаційних зборах, на яких обиралися делегати на з'їзд УСКТ, піддавався сумніву принцип колективної відповідальності, застосований до українців. Головним завданням, яке ставила українська спільнота до своїх представників, було отримання від влади офіційного дозволу на повернення до попередніх місць проживання. Напередодні з'їзду ці питання стали пріоритетними для обговорення у Міністерстві внутрішніх справ.

На хвилі оновлення політичного життя частина партійних і державних діячів відчула необхідність змінити урядові оцінки операції “Вісла”. У травні

1956 р. віце-міністр внутрішніх справ З. Шнек підготував інформаційну довідку щодо питання можливого повернення українців [23, с. 754-765; 65, с. 201-203]. У ній визнавалося, що “існує необхідність критичної оцінки акції “W”. На думку Міністерства внутрішніх справ, проведення акції “W” було неправомірним і завдало, крім господарчих збитків (втрата майна і розорення виселених) поважну, до сьогодні непоправну політичну шкоду, а саме - глибоку тугу у виселених, а також зростання націоналістичних настроїв однаково як серед виселених, так і серед польського оточення. Збереженню такого становища сприяла досі неподолана дискримінація у різних сферах життя” [279, с. 127]. За переконанням З. Шнека, почуття несправедливості, разом із важкими умовами життя, схилили українські родини до посилення намірів щодо повернення у рідні місця. З метою запобігання цим тенденціям він ініціював збільшення матеріальної допомоги для українців на західних і північних землях. Водночас, місцевій владі пропонувалося проводити роз’яснювальну роботу серед українського населення, доводячи неможливість повернення через факти заселення українських господарств польськими осадниками, розорення господарств, тощо [279, с. 127].

5 червня 1956 р. на колегії МВС обговорювалася інформація З. Шнека і випрацьовувалося загальна позиція влади щодо оцінки операції “Вісла” та можливості повернення українців [23, с. 766-777]. Присутні висловилися щодо недоцільності обговорення цього питання на з’їзді УСКТ, підкреслюючи його передчасність і відсутність можливостей у влади виправити ситуацію. Показовими стали висловлювання генерала МВС З. Фіалека: “Оцінка тих подій буде означати повну реабілітацію українського населення. Вважаю, що це передчасно. До цієї справи треба підійти дуже обережно” [315, с. 118].

Перший установчий з’їзд Українського суспільно-культурного товариства відбувся у Варшаві 16-18 червня 1956 р. З 241 обраних делегатів

до Варшави приїхало 239. 174 делегати представляли західні і північні воєводства [65, s. 205, 210; 315, s. 118], до яких були переселені депортовані українці. У роботі з'їзду взяли участь міністр освіти, член ЦК ПОРП В. Ярославський і віце-міністр внутрішніх справ З. Шнек.

Незважаючи на підготовлений сценарій, більшість виступів делегатів з'їзду були присвячені операції “Вісла”, проблемі повернення, матеріальній ситуації українського населення. У своїх емоційних промовах вони підкреслювали той факт, що українці насильно асимілюються, вимушено приховують свою національність і потерпають від політичної і національної дискримінації [233, с. 410].

Зупинити натиск промовців намагався міністр освіти В. Ярославський. Він звернув особливу увагу на проблему повернення і заявив, що “уряд і партія закликають українське населення не повертатися на старі місця, бо там немає умов, щоб поселитися /.../ Обов'язком місцевої влади буде дати заінтересованим особам вичерпні пояснення у цій справі, а також попередити, що державні установи не нададуть матеріальної допомоги тим, хто повернувся “на свій ризик” всупереч здоровому розумові, який підказує залишатися на місці” [129].

На з'їзді ухвалили три рішення: заборонити вживання визначення “акція “Вісла” як символ дискримінації українців, опублікувати виступ В. Ярославського у польській і українській пресі; а також зобов'язати Головне правління УСКТ підготувати пропозиції щодо покращення життя української громади і надіслати їх на адресу уряду і партії [3, арк. 229-238].

Найповніший комплекс вимог сформулювала делегація Вроцлавського і Зеленогурського воєводств. Його можна назвати тогочасною програмою українців у Польщі. Вони вимагали: 1) дозволу на добровільні повернення; 2) гарантованого забезпечення матеріальної допомоги для відбудови господарств тим, хто повертається; 3) впровадження обов'язкового навчання української мови у школах, в яких вчать українські діти; 4) відкриття

середніх шкіл з українською мовою навчання; 5) згідно з п.70 Конституції ПНР, повернення прав і свобод у виконуванні релігійної практики у греко-католицькому обряді; 6) видання щоденної газети українською мовою; 7) транслявання раз на тиждень передач українською мовою на першій програмі польського радіо; 8) надання можливості направляти українців на навчання до УРСР; 9) сприяння українським студентам, які навчаються у Варшавському університеті; 10) забезпечення українців у Польщі відповідно до їх чисельності кількістю депутатських мандатів до Сейму; 11) формування у польському середовищі, через засоби масової інформації, позитивного образу УСКТ і його діяльності; 12) уповноважити ГП УСКТ представляти і захищати інтереси українського населення у Польщі [117, s. 79-81; 279, s. 130-131; 281, s. 212]. Ті останні вимоги, задекларовані у п. 12, мали важливе значення для майбутньої діяльності УСКТ. Українці вважали, що новостворена організація має захищати їх права, а не бути пасивним виконавцем доручень партії.

На з'їзді було обране керівництво УСКТ. Головне правління очолив С. Макух, ревізійну комісію - М. Москалик [181, с. 29]. Розпочалася робота зі створення регіональних структур УСКТ. До кінця 1956 р. виникло 8 воєводських правлінь, 63 повітових правлінь і 119 первинних організацій, які охоплювали 3 тис. членів, а до кінця 1958 існувало вже 74 повітові правління і 270 первинних організацій, які охоплювали 7 тис. осіб [279, s. 131].

У роботі УСКТ активну участь брали українці, які належали до різних соціальних прошарків, мали різні політичні погляди, не виключаючи людей, пов'язаних з ОУН і УПА. За спогадами тогочасних членів товариства, “широка можливість праці для української культури поєднала усі патріотичні сили. Треба віддати належне, що українська лівиця у Польщі /.../ маючи ще передвоєнні відносини з польською лівицею, використала їх і домоглася заснування УСКТ для добра української справи” [152, с. 82; 153;

156]. Більшість активних членів організації розуміли, що “у тоталітарній системі все було під контролем, також, - і то особливим, наша організація. Провід нашої організації не міг піти на конфронтацію з владою, знаючи, що це загрожувало нам катастрофою. Ми знали, що більшість польського суспільства заражена антиукраїнською хворобою, будь-який непродуманий з нашої сторони крок може вести до поганих наслідків, біду треба перечекаати. Це була, здається, правильна позиція” [152, с. 82].

Виникнення та розвиток УСКТ збігся у часі із важливими політичними змінами у Польщі. Таємна доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС, червневі події у Познані, а також рішення VII і VIII пленумів ЦК ПОРП сприяли громадській активізації українського населення. У цей час відбувалася й певна радикалізація деяких українських осередків, які висували свої вимоги до влади часто в ультимативній формі.

30 грудня 1956 р. відбувся II розширений пленум воєводського правління УСКТ у Зеленій Гурі. Його учасники вимагали справедливої оцінки операції “Вісла”, скасування декрету від 27 липня 1949 р., надання можливості повернення українського населення у рідні місця. Підкреслювалося, що розпорошення українців на західних землях не сприяє ефективній культурно-освітній діяльності товариства, унеможлиблює вивчення рідної мови та створює широкі можливості для дискримінації українців з боку “шовіністичних і хуліганських елементів серед польського населення” [279, s. 133]. Усі ці чинники гальмували громадську і господарську активізацію діяльності українського населення у Польщі. Було також зауважено, що повернення українців на попередні місця проживання забезпечило б піднесення економічного розвитку південно-східних регіонів Польщі, а також сприяло б зростанню народного господарства [129]. Подібні вимоги висувались і на багатьох інших воєводських зборах УСКТ. “Наші вимоги є вимогами народу, впливають із волі всього українського населення у Польщі, яке нас обрало до охорони своїх слухних

інтересів”, - писали в одному із своїх рішень українські діячі із Вроцлава [315, s. 130].

У лютому 1957 р. Президія ГП УСКТ підготувала на адресу Комісії у національних справах ЦК ПОРП доповідну записку, в якій звертала увагу на нагальність розв’язання справ українського населення [19, str. 1-7]. З метою зняття напруження в українському середовищі, УСКТ пропонувала такі практичні кроки:

- реабілітувати частину українського населення, яка не співпрацювала з УПА;
- створити партійно-урядову комісію із залученням представників УСКТ для розроблення плану повернення українського населення на попередні місця поселення, а також представлення пропозицій щодо скасування декрету 1949 р.;
- заборонити самовільні і протиправні руйнування вільних будинків, які належали українцям на південно-східних землях;
- надати права власності особам, які не отримали адекватного відшкодування за конфісковане майно;
- дозволити повернення вільних об’єктів нерухомості колишнім власникам;
- надати вільну землю з Державного фонду землі й матеріальну допомогу на будівництво тим українцям, які повернулися або висловили таке бажання;
- перенести педагогічний ліцей з Бартошиці до Перемишля;
- створити середні школи з гуртожитками у Перемишлі, Легніце і Кошаліні;
- створити український театр;
- організувати для української молоді екскурсії до СРСР;
- започаткувати видання суспільно-літературного часопису з додатком для дітей і молоді;

- надати можливість проведення релігійних служб у греко-католицькому обряді;
- проводити роз'яснювальну роботу серед польського та українського населення з метою результативної боротьби з польським й українським націоналізмом;
- репрезентувати діяльність української громади у газеті “Trybuna Ludu” та інших центральних газетах;
- оперативно реагувати на факти дискримінації українського населення у Польщі [279, s. 136-137].

З подібними вимогами зверталися до центральної влади й інші регіональні відділення УСКТ.

Втім влада не спромоглася реалізувати більшість вимог українців. Красномовним прикладом став той факт, що виступ В. Ярославського так і не був опублікований у польській пресі, як ухвалювалося рішенням І з'їзду УСКТ. Незважаючи на публікацію у газеті “Наше слово”, адміністративний відділ ЦК ПОРП розіслав 12 липня 1956 р. цей виступ із грифом “таємно”. Його отримали перші секретарі воєводських комітетів ПОРП у Кошаліні, Ольштині, Жешуві, Щеціні, Вроцлаві і Зеленій Гурі. До гданського, люблінського і краківського воєводств цей документ не потрапив [279, s. 135].

Однією з найбільш позитивних змін, що сталися після 1956 р. для українського населення Польщі, був розвиток мережі закладів початкової та середньої освіти. Динамічне піднесення українського шкільництва розпочалося після створення УСКТ, яке приділяло цій справі виняткову увагу протягом всього часу свого існування.

На виконання рішення політбюро ЦК ПОРП від 4 квітня 1952 р. “Про виправлення економічного та культурного становища українського населення” [9, str. 54-57] були організовані перші, після 1947 р., групи з вивчення української мови. У Польщі подібні групи до сьогодні називають

пунктами навчання української мови. Це не школи. Пункти організуються при школах, в яких навчається необхідна для створення такої групи кількість дітей. Навчання у пунктах здебільшого проводилося після всіх шкільних занять, в одному пункті могли навчатися діти з різних шкіл і місцевостей. На навчання в одній групі відводилося від двох до трьох годин на групу. Пункти могли бути як міжкласні, так і міжшкільні [234, с. 105]. Іншою формою навчання були школи, як українські так і польські, з додатковим вивченням української мови. В 1952/1953 навчальному році по всій Польщі існувало 24 пункти, в яких навчалось 487 учнів [12, str. 50; 281, s. 218]. Наступного ці показники знизилися – було відкрито лише 18 груп із 330 учнями. Українська меншина наразилася на протидію відділів освіти місцевих влад, а також зіткнулася з відсутністю кваліфікованих педагогічних кадрів. У 1955/1956 навчальному році ситуація дещо покращилася: кількість учнів збільшилася до 1625, а кількість пунктів - до 82 [12, str. 50; 281, s. 218]. Лише після утворення УСКТ, яке одним із своїх основних завдань вважало розвиток у Польщі українського шкільництва, у 1956/1957 навчальному році відкрилося 2 українські школи, в яких навчалось 56 учнів. Для порівняння, цього ж навчального року у 56 білоруських школах навчали 4522 учня, у 127 німецьких школах – 5077 учня, у 30 словацьких – 2093 учня і 5 литовських - 222 учня [12, str. 50]. До цих даних слід додати, що українське населення кількісно у п'ять разів перевищувало населення білоруської національності - 60 тис. білорусів проти близько 300 тис. українців [20, str. 28].

Українське товариство серед основних причин занедбаного становища українського шкільництва вбачало декілька чинників, серед яких найбільш відчутними були велика розпорошеність українського населення, зростання націоналістичних настроїв серед польського населення, неналежне виконання своїх обов'язків функціонерами відділів освіти місцевої влади [20, str. 29].

Кількість шкіл з українською мовою навчання у той період залишалася катастрофічно недостатньою. Влада продовжувала втілювати у життя елементи політики асиміляції українського населення. Міністерство освіти у грудні 1956 р. розіслало циркуляр, в якому були викладені основні умови для створення шкіл і пунктів з навчання української мови. За цією інструкцією, школи або рівнозначні класи у польських школах могли бути створені у місцях великого скупчення українського населення. Так звані пункти вивчення мови можна було створювати у польських школах, якщо бажаючих вивчати українську мову було не менше 7 осіб, а у середніх школах - не менше 10. Як досягти цих показників, якщо українське населення подекуди було представлене 2-3 родинами в одному населеному пункті, в циркулярі не уточнювалося [20, str. 29].

Діячі УСКТ, між іншим, докладали зусиль до організації підготовчих мовних курсів для викладачів. Такі курси були організовані, однак не стали популярними серед українців – на сто підготовлених місць зголосилося лише 28 бажаючих, з них частина не спромоглася пройти весь курс навчання [315, s. 124]. У 1956 р. для підготовки кадрів викладачів був відкритий педагогічний ліцей у Бартошицях, в якому був створений перший український клас із 53 учнями. Наступного року відкрилися Легніцький ліцей і вчительські студії у Щеціні [281, s. 218]. Лише на початку 60-х років серед українців з'явилися перші студенти вищих навчальних закладів. У 1959/1960 навчальному році 6 осіб вступило до Київського університету і 18 осіб навчалися у Варшавському університеті.

Завдяки діяльності всіх регіональних відділів УСКТ українське шкільництво стрімко розвивалося. У 1957/1958 навчальному році існували 3 начальних школи на 83 учня, одна з них була з гуртожитком; у наступному році відкрилося 6 шкіл на 218 учнів, дві з них – з гуртожитком. У 1959/1960 навчальному році у цих школах навчалася 236 учнів [279, s. 140; 281, s. 218]. Створення шкіл інтернатівського типу було надзвичайно важливою справою,

коли йшлося про розпорошене по дев'яти воєводствах Польщі українське населення.

Більшість українських дітей вивчала рідну мову у пунктах навчання, кількість яких систематично зростала. Певні складнощі виникають у дослідників цієї проблеми у зв'язку з тим, що пункти навчання української мови були занадто дрібними освітніми одиницями, і їх кількість погано піддається обчисленню. Тому певні дані можуть різнитися між собою. Польський історик Р. Дрозд стверджує, що у 1956/1957 навчальному році існувало 117 таких пунктів, в яких навчалося 1308 учнів, у наступному році – 151 груп (2359 учнів), й відповідно у 1958/1959 – 183 груп (2781 учнів), 1959/1960 – 210 пунктів (2958 учнів) [279, s. 140].

Проте, й у школах, і у навчальних пунктах існували проблеми матеріального забезпечення. Не були розроблені навчальні програми, не вистачало підручників й інших додаткових матеріалів. Нерозв'язаною залишалася проблема браку педагогічних кадрів, на що існувало декілька причин. По-перше, частина вчителів з різних причин не хотіла вивчати українську мову, а по-друге, деяка регіональна влада не сприяла розвитку українського шкільництва. Ще однією проблемою було те, що частина батьків з остраху зізнатися у своїй національній належності, не направляли своїх дітей до українських шкіл.

Після створення УСКТ розгорнувся масовий мистецький рух українців. Кількість аматорських колективів завжди була досить умовною – створювалися й зникали вони спонтанно. Втім існування художніх колективів свідчить про велику зацікавленість українського населення у культурній діяльності. У 1959 р. діяло 26 хорів, 15 драматичних, 15 музичних і 6 танцювальних колективів [279, s. 141]. Спільною проблемою як для українських, так і для польських колективів було їх недостатнє фінансування. Бракувало інструкторських кадрів, репертуару, костюмів і репетиційних залів. Крім того, існувало стійке небажання частини

польського суспільства ознайомлюватись і підтримувати самобутню культуру українців.

Одними із перших організаторів і учасників УСКТ стали відомі українські митці П. Мищук, Й. Курочка, П. Доманчук, Я. Полянський [148; 152; 153]. Вони у різні часи долучились до організації українських хорових колективів. Перший мішаний хор Українського суспільно-культурного товариства був створений на базі хору православної церкви на Волі у Варшаві. Пізніше утворився мішаний варшавсько-гданський хор “Дума”. Значна роль у поширенні українського музичного мистецтва належала Я. Полянському. Він одним із перших замислився над репертуаром хорів УСКТ, які склалися переважно із обробок українських народних пісень. Полянський включив до нього твори українських композиторів, запрошуючи на сольні партії солістів варшавського Великого театру. Згодом до репертуару українських хорів були включені лемківські пісні, які Я. Полянський збирав і опрацьовував упродовж всього життя [148].

Діяльність художніх колективів значною мірою сприяла пробудженню суспільної активності українського населення, зміцнювала національний зв’язок, який раніше був неможливий в умовах розпорошеного розселення. І найважливіша річ для українців – розвиток освітнього і культурного життя значно гальмував процес їх денационалізації.

Важливу роль у культурно-освітньому житті українців відіграв тижневик “Наше слово” [182, с. 34-47]. На той час він був єдиною газетою, яка видавалася українською мовою. На його сторінках з’являлася не тільки актуальна інформація для українців, але й статті з різних галузей науки і культури. Багато місця, особливо на початку його видання, відводилося скаргам українського населення на дискримінацію влади і польського оточення. З часом почали друкуватися різні додатки до “Нашого слова”. Наприклад, з 16 грудня 1956 р. почав виходити дитячий додаток “Дитяче

Слово” (пізніше “Світанок”), а з травня 1958 р. - науково-популярний додаток “Наша культура”.

З 1958 р. в ефірі з’явилися перші радіопередачі українською мовою. Транслявали їх в Кошаліні (від 13 березня 1958 р.), Ольштині (від 24 квітня 1958 р.), Жешуві (від 17 травня 1958 р.), Любліні (від 27 червня 1958 р.). Однак, найголовнішим завданням керівництва УСКТ було вирішення проблеми повернення на попередні місця проживання і поліпшення матеріальної ситуації українців у західних і північних воєводствах Польщі [65, s. 206-209; 260;].

Влада всіляко перешкоджала українцям у їх прагненні повернутися на рідні землі. Це було пов’язане не тільки з тим, що українські землі у східних воєводствах вже були зайняті польськими поселенцями. Дозвіл на повернення всіх бажаючих українців перекреслив би всю політику Польщі, яка була проголошена у 1940-і рр. Певна лібералізація, яка виникла на зламі 1956 і 1957 рр., була лише іншим засобом досягнення тієї ж самої мети: влада намагалася нормалізувати соціально-культурне становище українців на західних і північних землях, а не надати їм можливості повернутися до давніх місць проживання [117].

Ще 2 червня 1956 р., напередодні організаційного з’їзду УСКТ, вийшло розпорядження уряду [498, s. 615] про можливість надання кредитів непольському населенню у сумі 54936 злотих [315, s. 125]. Частина цієї суми була призначена також і для українців. Додатково, 16 серпня 1956 р., уряд прийняв рішення щодо надання кредитів і будівельних матеріалів для українського населення у сумі 15 млн.злотих [498, s. 625]. Пояснюючи своє рішення уряд визнав, що українці, виселені на західні і північні землі Польщі у 1947 р., часто отримували найгірші господарства і більшість з них до цього часу перебуває у складному матеріальному становищі. У наступні роки українці ще двічі отримували допомогу з боку держави [315, s. 125].

Усі надані кошти були поділені між повітовими народними радами, подекуди після консультацій з регіональними правліннями УСКТ. Як і в попередні роки, ця допомога лише частково задовольняла потреби українців.

Влада визнавала, що невирішена проблема повернення на попередні місця проживання ставала одним із головних чинників лібералізації українського населення. У зв'язку з тим, 2 серпня 1956 р. міністр сільського господарства видав інструкцію, яка передбачала можливість повернення частини українців до давніх господарств, за умови, що вони (господарства) не були зайняті польськими поселенцями і не використовувалися сільгоспкооперативами або іншими інституціями [315, s. 126].

Першим польським тижневиком, який відкрито заговорив про проблеми української меншини у Польщі, став часопис "Po prostu". У березні 1957 р. він опублікував статтю "Десять років небуття" [136], у якій запропонував шляхи розв'язання українського питання у Польщі. Серед найголовнішого пропонувалося переглянути декрет від 27 липня 1949 р., за яким землі переселенців перейшли у власність держави, що на практиці означало б згоду на повернення українців на свої рідні землі. Така позиція польського видання вразила навіть представників Українського товариства культурного зв'язку з закордоном, які уважно моніторили польську пресу. Голова правління УТКЗЗ К. Литвин назвав її "явищем незвичайним, якщо взяти до уваги /.../ що польська преса /.../ продовжує замовчувати питання про становище українського населення в ПНР" [7, арк. 115].

Варто підкреслити існування неприязного ставлення управлінців всіх рівнів до повернення українців на південно-східні землі Польщі. "Варшава починає цікавитись українцями, але якимось несміливо. Може тому, що, як і перед війною, так і зараз, Польща не має будь-якої політики щодо українців", - писала на своїх шпальтах паризька "Культура" [132]. Наскільки з першим положенням можна погодитись, стільки друге викликає сумнів,

тому що політика влади була абсолютно конкретною і полягала у запобіганні повернення українців до попередніх місць проживання.

Розвиток національно-культурного життя української меншини негативно сприймався польським оточенням. Упереджене, вороже й тенденційне ставлення до всіх етнічних меншин з боку титульної нації було на той час нормою. Польське населення вважало українців ворогами Польщі й вимагало від влади виселити їх до СРСР. Воєводська влада повсякчас відзначала, що серед польського населення лунають голоси про те, що “українці на заході будують Україну, вони повинні їхати на схід будувати Україну, для них тут місця немає” [279, s. 166]. Прояви ворожості через побиття і вбивства, хуліганські напади на українські церкви та світлиці УСКТ, руйнування майна й підпали будинків, розповсюдження антиукраїнських листівок траплялися в усіх регіонах, населених українцями. “Вам, українцям, приходить кінець, і не дамо вам будувати Україну у Польщі”, - про такі факти погроз українцям повідомляв комітет УСКТ в Ольштині [19, str. 77].

Про дискримінацію українського населення сигналізували і художні колективи УРСР, які гастролювали у Польщі. Наприклад, у звіті керівництва Закарпатського народного хору про поїздку у ПНР зазначалося, що “майже при всіх зустрічах з українським населенням нам з великим болем, із сльозами на очах розповідали про існуючу дискримінацію українського населення в Польщі. Велика кількість українського населення офіційно пишеться поляками тільки тому, що до українців з боку деякої частини польського населення мало місце образливе ставлення” [5, арк. 114-115].

Самі українці вважали навіть побутові конфлікти проявами дискримінації. Серед українського населення почали з’являтися тенденції до розподілу на тих, хто відкрито ідентифікував свою національну належність, і тих хто її приховував. За даними польського історика Р. Дрозда, на той час

близько дві третини українців укривали свою національність [279, s. 170]. Невідворотно відбувався процес асиміляції українського населення.

Черговий раз влада зацікавилась українськими проблемами навесні 1957 р. У квітні того року секретаріат ЦК ПОРП прийняв рішення щодо української меншини у ПНР [117], в якому, між іншим, рекомендував владі окремих воєводств опрацювати план матеріальної допомоги для українського населення, а одночасно, заборонити самовільні повернення українців. Не забули також і про роль масової пропаганди, яка б мала пояснити необхідність рішень і дій, прийнятих владою у 1947 р. “Належить пояснити українському населенню, що його переселення у повоєнні роки з південно-східної частини країни відбулося в умовах, коли націоналістичне підпілля, банди УПА проводили збройну диверсійну боротьбу проти народної влади. Особливо важкі бої з бандами УПА диктували необхідність переселення українського населення з територій, охоплених диверсіями, при цьому українське населення мало вибір переселення до СРСР або на західні землі”, зазначалося у рішенні секретаріату ЦК ПОРП [315, s. 127].

Значна активність керівництва УСКТ, спрямована на різні аспекти життя української громади, призвела до того, що організація стала дійсним захисником інтересів українців у Польщі. Так само можна оцінити і діяльність тижневика “Наше слово”. Аналіз перших 15 номерів газети свідчить, що тільки у чотирьох з них вступні статті не були пов’язані з українською проблематикою. Переважна більшість опублікованих матеріалів була присвячена найболючішим проблемам українців [182, с. 34-47].

Проте, вже у перші місяці після Польського жовтня відбулось обмеження розвитку незалежного суспільно-культурного життя українців. Деякі польські історики зазначають, що В. Гомулка у 1947 р. очолював Міністерство віднайдених (одисканих) земель і значною мірою керував примусовим розселенням українців на західних і північних землях Польщі. Вони припускають можливість впливу цього біографічного факту на

подальшу політику Гомулки щодо українського населення [239, с. 81; 315, s. 128].

Прагнучи затримати українське населення у північно-західних воєводствах, влада намагалася дедалі більше обмежувати самостійну діяльність УСКТ і звужувала її до культурно-освітньої: “національної за формою і соціалістичної за змістом”. Перевіреним інструментом влади для досягнення своїх цілей була боротьба з українським націоналізмом. Вона вважала націоналістом кожного українця, який наважувався говорити про справедливу оцінку операції “Вісла”, вимагав відновлення діяльності греко-католицької церкви та ставив питання про повернення на рідні землі. Справжньою крамолою виглядав в очах влади виступ генерального секретаря ГП УСКТ, комуністки О. Васильків: “Комунізм – прекрасна і шляхетна ідея, яка, на жаль, не вважає українців рівними з іншими національностями. Ми ніколи не мали таких самих прав, як поляки чи чехи. Про це свідчить і факт існування тих країн як окремих комуністичних держав. Проте подібні ж устремління українців вважають проявом націоналізму/.../ Націоналізм близький кожному народу та притаманний психіці людини – своє завжди ближче від спільного. Наша нація також мусить мати й свою релігію. Тому що якщо хочемо збудувати свою школу, то в ній має бути наша релігія” [20, str. 96].

У січні 1957 р. була створена Комісія ЦК ПОРП з національних справ, яку очолював О. Слав [116]. До її складу входили члени уряду, Міністерства внутрішніх справ, а також окремі представники об’єднань етнічних меншин. УТСК представляв М. Королько. За визначенням “Нашого слова” основна робота Комісії полягала у “наданні допомоги партійним і громадським організаціям у реалізації лінії партії у справах національних меншин у Польщі” [129]. Насправді, головним завданням Комісії стало виявлення відступів організацій, що репрезентували етнічні меншини, від існуючої

партійної лінії у національному питанні. Згодом, Комісія активно блокувала всі ініціативи цих товариств.

У липні 1957 р. Комісія з національних справ підготувала висновки у справі діяльності УСКТ, українського тижневика “Наше слово”, а також проаналізувала реалізацію квітневого рішення секретаріату ЦК ПОРП щодо української етнічної меншини у ПНР [386, s. 100-103]. У цьому документі констатовалося, що “реалізація слухної лінії /ПОРП/ була загальмована у IV кварталі /1956 р./ у результаті сильного тиску українських дрібноміщанських і націоналістичних елементів у середині УСКТ, які в умовах поживлення антирадянських і антисоціалістичних настроїв серед частини польського суспільства, оперуючи псевдореволюційними фразами, проводили атаку проти партійного стрижня Головного правління і редакції “Нашого слова” [65, s. 218-224]. Комісія дорікала УСКТ у перевазі націоналістичного середовища у його лавах і недостатньому зростанні чисельності рядових членів організації. Останнє зауваження було слухним, однак не за адресою. Діяльність влади, спрямована на створення перепон й заборон у справі повернення українців на попередні місця проживання, викликала серед них недовіру до української організації.

Рекомендації Комісії з національних справ були не тільки застереженням керівництву УСКТ, а, власне, початком кінця позитивних змін у житті українців у Польщі. Наступного 1958 р. влада перейшла до відкритого контрнаступу. Був звільнений з посади голови УСКТ С. Макух, офіційно за станом здоров'я, у дійсності – за дуже самостійне керування організацією. Його наступником став Г. Боярський, етнічний поляк, репатрійований з Волині, за фахом учитель з гарним володінням літературної української мови [156, с. 91]. З посади у МВС звільнили С. Сосну, який підтримував повернення українців на попередні місця проживання [315, s. 129].

Ліберальні зміни, які охопили усю Польщу, для українців тривали недовго. Вже у 1957 р. розпочалася ревізія державної національної політики, пов'язана з переслідуванням українських діячів, які були справжніми представниками інтересів української спільноти. Конформістські поступки частиною керівництва УСКТ призвели до зменшення кількості членів організації і повернення більшості українців до свого замкненого середовища. Як згадував пізніше активний учасник УСКТ тих років М. Сивіцький, “партія вказувала, що польські комуністи повинні боротися з націоналізмом у своєму середовищі, а українські – у своєму, тоді буде загальний мир і злагода. Польського націоналізму ніхто й не пробував поборювати, а наші комуністи, не маючи справжнього ворога, боролися з вітряками, аби лише довести свою відданість. І нічого їх не обходило, що їхня діяльність прискорює полонізацію українців у Польщі” [153, с. 100].

Створення Українського суспільно-культурного товариства стало одним із вирішальних етапів в історії українців у повоєнній Польщі. За спогадами одного із активних учасників УСКТ Т. Щерби, “поверталася надія на краще майбутнє, на повернення людської гідності і української тотожності. Тоді ніхто не задумувався, хто є нашим опікуном і яка його мета. Ми раділи з прав, які нам давали /.../ Основне: про нас почали говорити і писати як про людей, громадян, а якої категорії, тоді для нас не мало більшого значення” [156, с. 91].

Незважаючи на суцільний владний контроль і корегування роботи УСКТ, в української меншини вперше за останні роки з'явилася перспектива збереження своєї національної самобутності. Перший рік діяльності УСКТ став найбільш результативним. Загальна ситуація у Польщі, гальмування процесів лібералізації призвели до переведення роботи організації у культурно-освітню площину. Проте важливим був той факт, що українці змогли встояти перед масовою асиміляцією й зберегти свою автентичність.

4.2. Греко-католицька церква та її осередки у Польщі в 1950-х роках

Греко-католицька церква посідала визначне місце у житті української меншини. Починаючи з 1946 р. українська церква у Польщі переживала складні часи, пов'язані з ліквідацією ГКЦ у СРСР. Під час репатріації українського населення до УРСР з Перемиської єпархії усунули і відправили до таборів у Сибіру греко-католицьких єпископів [64, s. 283-316]. Після операції “Вісла” та розпорошення українського населення по західних і північних землях Польщі ГКЦ фактично припинила існування [151, с. 9]. Українцям було заборонено практикувати віру у греко-католицькому обряді.

Справа малочисленої греко-католицької церкви у Польщі стала наріжним каменем у політичній грі. З одного боку, у ній у глобальному вимірі протидіяли СРСР та Ватикан. З іншого - протистояли Польська автокефальна православна церква та Римо-католицький костел. Православна церква відстоювала свої інтереси на цій території, а католицький костел, який за своїм прямим обов'язком мав би підтримувати греко-католицьку церкву, на практиці поривався перейняти її майно та парафіян [87, 271, s. 3-35]. За несприятливих зовнішньо- та внутрішньополітичних чинників греко-католики Польщі, передусім духовенство, намагалися врятувати церкву як одну з найважливіших складових української самоідентичності.

На початку 1950-х рр. становище ГКЦ у Польщі не зазнало змін. Комуністична влада намагалася не помічати існуючу проблему і продовжувала утиски греко-католиків. Показовою є реакція чиновників на прохання кс. Я. Поланського дозволити проводити богослужіння у східному обряді. Директор Управління у справах віросповідань А. Біда у січні 1953 р. заявив, що “у ПНР проблема */українського/* населення розв'язана у 1945-47 рр., а проблема лемківської національності не існує й не існувала, оскільки така “нація” невідома. Разом із розв'язанням проблеми українського населення у Польщі перестала існувати Греко-католицька церква” [65, s. 180].

Деякі зміни у становищі Греко-католицької церкви у Польщі приніс Польський жовтень. У результаті процесу лібералізації суспільного життя стало можливим певне покращення відносин між владою і Католицьким костелом. Представники греко-католицького духовенства, використовуючи ситуацію, взялися до процесу поновлення діяльності Греко-католицької церкви.

Ключовою постаттю у післявоєнній історії ГКЦ у Польщі став священник В. Гриник [87, 271]. У 1952-1953 рр. він був призначений референтом примаса С. Вишинського у справах східного обряду із одночасним наданням права відправлення богослужінь українською мовою. У 1954 р. о. Гриник був заарештований і ув'язнений на 7 років [281, s. 220]. Звільнившись за амністією у липні 1956 р., він разом з отцем М. Ріпецьким від імені греко-католицького духовенства звернувся 14 листопада 1956 р. з листом до примаса С. Вишинського [31]. Окрім загальної картини становища греко-католицької церкви у Польщі, лист містив прохання порушити перед представниками влади справу розбудови греко-католицьких парафій [63, s. 287-608; 281, s. 221; 315, s. 123].

Не дочекавшись відповіді, вони звернулися до примаса вдруге 29 листопада 1956 р., вимагаючи відновлення діяльності Перемиської єпархії та апостольської адміністрації Лемківщини або призначення вікаріату для парафіян північних і західних земель. Священики ставили також питання про створення мережі парафій замість представництв у західних і північних воєводствах [35, с. 262-264], про дозвіл греко-католицьким священикам відправляти служби у церквах, які перейняла римо-католицька церква на південно-східних землях у Перемиському кафедральному соборі, у церквах у Сяноці, Кракові, Криниці, Любачеві, Ярославі й у католицьких храмах на півночі і заході краю. Також вони просили повернути греко-католицькій церкві все майно та виступали проти підпорядкування греко-католиків римо-католицьким єпископам [151, с. 123-124].

Це був досить рішучий виступ греко-католицького духовенства на захист своїх прав. Виконання цих вимог мало означати повне відновлення діяльності Української греко-католицької церкви у Польщі. Втім примас С. Вишинський дозволив відкриття лише 9 душпастирських осередків. За спогадами отця С. Дзюбни, “здобули ми одне: перші офіційні станиці, закріплені декретами Примаса, тобто вихідні позиції до побудови структури нашої Церкви. Ми вийшли з повного небуття, ми верталися до життя, вимагаючи його собі вже протягом 10 років повного замовчування” [151, с. 124].

Для обговорення проблем, пов’язаних із діяльністю ГКЦ у Польщі, примас С. Вишинський прийняв отця В. Гриника лише наприкінці січня 1957 р. Примас дав згоду на проведення Собору греко-католицьких священників, однак після декількох відтермінувань відклав його “до часу, коли настрої заспокояться” [35; 63; 87].

Саме у цей час відбувався активний діалог влади з польським єпископатом. Проводили його прем’єр-міністр Ю. Циранкевич і Примас Польщі С. Вишинський. В основному обговорювалися питання підтримки костелом ПОРП на виборах до Сейму [126, с. 31; 127]. Навзаєм влада зобов’язувалася піти на деякі поступки щодо діяльності Католицького костелу. Проте питання відновлення повноцінної діяльності греко-католицької церкви було не надто важливим для римо-католицького костелу.

Остаточо прем’єр Ю. Циранкевич погодився на часткове розв’язання проблеми, зазначивши, що “на східних теренах не можна проводити жодних змін, а на західних та північних може відбуватися все з його (примаса) волі” [271, с. 3-35]. Було дозволено організацію 17 греко-католицьких парафій на західних і північних землях, однак створення кожної парафії залежало від згоди місцевих державних влад і римо-католицького костелу [315, с. 123]. Виникла ситуація, коли комуністична влада, фактично визнавши існування греко-католицької церкви, не спромоглася врегулювати її правовий статус.

De jure греко-католицька церква у Польщі не існувала, а українські священники залишалися у підпорядкуванні примаса Польщі [315, s. 123].

Керівництво Польщі до відновлення легальної діяльності греко-католицької церкви було неготове. Така позиція пояснювалася політичними й економічними причинами, що склалися у країні.

По-перше, Польща була єдиною з країн радянського табору, в якій греко-католицьке віросповідання офіційно не заборонялося. У СРСР греко-католицизм був знищений 1946 р., у Румунії – 1949 р., у Чехословаччині – 1950 р. Зовнішньополітичні чинники впливали на рішення влади, яке було викладене у рапорті Управління у справах віросповідань щодо проблеми греко-католицької церкви. На думку польської влади, “можливий дозвіл діяльності греко-католицького обряду у Польщі буде означати утворення в Польщі єдиного організованого і легального центру греко-католицизму в Європі, який стане опорою для Ватикану і знайде у ньому свій головний диспозиційний центр. Цей факт мав би сильну дію на ситуацію з віросповіданнями і впливав би на настрої греко-католицького населення у СРСР, Чехословаччині і Румунії” [279, s. 145].

По-друге, для влади існував ризик необхідності фінансового відшкодування збитків ГКЦ. Офіційне відновлення діяльності української церкви могло спровокувати не тільки вимоги щодо повернення церковного майна, але й, що найголовніше, виплати грошового еквіваленту за розорені та знищені будинки, які належали раніше греко-католицькій громаді.

У цій ситуації влада, через Управління у справах віросповідань, незважаючи на необхідність ліквідації “небажаного, і навіть шкідливого явища, яким є існування у країні “релігійного підпілля” [279, s. 145], не наважилася на цілковите відновлення діяльності Української греко-католицької церкви.

Примас С. Вишинський 14 березня 1957 р. повідомив представникам українського духовенства про те, що уряд дозволяє створення невеликої

кількості греко-католицьких осередків на західних і північних землях, але заперечує проти цілісного відновлення греко-католицької церкви [279, s. 145].

Після створення у 1956 р. Українського суспільно-культурного товариства українське населення мало змогу активно домагатися відновлення діяльності своєї церкви. Майже на кожному зібранні осередків Товариства це питання гостро обговорювалося. Необхідності відновлення української церкви та важливості цієї проблеми для української громади віддавали належне й у редакції тижневика “Наше слово”. На його шпальтах різку дискусію викликала публікація під промовистою назвою “Хто я? (про громадянство, національність і віру)” [129]. Деякі дописувачі українського тижневика, підкреслюючи особливу роль церкви у своєму житті, стверджували, що “я не українець і не поляк, я греко-католик” [129].

Одним із перших офіційних звернень українського товариства до влади у справі греко-католицької церкви став лист до Політбюро ЦК ПОРП і Президії уряду ПНР від учасників Вроцлавської воєводської конференції УСКТ, датований 4 листопада 1956 р. [35, с. 261].

Українська громада, у відповідності з Конституцією ПНР, вимагала від влади свободи віросповідання у греко-католицькому обряді та припинення розорення українських святинь [35, с. 260-261]. “Надзвичайно болісна і назріла справа для частини нашого населення є та, що не може воно послуговуватися гарантованими ст.70 Конституції ПНР правами, щодо свободи совісті й віросповідання. Від 1947 р. більшість з нас не може виконувати, з невідомих причин, релігійну практику у греко-католицькому обряді. Греко-католицькі церкви, часто старі, вікові пам’ятники нашої культури, займають костели, склади, клуби і навіть стайні! /.../ Як довго буде існувати така ситуація? Як довго буде відбуватися знущення з Конституції і прав і почуттів громадян” - писали до Політбюро ЦК ПОРП українські діячі з Вроцлава [315, s. 122].

Петиції до влади з проханням дозволити відновлення служб у греко-католицькому обряді надсилали також парафіяни ГКЦ. В одному із звернень, яке підписали 30 осіб, зазначалося: “Ми, ті хто нижче підписався, громадяни Народної Польщі, прихильники греко-католицької релігії, проживаємо на території повіту Битов Кошалінського воєводства, надаємо повноваження о.Стефану Дзюбині, який проживає в Слупську, щодо проведення переговорів /.../ і прийняття рішення у справі відновлення греко-католицької церкви” [315, s. 122].

Власне, саме ініціатива громади спонукала ГП УСКТ зайнятися питанням греко-католицької церкви. Слід зазначити, що не всі члени керівництва УСКТ, які були переважно членами ПОРП, підтримували ці вимоги, а діяли, ймовірно, під тиском українського населення.

У листопаді 1956 р. генеральний секретар ГП УСКТ Г.Боярський і голова УСКТ С. Макух підготували “Звернення Головного правління УСКТ до Управління у справах віросповідань щодо питання Греко-католицької церкви у Польщі” [35, с. 260-261]. У ньому зазначалося, що українська меншина вважає відновлення діяльності ГКЦ однією з форм виправлення кривд, завданих їй комуністичною владою [35, с. 261; 315, s. 122].

Основні вимоги українців були викладені у п'яти пунктах, а саме “1. Відновлення греко-католицької церкви у Польщі та дозвіл на легітимну релігійну практику у цьому обряді; 2. Створення апостольської адміністрації з розташуванням у Перемишлі; 3. Повернення адміністрацією римо-католицького костелу греко-католицьких кафедральних соборів у Перемишлі і Санку, а також греко-католицьких церков, заміненіх після 1945 р. на римо-католицькі костели; 4. Повернення греко-католицьким церквам літургійних речей, образів і скульптур, що були передані костелам, оскільки це цінні пам'ятки культури українського народу; 5. Повернення віруючим греко-католицького обряду всіх церков, з яких частина зараз перепрофільована у магазини і склади різного роду установ” [35, с. 260-261; 315, s. 122].

Також у ГП УСКТ підготували перелік 41 місцевостей, в яких належало створити греко-католицькі парафії, 24 з яких знаходилися на західних і північних землях [315, s. 122]. Окрім цього додавався список священників, які могли виконувати східні обряди. За цим списком, у західних і північних воєводствах у той час проживало 37 греко-католицьких священників, ще декілька - у центральних (Варшавському і Кельцецькому) та східних (Жешувському і Люблінському) воєводствах [65, s. 122].

Для порівняння слід зазначити, що на той час у західних і північних воєводствах Польщі, у місцях скупчення переселеного українського населення, діяли 62 парафії Польської автокефальної православної церкви й обслуговували їх 29 священників [65, s. 122].

Із питання відновлення діяльності греко-католицької церкви у Польщі керівництво УСКТ зверталось також до Комісії ЦК ПОРП з національних справ. У лютому 1957 р. УСКТ звернулось до Комісії з переліком актуальних справ, які необхідно було вирішити для покращення стану українського населення. Проте питання про “обов’язкове швидке і позитивне вирішення питання греко-католицької церкви (близько 200 тис. українців у Польщі є греко-католиками)” було лише на п’ятому місці [19, str. 1-7].

Влада погодилася на відкриття перших греко-католицьких парафій виключно з кон’юнктурних причин. Задля запобігання масового повернення українців у попередні місця проживання необхідно було забезпечити основні їх потреби, зокрема релігійні, у їх теперішньому місці розселення. Без поступок греко-католикам на швидку адаптацію українського населення на західних і північних землях не слід було сподіватися. Тому було вирішено відкривати греко-католицькі заклади тільки у великих скупченнях переселеного українського населення.

У 1957 р. було створено 17 греко-католицьких осередків, у 1958 р. – 15. Однак далі процес загальмувався. У 1959 р. відкрилося 5 одиниць, в 1960 – 2, в 1961 – 1, в 1962 – 2, в 1963 – 1, в 1964 – 4 [31, с. 162-163]. Цей спад

пояснювався, з одного боку, гальмуванням процесів демократизації після Жовтня 1956 р. та спротивом частини римо-католицького духовенства, з іншого - браком відповідної кількості духівників східного обряду.

Частина колишнього греко-католицького духовенства виконувала функції католицьких приходських священиків. У цьому статусі вони почувалися матеріально стабільними, проте відчували негативне ставлення польського населення до українців. Це становило основну причину їх небажання повертатися до попереднього обряду, що значно погіршило би умови душпастирства, а також позначилося би на зменшенні особистих доходів [31, с. 162-163].

Як певний компроміс греко-католицьким священикам дозволялося сповідувати парафіян і виголошувати проповіді українською мовою, але без згоди місцевого католицького приходського священика вони не могли виконувати обряди хрещення, вінчання, відправляти погребіння [35, с. 260-261; 65, с. 267-269]. Ситуація змінилася від жовтня 1958 р., коли С. Вишинський надав 16 греко-католицьким духовникам рівні права з католицькими приходськими священиками [31, с. 163].

Обмеження у правах греко-католицьких священників пов'язувалося також зі створенням мережі православних осередків серед греко-католицької спільноти. Надалі провадилося залучення греко-католиків до православної церкви. Управління у справах віросповідань здійснювало пошук греко-католицьких духовників, які погодились би перейти у православ'я на умовах матеріального забезпечення та збереження греко-католицького обряду. Здійснювалося державне фінансування, зокрема, трирічне матеріальне забезпечення отримували православні священики, які відправляли службу у греко-католицькому обряді. Пропонувалося передавати греко-католицькі святині тим українцям, які планували перейти в православ'я.

До пропагандистської роботи з поширення православ'я серед українців залучалися воєводські комітети ПОРП. Насамперед така діяльність була розгорнута у Жешувському воєводстві, до якого поверталось як найбільше вірних ГКЦ. Влада планувала передати православної церкві греко-католицький кафедральний собор і до 1962 р. утворити Перемиську православному єпархію. У м. Санок передбачалося відкриття курсів для греко-католицьких священиків, які мали намір перейти до православного обряду. Церковний фонд Польської автокефальної православної церкви призначав на ці видатки 60 тис. злотих для особистих дотацій та 200 тис. злотих на ремонт будинків, які переходили до православної церкви [279, s. 149].

Особлива увага влади до поширення впливу православної церкви у Жешувському воєводстві пояснювалась трьома причинами: по-перше, православне духовенство не ототожнювалось з українською національною ідентичністю; по-друге, діяльність на цій території греко-католицьких осередків заохочувала українців до повернення зі північно-західних воєводств; по-третє, православ'я значно послаблювало на цій території позиції римо-католицького костелу.

Православна церква, розширюючи свій вплив та отримуючи від держави фінансування на свою місіонерську практику серед греко-католиків, намагалася створити у Жешувському воєводстві православному парафію. З цією метою митрополит Макарій (Оксіюк), вважаючи, що вірні інших релігійних течій без труднощів перейдуть до православ'я, розпочав роботу і 25 жовтня 1956 р. повідомив Управління у справах віросповідань, що “з погляду на необхідну підготовку вихованців семінарії до майбутньої душпастирської роботи серед українського населення” має намір запровадити у Варшавській духовній семінарії навчання української мови і співу [279, s. 149; 315, s. 124]. Одночасно активно створювалися православні осередки і впродовж 1958-1959 рр. у Жешувському воєводстві відкрилося 14 православних центрів [279, s. 150]. Це стало можливим завдяки забороні

ГКЦ у відновленні функціонування її осередків і масовому поверненню українського населення у цей регіон.

Розбудові мережі православних центрів разом із греко-католицьким духовенством протистояв римо-католицький костел. У випадку ГКЦ втрата парафіян означала повну ліквідацію обряду. Римо-католицький костел також виявляв незадоволення зміцненням у цьому регіоні православ'я та занепокоєння ймовірною втратою свого впливу у південно-східній Польщі. Також існувала можливість захоплення православною церквою греко-католицького майна та святинь, якими тимчасово опікувався Костел. Тому обидві церкви намагалися запобігти поширенню православ'я. Спираючись на латинські парафії, греко-католицьке духовенство докладало значних зусиль у швидкому створенні мережі своїх центрів.

На території Жешувського воєводства, де влада не погодилася на утворення осередків ГКЦ, римо-католицький костел усіяко перешкоджав поширенню православних центрів і дозволяв греко-католицьким священикам проводити служби у своїх костелах. Наприклад, після виникнення православної парафії у с. Калників місцевий римо-католицький ксьондз Ю. Прухніцький почав виголошувати проповіді, спрямовані на дискредитацію православ'я та надав можливість греко-католицьким священикам проводити відправи у місцевому костелі. Також, за його сприяння, серед українців, які перейшли до православної церкви, розповсюджувалися листівки погрозливого змісту [31].

Ксьондз Прухніцький діяв за підтримки перемишльської курії [279,s. 152-153], а на боці православних священиків стояла місцева влада. Між мешканцями Калникова, католиками та православними, набувала розвитку конфліктна ситуація. Чергова відправа у Калникові греко-католицького священика З. Злочовського викликала невдоволення центральної воєводської влади, яка попередила курію, що у разі повторення

подібної практики, вимагатиме усунення ксендза Ю. Прухницького [279, s. 153].

Влада негативно ставилася до альянсу римо- та греко-католицьких церков на території Жешувського воєводства. До того ж, у серпні 1958 р. Перемиська єпископська курія звернулася до Жешувської воєводської влади з проханням дозволити створення греко-католицької парафії [279, s. 153]. У відповідь духовенство курії почуло, що відправлення служб у греко-католицькому обряді “є нелегітимною діяльністю” [279, s. 154].

У цій ситуації Перемиська курія стала на бік греко-католиків і підготувала лист до спільної Комісії уряду і єпископату, в якому зазначила: “Греко-католицька церква існує од віку у польських землях і жодним державним декретом не була знищена” [279, s. 154]. На думку курії, влада у Жешуві не виконує ст.70 Конституції ПНР щодо свободи совісті та віросповідання, втручається у внутрішні справи Костелу, а також відмовляє єпископу латинського обряду у праві на призначення вікарія греко-католицького обряду, незважаючи на те, що підлягають йому вірні та духовні цього віросповідання. Одночасно наголошувалося: “Якщо державна влада полегшує православному віросповіданню створення парафії, то рівнозначно повинна ставитися до греко-католиків, з яких деякі тільки від туги за своїм обрядом і в результаті пропаганди, /.../ приймають православ'я” [279, s. 154]. То був перший відкритий виступ римо-католицького костелу у справі відновлення діяльності греко-католицької церкви.

Наболілою була справа повернення майна греко-католицької церкви. Єпископ Тарновський Я. Степа звернувся 8 квітня 1957 р. до прем'єр-міністра Ю. Циранкевича за сприянням у правному врегулюванні матеріальної ситуації римо-католицької парафії на Лемківщині. Він стверджував: “Католицький костел у Польщі був і є юридичною особою, визнаною державою, без різниці обряду (латинський, грецький,

вірменський); як такий він зберігає так званий *dominium altum* на все костельне майно, без різниці обряду; це означає, що без його відома і згоди ніхто не повинен змінювати правового положення нерухомості, що становить його власність. Полемківські приходи (греко-католицькі) за державним законодавством мали і мають на сьогодні свою правну особність, яка не може згаснути, як тільки за розпорядженням влади, і ніколи через переселення чи на підставі думки хоча б навіть самого уряду про “безпредметність душпастирської роботи” як то передбачає декрет від 28.IX 1949 р., на підставі якого держава заграбила все церковне майно” [279, s. 155]. Спираючись якраз на положення згаданого декрету 1949 р., влада відмовила у врегулюванні майнових питань на Лемківщині [369].

Розвиток національно-релігійного життя українців повсюдно наражався на вороже ставлення польського оточення й подекуди католицьких священників. Незважаючи на дозволи єпископів, ксьондзи не допускали греко-католиків до своїх костелів [281, s. 222]. Траплялись випадки доносів католицького духовенства на діяльність священників ГКЦ. Наприклад, отцю С. Дзюбині деякі католицькі священники закидали сепаратистську діяльність серед українського населення [35, с. 282-290], стверджуючи, що масова участь українців у греко-католицьких літургіях “схожа на маніфестації українців у Польщі з вимаганням свободи”. Вони вимагали від влади запобігти аналогічним діям у майбутньому, тому що “віднайдені землі не можуть бути використані для розповсюдження української пропаганди” [281, s. 223].

Після яскравого емоційного сплеску, яким супроводжувалося створення товариств національних меншин, влада наприкінці 50-х рр. дедалі більше обмежувала самостійну діяльність українців. Під виглядом боротьби з націоналізмом була суворо регламентована діяльність Українського суспільно-культурного товариства. Надалі політика влади поширювалась і на

греко-католицьку церкву, яка вважалася небезпечним носієм української національної свідомості.

4.3. Генеза лемківського питання

Із початком створення Українського суспільно-культурного товариства й активної діяльності української меншини загострилося лемківське питання. Пов'язане воно, передусім, з усвідомленням лемками своєї національної належності. Як вважав відомий у ті роки лемківський діяч й активний учасник УСКТ В. Шост, у середині 1950-х років серед частини лемків відродився у дещо зміненій формі “москвофільський” рух – ідея єдності з російським народом, який і створив лемківський сепаратизм антиукраїнського спрямування. На думку В.Шоста, цьому явищу сприяли певною мірою спецслужби Міністерства внутрішніх справ ПНР, які активно здійснювали дослідження лемківського середовища саме на предмет його самоідентифікації [155, с. 69].

Не всі сучасні польські дослідники погоджуються з цими висновками В. Шоста [260, s. 212]. На їхню думку, польські спецслужби контролювали діяльність усіх етнічних меншин. Особливо уважно вони стежили за громадською роботою українців, які були депортовані 1947 р. у результаті проведення операції “Вісла”. Однак, це не доводить той факт, що вся діяльність організацій етнічних меншин була результатом маніпуляцій служб безпеки.

Лемківська проблема вперше проявилася ще восени 1944 р., під час репатріації українського населення з Польщі до СРСР. В угоді, підписаній Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР про організацію повернення населення, лемки не входили до групи ймовірних репатріантів. Проте місцева влада на власний розсуд вирішувала їх долю, особливо не виокремлюючи лемківське населення від українського.

Серед лемків були такі, хто сам висловив бажання переселитися до радянської України. Втім, переважна більшість лемківського населення прагнула залишитися на землі, на якій жила спокон віків [22, 102, s. 102].

До тодішнього віце-прем'єра та секретаря ЦК ПРП В. Гомулки потрапили скарги лемків на місцеву владу, яка примусом схиляла їх до переселення у СРСР. У його особистій біографії зафіксований випадок, коли під час німецької окупації у 1942 р. він змушено переховувався у горах серед лемків, зокрема в хаті майбутнього лідера лемківського сепаратизму М. Донського [280, s. 138]. Маючи особисті близькі стосунки з представниками цієї народності, Гомулка виступив проти їх примусової репатріації. Втім, у більшості випадків місцева влада не дотримувалася цієї заборони [398, s. 250].

Під час остаточного вирішення українського питання у межах операції “Вісла” владою було прийнято рішення переселити “всі групи української національності з лемками включно” [23, с. 66]. Представники регіональної влади усвідомлювали, що переважна більшість лемківського населення не належала до прихильників ідеї українського націоналізму, а їх поселення не були тилом для вояків УПА. Втім, одним з перших транспортів з депортованим населенням, був саме потяг з лемками. З понад 140 тис. переселених на західні та північні землі Польщі українців близько 30 тис. становили лемки [280, s. 140].

Депортація лемків у межах операції “Вісла” на західні і північні землі відбулася у той момент, коли не всі вони мали сформоване відчуття своєї національної приналежності. На відміну від тих лемків, які були репатрійовані в Україну та не втрачаючи лемківського патріотизму усвідомили себе представниками української нації, лемки, яких вивезли на північні та західні землі Польщі, не встигли стати українцями [203, с. 6-9]. Розпорошення у польському середовищі призвело до того, що частина з них

почала відчувати свою своєрідність: вони не визнавала себе ні українцями, ні росіянами, не поляками, а саме лемками.

Відчуття національної самобутності виникло не тільки через відмінність мови, віросповідання і традицій. Воно поглиблювалося через неприйняття лемків польським оточенням. Таким чином, не маючи безпосереднього зв'язку з українською культурою вони почали називати себе лемківським народом [281, s. 216]. Окрім того певну роль відіграло й загальне негативне ставлення поляків до українського населення та поширений серед них негативний стереотип українця-націоналіста – бандита, вбивці і злочинця. Усі ці чинники безпосередньо схилили представників цієї етнічної групи до висновку, що безпечніше видавати себе за лемка та публічно підкреслити, що лемко - не українець [249, с. 142]. Так почали з'являтися зародки українсько-лемківського антагонізму.

Актуальним для лемківської спільноти стало питання, за що саме вони були покарані. Не розуміли вони, чому за злочини УПА саме до лемків застосували принцип колективної відповідальності: злочини УПА належали, мовляв, до відповідальності українців, а вони до цього не причетні. Висловлюючи свою образу, лемки дорікали місцевій владі, що “у горах допомагали членам ППР (Польської робітничої партії) і Армії Людової, думали що вони зрозуміють наші потреби. Але як виявилось, після війни повелися з нами по-варварськи й не по-людськи” [286, s. 145]. Пізніше теза про несправедливе покарання за чужі злочини буде використана деякими діячами лемківської течії для виправдання та пояснення причин виникнення лемківського сепаратизму [249, с. 136].

Керівництво УСКТ через тижневик “Наше слово” намагалось залагодити існуюче напруження між лемками й українцями. На його шпальтах критикувалися українці, які вважали, що “з лемками то не проста справа, у них є мало свідомості, оскільки дехто з них не хоче навіть признаватися, що він є українцем” [129, с. 6; 182]. Або: “Деякі українці, що

мешкали в Польщі, уважали, а декотрі й нині вважають, що лемки - це консерватисти, недовірки, котрі всяким політичним подіям придивлялися пасивно і не брали в них активної участі” [129, с. 6; 182].

Водночас, редакція “Нашого слова” уважно відслідковувала й надавала відсіч лемківській емігрантській пресі. Зокрема, особлива увага приділялася публікаціям газети “Карпатська Русь”, органу москвофільської організації Лемко-Союз (США) [129]. Ця організація та її газета були відомі не тільки антиукраїнським переконаннями, а й відкритою діяльністю зі створення лемківської організації у Польщі [281, с. 216].

Лише у червні 1957 р. у тижневику “Наше слово” з’явилася окрема сторінка “Лемківське слово”, яка була присвячена не тільки висвітленню проблем цієї спільноти, а й художній творчості лемківських авторів [182, с. 36].

На підставі наведених фактів можна стверджувати, що у 1955-1956 рр. лемки, які оселилися у містах або мешкали поблизу воєводських центрів, тісно пов’язували себе з українством. Сприяли тому мовна, культурна й релігійна подібності з українцями, а також спільна доля. Як приклад можна навести діяльність Вроцлавського відділення УСКТ. За спогадами В. Шоста [155, с. 64], у їх діяльності важливу інтеграційну роль відіграла православна церква у Вроцлаві. Там почала збиратися молодь, переселена з сіл Лемківщини і Підляшшя. Згодом народилася ідея та була створена у 1955 р. “Культурно-освітня комісія українського населення у Вроцлаві” (КОКУН). Ще до створення мережі УСКТ у Вроцлавському воєводстві діяли підрозділи КОКУН, які переважно займалися культурно-освітньою діяльністю. У цій справі їм сприяла місцева влада, у керівництві якої перебували й представники української меншини. Активні діячі вроцлавського КОКУН допомагали організуватися переселенцям з Лемківщини і в Зеленогорському воєводстві.

За зразком статуту Суспільно-культурного товариства євреїв вроцлавські активісти підготували власний статут українського товариства

та звернулися з проханням до ЦК ПОРП у справі створення УСКТ з центром у Вроцлаві. Беручи активну участь у створенні УСКТ, влада шукала представників до керівництва серед комуністів українського походження. За збігом обставин перший голова президії УСКТ комуніст С. Макух мав лемківське походження.

Упродовж 1955-1956 рр. відвертий конфлікт між лемками та іншими українцями ще не набув великих масштабів. Основна їх робота була спрямована на пошук можливостей повернення у рідні місця. На початковому етапі діяльності УСКТ лемки вбачали в ньому репрезентанта своїх інтересів.

Однак обмеження діяльності УСКТ, що розпочалося 1957 р. через підозру у націоналізмі, неможливість здійснювати масові повернення на рідні землі змушувала цю українську етнічну групу до пошуку інших засобів реалізації своїх устремлінь. Вирішенням цієї проблеми могло б стати визнання владою лемків за окрему етнічну меншину. На думку окремих лемківських діячів, у разі прийняття такого рішення влада повинна була визнати незаконність їх депортації, зняти звинувачення у націоналізмі й пособництві ОУН-УПА і, виправляючи кривди, завдані невинно звинуваченому населенню, дозволити їх повернення на рідні землі.

Теоретично польська влада мала два варіанти розв'язання лемківської проблеми. У першому випадку, вона могла визнати лемків окремою національністю і тим самим погодитися на їх повернення у попередні місця проживання. У другому, залишитися послідовною у визначенні їх як частини українського народу. Вирішення цього питання за першим варіантом неодмінно мало посилити глибоке невдоволення та недовіру до влади з боку переважної більшості українського населення.

Служба безпеки Вроцлавського воєводства, аналізуючи в інформаційній довідці до Міністерства внутрішніх справ ПНР, настрої серед української меншини, зазначало: “діяльність націоналістично налаштованих

елементів щодо повернення на попередні місця проживання не скінчилася. /.../ Зараз вони займаються створенням нових умов до повторного домагання повернень. З цією метою серед лемків проводиться агітація за створення самостійної лемківської суспільно-культурної організації. Зазначимо, що акція щодо повернень на давні місця проживання стосується виключно лемків. Агітація щодо створення самостійної лемківської суспільно-культурної організації використовує як причину національну їх особливість. Підкреслюється також, що відділяючись лемки зможуть зректись українського націоналізму. Вони стверджують, що ніколи не підтримували діяльність УПА, а якщо деякі лемки й були замішані у тій діяльності, то виключно примусово. Ці судження мають гарячих прихильників серед тих, хто фактично не мав нічого спільного з УПА, та дуже зручні для тих, хто був заангажований у тій діяльності. /.../ Агітатори за повернення на давні місця проживання, а також пропагандисти “особливості” цілком розуміють, що дозвіл на створення самостійної лемківської суспільно-культурної організації буде рівнозначним визнанню національної особливості лемків. Одночасно це буде підтвердження того, що вони фактично не мали нічого спільного з діяльністю УПА і стало би підставою поновлення вимог повернення” [279, s. 159].

Служба безпеки ПНР припускала, що для вирішення питання повернення, частина лемківських діячів може шукати підтримки у Російського суспільно-культурного товариства (РСКТ). Керівниця відділу РСКТ у Вроцлаві К. Трохановська брала активну участь в агітації лемків за національну самобутність і повернення їх у рідні місця [279, s. 159].

Подібна діяльність лемківських діячів призвела до того, що частина українців, зокрема прихильників національної самобутності лемків, почала звинувачувати їх у сепаратизмі [279, s. 160].

1958 р. лемки створили Тимчасовий суспільно-освітній комітет русинів-лемків, який розпочав активну діяльність щодо повернення у

попередні місця проживання та визнання лемківського населення відокремленою етнічною меншиною. Від імені комітету на адресу М. Хрущова був надісланий лист з проханням про допомогу у розв'язанні справи повернення лемків у рідні місця. На адресу В. Гомулки тимчасовий комітет надіслав звернення, в якому наголошував, що “Русини-Лемки здійснили багато кроків, намагаючись переконати владу ПОРП і уряду ПНР у тому, що Українське суспільно-культурне товариство у Польщі не може у жодному відтинку суспільно-культурного життя репрезентувати русинів-лемків. Діяльність українських націоналістів призвела до невизнання прав руської меншини у Польщі, унеможливило їх суспільно-культурний розвиток, а також збереження їх національності, сприяє розвитку діяльності різних націоналістичних і навіть закордонних угруповань /.../ Віримо, що глибоко ознайомившись із проблемою русько-лемківського населення у Польщі, керівництво ПОРП прийме відповідні рішення у напрямку визнання русинів-лемків національною меншиною з усіма правами для всіх громадян Народної Польщі” [279, s. 160].

Для вирішення лемківського питання 11 серпня 1958 р. відбулося засідання Комісії ЦК ПОРП з національних справ за участі представників ГП УСКТ. Керівництво українського товариства стверджувало, що “серед лемківського населення на території Зеленогорського, Вроцлавського та Жешувського воєводств існує явище своєрідного сепаратизму, яке має на меті відірвати лемків від українського населення, а тим самим зменшити на них вплив Українського суспільно-культурного товариства” [279, s. 161]. Також представники української меншини зауважили, що “група лемківських сепаратистів під впливом реакційних закордонних осередків використовує частину лемків, які з тих чи інших причин не бажають називатися українцями, прагнуть організувати новий національний рух /.../ З цією метою /.../ обмовляють всіх українців бандитами УПА, УСКТ називають націоналістичною організацією. Вмовляють несвідомих лемків, що

коли задекларують свою приналежність до “лемківського народу”, то зміниться ставлення народного уряду і місцевої влади до проблеми повернень до старих господарств” [279, s. 161].

Під час обговорення питання Комісія ЦК ПОРП визнала, що з метою стримання сепаратистського руху лемківських діячів основну увагу необхідно приділити наданню матеріальної допомоги для стабілізації українського, у тому числі лемківського, населення. Крім того, активу УСКТ було запропоновано враховувати у своїй роботі лемківську регіональну культуру, включати до репертуару художніх колективів пісні, танці, вірші і т.д. Редакції тижневика “Наше слово” було рекомендовано опублікувати цикл статей щодо єдності лемків і українського народу, а також провести пошук кореспондентів до “Лемківського слова” для підготовки актуальних для цього населення матеріалів [386, s. 102].

На виконання рішень Комісії ЦК ПОРП з національних справ у травні 1959 р. редакція “Нашого слова” організувала у Вроцлаві нараду кореспондентів “Лемківського слова”. Метою зустрічі стало опрацювання методики донесення інформації до широкого кола лемківського населення. Серед ухвалених на нараді рішень до основних слід віднести збільшення кількості публікацій, присвячених історії та сучасним проблемам лемків; пропагування на сторінках “Нашого слова” необхідності участі лемківського населення у діяльності УСКТ та розширення серед нього культурно-освітньої роботи [129]. Подібні наради стали регулярними і проводилися у наступні роки.

Комісія з національних справ використала результати роботи нарад і зустрічей з лемківськими діячами при опрацюванні методів роботи серед лемківського населення. Основною вимогою їх представників було створення регіональної лемківської організації або створення спеціальних комісій у справі лемківської культури при воєводських народних радах. Утім, комісія запропонувала інше рішення, яке стало для ГП УСКТ

вирішальним чинником вирішення цього питання. Українському суспільно-культурному товариству було рекомендовано створити Секцію у справах розвитку регіональної лемківської культури, керівний орган якої мав стати складовою частиною ГП УСКТ [267, s. 94; 279, s. 163; 281, s. 216].

Основне завдання Секції становило збереження й розвиток регіональної лемківської культури; відображення традицій спільної з польським народом боротьби проти гітлерівських окупантів, а також співпраця з місцевою владою для забезпечення розвитку всіх форм культурно-освітньої діяльності лемків.

За пропозицією Комісії ЦК ПОРП Секція лемківської культури мала можливість створити редакційну колегію для формування окремого видавничого портфелю “Лемківського слова” та співпраці з редакцією тижневика “Наше слово” й іншими польськими виданнями.

У своїх висновках і рекомендаціях Комісія з національних справ для стабілізації на північно-західних землях лемківського населення обумовлювала утворення мережі правління секції [386, s. 163]. Утім, влада не збиралася підтримувати створення самостійних лемківських організацій. Таке рішення вимагало від неї визнання неправомірності застосування депортації щодо лемків у межах операції “Вісла”. Культивування лемківського сепаратизму необхідно було лише для поглиблення розколу української спільноти. Відокремлення лемків від українців мало на меті пришвидшення процесу полонізації перших і послаблення позицій других.

У грудні 1959 р. в Жешуві відбулося перше засідання організаційного комітету Секції у справах регіональної лемківської культури. У роботі комісії взяли участь представники Міністерства внутрішніх справ, ЦК ПОРП, місцевої влади, представники ГП УСКТ і “Нашого слова”. Було створено тимчасове правління Секції і ухвалено рішення щодо його самостійної діяльності при ГП УСКТ. Участь лемків у діяльності секції не зобов'язувала їх до членства в УСКТ. Також ухвалили рішення щодо

видання додатку до “Нашого слова” під назвою “Лемківське слово” із збереження лемківської фонетики і з перспективою друку окремого лемківського двотижневика [279, s. 163-164].

Основну діяльність Секція розгорнула на території Горлицького повіту. Чільне місце надавалося розвитку художньої самодіяльності. Були створені самодіяльні художні колективи, мобільна бібліотека та бібліотечні пункти, організовувалися читання та публічні лекції. Суттєве значення приділялося самобутньому фольклору лемків. З’явилося декілька невеликих музеїв у вигляді лемківських хат. Діячі секції готувалися до відкриття пам’ятника загиблим лемкам, які боролися з фашистськими окупантами в Усті Горлицькому [279, s. 164].

Цій події лемківські діячі надавали велике пропагандистське значення. Відкриття пам’ятника мало підкреслити внесок лемків у звільнення Польщі від нацизму та в будівництво нової держави. Планувалася акція їх формального відмежовування від “українських націоналістів”.

Поза збереженням і розвитком лемківської культури діяльність Секції спрямовувалася на заснування розгалуженої мережі власних ланок. В УСКТ поставилися до цих дій як до початкового етапу створення структур лемківської організації. Аргументом для таких висновків став проект регламентної роботи Секції у справах регіональної лемківської культури, в якому була окреслена структура управління, права та обов’язки членів, а також джерела фінансування. Однак у цьому документі не було не тільки жодної згадки про національну єдність з українцями, але й не зустрічалося слово “український” у будь-якому контексті [279, s. 164].

Непослідовно у цьому питанні діяло правління УСКТ, яке з проектом регламенту секції не погодилося, але своїх пропозицій до документу не надіслало. У результаті протягом двох років секція працювала без регламенту, що призводило до непорозумінь та посилення конфронтації з

президією ГП УСКТ. Лише у 1963 р. УСКТ затвердило регламент Секції лемківської культури.

Незважаючи на численні протести УСКТ, лемківські діячі продовжували роботу зі створення структур власної організації, що неодноразово було темою обговорень на нарадах керівництва УСКТ й набуло визначення “сепаративних тенденцій” [129]. Лише наприкінці 1960-х років до складу Секції увійшли помірковані лемківські діячі. На шпальтах “Нашого слова” з’явився відкритий лист до ГП УСКТ від одного із лемківських діячів П. Стефановського, в якому він ясно окреслив приналежність лемків до українського народу, одночасно підкреслюючи необхідність збереження та розвитку лемківської культури [129]. Колишній керівник секції, який підтримував ідеї “сепаратизму”, М. Донський після виїзду на еміграцію до США почав стверджувати, що його сепаратистська діяльність була інспірована “виразними наказами керівників МВС” [239, s. 311-312].

Підсумовуючи, слід зазначити, що лемківське питання до сьогодні залишається найбільш болючим у відносинах між українцями і лемками. Самостійна робота лемківських діячів сепаратистського спрямування, за мовчазної згоди польської влади наприкінці 50-х років ХХ ст. призвела до розколу й до послаблення рушійної сили української меншини. Враховуючи посилення еміграційних настроїв, процес полонізації і наслідки суттєвого українсько-лемківського конфлікту, українська національна меншина не змогла досягти виконання більшості своїх планів, суттєво зменшилася у розмірах і опинилася на маргінесі польської політики.

ВИСНОВКИ

Події 1956 р. у Польщі та пов'язані з ними міжнародні процеси поклали початок тривалому шляху країни до утвердження суверенності, а також вплинули на розвиток міжнародних відносин другої половини ХХ ст. Тим не менш, у науковому плані вони все ще залишаються малодослідженими і не стали предметом критичного аналізу. 1956 рік – один з найважливіших років у новітній історії Польщі, відзначився не тільки поверненням до влади В. Гомулки з його гаслом “польської дороги до комунізму”. Передусім завершувався сталінський період в історії Польщі. Це не означало кінця встановленої у Польщі після Другої світової війни політичної системи. Але це був початок завершення періоду, який тривав понад 30 років.

Польська політична криза 1956 р. розглянута у дисертації як з точки зору внутрішнього розвитку країни, включно зі зміною становища української меншини, так і у контексті сприйняття Польського жовтня польською еміграцією та світовою спільнотою.

У результаті проведеного дослідження авторка дійшла **висновків**, які виносяться на захист, а саме:

– на основі ґрунтовного опрацювання значного обсягу джерел, документів і матеріалів, критичного аналізу стану розробки проблеми встановлено, що означена тематика нині вивчена ще не в повному обсязі. Різномірне джерельна база, використана у дослідженні, є достатньо репрезентативною й за умови використання відповідних теоретико–методологічних підходів (наукового інструментарію) стала належним підґрунтям для вирішення поставлених завдань;

– розглядаючи витоки подій 1956 р., зроблено висновок, що 1949–1953 рр. у Польщі відбувалося зміцнення тоталітарної системи, однієї із найжорстокіших серед країн Центрально–Східної Європи. Всеосяжний

терор, складне економічне становище країни посилювали деморалізацію суспільства. Після смерті Сталіна рушійною силою польської “відлиги” стали радіопередачі Ю.Святло. Факти викриття влади колишнім високопосадовцем служби безпеки та подальші чистки МГБ становлять специфічну ознаку польської десталінізації. Польща виявилася першою з—поміж країн соціалістичного блоку, яка вдалася до застосування радикальних методів десталінізації. Іншою особливою рисою польської “відлиги” є поширення серед населення таємної доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС. У середині 1956 р. польське суспільство, за своєю ідеологічною спрямованістю, випереджало фундаторів лібералізації, тому уникнути соціального вибуху було неможливо;

– аналіз основних етапів загострення політичної ситуації у Польщі свідчить про системну кризу у країнах радянського блоку. Упродовж 1956 р. відбувалися бурхливі події в усьому “соціалістичному таборі”, зокрема, в Угорщині вони переросли у масштабне народне повстання та національно-визвольну боротьбу. Перебіг подій 1956 р. також доводить факт існування соціально–економічної, політичної та духовної своєрідності Польщі, зокрема, ментального прагнення поляків до свободи та суверенності. Польська суспільно-політична криза об’єднала у собі дві складові: масовий народний рух, який проявився у червні під час подій у Познані, і внутрішню боротьбу в ПОРП, що загострилася на тлі суспільного напруження й призвела до політичного протистояння у жовтні 1956 р. Під суспільним тиском та за існування реальної загрози збройної інтервенції СРСР польська влада зуміла подолати партійну кризу, висунувши на посаду першого секретаря ЦК ПОРП В. Гомулку, який, у свою чергу, запевнив керівництво СРСР у незмінності соціально–політичного устрою Польщі, а суспільству запропонував “польську дорогу до соціалізму”;

– визначено, що процес подолання кризи 1956 р. характеризується специфічними для польської політичної атмосфери елементами:

збереженням індивідуального господарства, відносною обмеженістю політичних репресій, лібералізацією неполітичних сфер життя та існуванням конфлікту влади з Католицьким костелом. Упродовж наступного після Польського жовтня десятиріччя подібні явища спостерігалися у всіх радянізованих країнах, що підтверджує однотипність і системність як кризових, так і післякризових станів, характерних для цих країн;

– дослідження діяльності та значення польських еміграційних осередків у розвитку суспільно-політичної ситуації у Польщі упродовж 1956 р. свідчить, що акції офіційної польської політичної еміграції, яка на той час позначилася міжусобицею й мала незначний авторитет у провідних держав світу, мали обмежений вплив на зміну становища. Незважаючи на намагання польського Лондону активно репрезентувати інтереси співвітчизників за кордоном, його діяльність обмежилася пошуком фінансової допомоги. Політична еміграція польського Парижу, навпаки, стала суттєвим стимулятором процесів лібералізації у Польщі, створивши кілька центрів, які, окрім практичної діяльності, приділяли значну увагу розвитку політичної думки, пошуку нових шляхів розвитку країни та мали вплив на формування світоглядних засад співвітчизників. Саме це крило еміграції сприяло формуванню та подальшому розвитку опозиційного руху у Польщі;

– аналіз реакції провідних світових держав на події у Польщі дає підстави стверджувати, що Польський жовтень відіграв значну роль у відносинах між західними державами та СРСР, а також у певній зміні політики останнього до країн соціалістичного блоку. Офіційна позиція Сполучених Штатів та інших провідних західних держав полягала у стратегії невтручання у політику Центрально-Східної Європи, де вони не планували застосування сили. У цілому Польський жовтень послабив міжнародну напругу. На міжнародній арені встановилася певна рівновага сил. Захід і СРСР, володіючи атомною зброєю, не бажали посилення конфронтації. Мирне

подолання кризи у Польщі вирішувало проблему стабілізації ситуації у центрі протистояння двох воєнно-політичних блоків;

– висвітлюючи відголос польських подій 1956 р. у радянській Україні, з'ясовано, що комуністична влада максимально обмежувала надходження інформації про перебіг суспільно-політичної кризи у Польщі. Втім, для українського суспільства події у Польщі та Угорщині стали першим у повоєнній історії прикладом боротьби з тоталітаризмом і мали вплив на зародження національного і правозахисного руху. Демократизація, бажання вийти з-під опіки і контролю Радянського Союзу охоплювали дедалі більше країн і створювали для комуністичної влади СРСР загрозу відродження українського національно-визвольного руху. Влада посилила репресивні та пропагандистські дії, внаслідок чого з роками перша польська революція, як явище, майже стерлася з історичної пам'яті українського народу;

– з'ясовано, що незважаючи на контроль польської влади та обмеження діяльності створеного у 1956 р. УСКТ, українська меншина вперше після акції “Вісла” відчула перспективу національного самозбереження. Перший рік існування товариства виявився найбільш результативним у діяльності організації та позначився політичними закликами з вимогами засудження національної дискримінації українців та виправлення її наслідків. Польська влада спромоглася лише на певне покращення забезпечення фінансових, культурних та освітніх потреб українського населення, не вирішивши політичними засобами проблеми цієї меншини. Гальмування процесів лібералізації, активізація так званого “лемківського питання”, втручання влади у діяльність УСКТ призвели до поступового переведення роботи товариства у культурно-освітню площину, надовго залишивши невирішеними проблеми українського населення у Польщі.

Отже, у дисертаційному дослідженні доведено, що суспільна політична криза 1956 р., відома у польській історіографії під назвою Польський жовтень, посідає не тільки надзвичайно важливе місце в історії Польщі, але й

набула світового значення. Її особливість полягає у тому, що кризові явища, загострившись усередині країни та посилені зовнішньополітичними чинниками, були розв'язані мирним шляхом. Саме ця подія сприяла утриманню хисткої рівноваги між західними країнами і СРСР. Після Жовтня 1956 р. польська комуністична влада, погодившись із існуванням індивідуального господарства, дозволивши самостійне функціонування Католицькому костелу та втілюючи у життя дозований плюралізм, почала поступово втрачати ідеологічне домінування. З періодом “малої стабілізації”, що настав після Польського жовтня, розпочалася довготривала економічна і соціальна стагнація, яка за деякий час призвела до розпаду основ комуністичної системи у Польщі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ:

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф.1. Центральний комітет Компартії України.

Опис 24. Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина). 1950–1967 рр.

1. Спр. 4255 - Копії вихідної інформації в ЦК КПРС, інформації відділів ЦК КПУ про хід обговорення підсумків 20 з'їзду і доповіді тов. Хрущова Н.С. «Про культ особи і його наслідки» на зборах трудівників і в партійних організаціях Української РСР, 31 березня – 6 серпня 1956 р. – 65 арк.

2. Спр. 4265 – Копії вихідних інформацій до ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КПРС, інформації обкомів КП України, РМ УРСР та інших організацій – про відгуки трудящих на агресивні дії Англії, Франції та Ізраїлю щодо подій у Єгипту, Польщі і Угорщині, інформації щодо антирадянських проявів на ці події, 27 жовтня – 30 грудня 1956 р. – 303 арк.

3. Спр. 4333 – Копія вихідного листа до ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КП України, Міністерства Закордонних справ УРСР – щодо роботи комісії Організації Об'єднаних Націй, міжнародних конференцій та з інших питань Міністерства закордонних справ УРСР, 19 січня – 11 вересня 1956 р. – 334 арк.

4. Спр. 4339 – Копія вихідного листа до ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КП України, інформації; листи обкомів КП України, УТОКЗа, міністерств та інших організацій – з питань іноземних делегацій і туристів, 4 червня – 30 грудня 1956 р. – 260 арк.

5. Спр. 4342 – Документи Комісії по виїздах за кордон при ЦК КПРС, копії вихідних листів ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КП України, документи обкомів КП України, РМ УРСР, міністерств та інших організацій

– щодо надсилання делегацій за кордон, відряджень за кордон, 15 вересня – 29 грудня 1956 р. – 329 арк.

6. Спр. 4377 – Лист до ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КП України, постанови, інформації, листи обкомів, міськкомів КП України та інших організацій – з питань літератури і мистецтва; щодо збереження футбольної команди «Колгоспник» (Полтава); науково-атеїстичної пропаганди, проведення звітно-виборних зборів у вищих навчальних закладах й відгуків трудящих на агресивні дії Англії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту, на події в Угорщині, 16 січня – 30 грудня 1956 р. – 133 арк.

7. Спр. 4578 – Копії листів до ЦК КПРС, лист ЦК КПРС, доповідні записки відділів ЦК КП України, листи, інформації обкомів КП України, Українського товариства культурного зв'язку з закордоном та інших організацій – щодо поліпшення прийому й обслуговування іноземних делегацій і туристів, зарубіжної літератури та з інших питань роботи Українського товариства культурного зв'язку з закордоном, 2 квітня – 30 грудня 1957 р. – 404 арк.

Ф.1. Центральний комітет Компартії України.

Опис 25. Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина). 1968–1988 рр.

8. Спр. 429 - Матеріали МЗС УРСР щодо підсумків XXV сесії Генеральної Асамблеї ООН, лист Політбюро ЦК ПОРП до первинних партійних організацій, інформація Львівського обкому партії про зустріч на радянсько-польському кордоні, 5 листопада – 24 грудня 1970 р. – 65 арк.

ARCHIWUM AKT NOWYCH (AAN) (Архів Нових Актів, м. Варшава)
Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, Komitet Centralny (237)

Wydział Rolny:

9. Sygn. 237/XII-1 – Uchwała Biura Politycznego KC PZPR w sprawie środków zmierzających do poprawy sytuacji gospodarczej ludności ukraińskiej w Polsce i do wzmożenia wśród niej pracy politycznej, kwiecień 1952. – Str. 54-57.

10. Sygn. 237/XII-240 – Informacja MSW w sprawie ludności ukraińskiej, Warszawa, maj 1956. – k. 210-211.

Komisja d/s Narodowościowuch:

11. Sygn. 237/XIV-137 – Listy do Sekretariatu Biura Politycznego KC PZPR, Warszawa, luty 1957. – S. 15-18.

12. Sygn. 237/XIV-138 – Materiały z posiedzeń Komisji. 1957-1959. – 114 s.

13. Sygn. 237/XIV-139 – Plany pracy Komisji. 1957-1959. – 73 k.

14. Sygn. 237/XIV-140 – Pisma okólne Komisji. 1957-1959. – 77 s.

15. Sygn. 237/XIV-141 – Plany pracy, informacje Komisji. 1957-1959. – 123 k.

16. Sygn. 237/XIV-142 – Korespondencja merytoryczna i pisma informacyjne w sprawie sytuacji mniejszości narodowych w Polsce. 1957-1959. – 163 s.

17. Sygn. 237/XIV-143 – Opracowanie Komisji d/s Narodowościowuch KC PZPR. 1957. – 153 k.

18. Sygn. 237/XIV-145 - Korespondencja i pisma informacyjne w sprawie sytuacji mniejszości narodowych w Polsce. 1957-1959. – 163 s.

19. Sygn. 237/XIV-146– Korespondencja merytoryczna oraz pisma informacyjne dotyczące ludności ukraińskiej w Polsce. 1957. – 130 s.

20. Sygn. 237/XIV-147 – Korespondencja merytoryczna oraz pisma informacyjne dotyczące ludności ukraińskiej w Polsce. 1958-1959. – 131 s.

21. Sygn. 237/XIV-152 – Problem adaptacji ludności Opolszczyzny (1957/58). – S. 78-81.

22. Sygn. 237/XIV-154 – Informacje dotyczące repatriacji Polaków z ZSRR. 1957-1959. – 187 k.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ:

23. Акція “Вісла” 1947. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архіву спеціальних служб /

Ред. кол. С. Богунов, З. Гайовнічек, В. Пристайко та ін., - Варшава – Київ: Державний архів СБУ, МВС і адміністрації Республіки Польща, Інститут національної пам'яті – Комісія з переслідування злочинів проти польського народу, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 2006. - Том 5. – 832 с.

24. Акція “Вісла”. Документи / Наук. ред. і упоряд. Є. Місило. – Львів-Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. – 564 с.

25. Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 / Ред.кол. Т. В. Волокитина, Т. М. Исламов, Г. П. Мурашко и др. // РАН, Институт славяноведения, Федеральная архивная служба России, Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории, Государственный архив Российской Федерации. – Москва-Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – Т. II. 1949-1953 гг. – 1004 с.

26. Гомулка В. Избранные статьи и речи. (1959 – 1961) / Гомулка Владислав. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1962. – 720 с.

27. Гомулка В. Речь на VIII Пленуме ЦК ПОРП 20 октября / Гомулка Владислав. – Варшава: Полония, 1956. – 70 с.

28. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади. 1939-1945 рр. / Під ред. Ю. Сливки. – Львів: Місіонер, 1996. - Т.1. – 751 с.

29. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади. 1946-1947 рр. / Під ред. Ю.Сливки. – Львів: Місіонер, 1998. - Т.2 – 538 с.

30. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади: Спогади / Під ред. Ю.Сливки. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. - Т.3 – 401 с.

31. Документи до історії Української Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1947-1960-х роках (з архіву о.мітрата Мирослава Ріпецького) / Упоряд. В. П. Лаба. – Львів: Каменяр, 1996. – 312 с.

32. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Январь 1950 г. – декабрь 1955 г. / Отв. ред. И. Костюшко, Л. Базылев // АН СССР. Институт славяноведения и балканистики. ПАН. Институт социалистических стран. – Москва: Наука, 1980. - Т.Х. – 552 с.

33. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Январь 1956 г. – декабрь 1960 г. / Отв. ред. И. Костюшко, В. Бальцерак // АН СССР. Институт славяноведения и балканистики. ПАН. Институт социалистических стран - Москва: Наука, 1983. - Т. XI. – 603 с.

34. Культура и власть от Сталина до Горбачева. Доклад Н.С.Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС. Документы / Отв. ред. К. Аймермахер. – Москва: РОССПЭН, 2002. – 903 с.

35. о.Митрат Дзюбина С. І стверди діло рук наших. Спогади / Степан Дзюбина. – Варшава: Український архів, 1995. – С. 249-532.

36. Президиум ЦК КПСС 1954-1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы / Глав. ред. А. А. Фурсенко // РАН. Отделение историко-филологических наук. Федеральная архивная служба России. РГАНИ. – Москва: РОССПЭН, 2003. - Том 1. – 1344 с.

37. Россия. XX век. Документы. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и др. материалы / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. – Москва: МФД, 1999. – 512 с.

38. Советский Союз и венгерский кризис 1956 г. Документы / Ред. А. М. Орехов. – Москва: РОССПЭН, 1998. – 863 с.

39. Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953. Документы / Ред.кол. Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, О. В. Наумов и др. // РАН, Институт славяноведения, Федеральная архивная служба России, Государственный архив Российской Федерации, Российский

государственный архив социально-политической истории. – Москва: РОССПЭН, 1999. – Т. 1. – 687 с.

40. СССР и Польша: октябрь 1956-го. Постановления и рабочие записи заседаний Президиума ЦК КПСС / Пред. А. М. Орехова, публ. подгот. Е. Д. Орехова, В. Т. Середа // Исторический архив. Научно-публикаторский журнал. – 1996. - № 5-6. – С. 178-191.

41. Хрущев Н.С. «Если сказал «а», то надо говорить и «б»». Стенограмма собрания партийного актива 4 ноября 1956 г. / Хрущев Н.С. – Источник. – 2003. - № 6. – С. 63-77.

42. Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Н.С.Хрущева на закрытом заседании XX съезда КПСС 25 февраля 1956 г. / Хрущев Н.С. – Известия ЦК КПСС. – 1989. - № 3. – С. 128-170.

43. “My z Zetemp...” Upadek i likwidacja Związku Młodzieży Polskiej (1955-1957). Dokumenty do dziejów PRL / Oprac. M. Wierzbicki. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2004. - Zeszyt 17. – 178 s.

44. 10 Pułk KBW w wydarzeniach poznańskich 1956 roku / Oprac. E. J. Nalepa // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1996. - № 2. – S. 180-195.

45. 1956. Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł / Praca zbiorowa pod red. M. M. Drozdowskiego. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Typografia, 1998. – 348 s.

46. 6 lat temu... (Kulisy Polskiego Października) / Biblioteka „Kultury”. - Paryż: Instytut Literacki, 1962. – Т. LXXXIII. – 197 s.

47. Akcja “Wisła”. Dokumenty / Opr. Eugeniusz Misiło. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie, Zakład Wydawniczy „Tyrsa”, 1993. – 524 s.

48. Aparat bezpieczeństwa w latach 1944-1956: taktyka, strategia, metody. Lata 1945-1947. Dokumenty do dziejów PRL / Oprac. A. Paczkowski. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1994. – 236 s.

49. Aparat bezpieczeństwa w latach 1944-1956: taktyka, strategia, metody. Lata 1948-1949. Dokumenty do dziejów PRL / Oprac. A. Paczkowski. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1996. – 236 s.
50. Archiwum Ruchu Robotniczego / Red. F. Tych. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. - T. IX – 374 s.
51. Armia Krajowa w dokumentach 1939 -1945. Październik 1944 – lipiec 1945 / red. T. Pełczyński. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – T. 5 – 534 s.
52. Bez serwilizmu. Nieznana notatka z rozmów delegacji polskiej z kierownictwem ZSRR w listopadzie 1956 r. / Oprac. E. Szyr. – Dziś (Warszawa). – 1993. - № 7. – S. 72-90.
53. Bombicki M. R. Poznań 56 / Bombicki Maciej Roman. – Poznań: Ławica, 1992. – 244 s.
54. Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949 – 1970. Dokumenty do dziejów PRL. Zeszyt 13 / Oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak; red. A. Paczkowski. – Warszawa: ISP PAN, 2000. – 440 s.
55. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. T. XI: styczeń 1956 – grudzień 1960 / Red. W. Balcerak, I. I. Kostiuszko // Polska Akademia Nauk. Instytut Krajów Socjalistycznych, Akademia Nauk ZSSR. Instytut Słowianoznawstwa i Bałkanistyki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. – 768 s.
56. Dominiczak H. Organy bezpieczeństwa PRL 1944-1990: rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW / Dominiczak Henryk. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1997. – 438 s.
57. Fragment przemówienia I Sekretarza KC PZPR na naradzie pierwszych sekretarzy KW 23 XI 1956 (po raz pierwszy publikowany) // Październik' 56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 170 – 183.

58. Główny Urząd Kontroli Prasy 1945-1949. Dokumenty do dziejów PRL / Oprac. D. Nałęcz. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1994. – Z.6. – 98 s.
59. Gomułka i inni. Dokumenty z archiwum KC. 1948 – 1982 / Wstęp, wprowadzenie i przypisy J.Andrzejewski [A.Paczkowski]. – Warszawa: Krąg, 1986. – 265 s.
60. Gomułka W. Przemówienia. Październik 1956 – wrzesień 1957 / Gomułka Władysław. – Warszawa: KiW, 1957. – 481 s.
61. Gomułka W. Przemówienie wygłoszone na VIII Plenum KC PZPR / Gomułka Władysław. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1956. – 64 s.;
62. Gomułka W. Węzłowe problemy polityki partii. Uchwały [IX Plenum KC PZPR] / Gomułka Władysław. – Warszawa: KiW, 1957. – 128 s.
63. Hałagida I. „Szpieg Watykanu”. Kapłan grekokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896-1977) / Igor Hałagida. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2008. – S. 287-608.
64. Hałagida I. Deportacje grekokatolickich biskupów przemyskich do USSR w 1945 i 1946 roku. Nowe dokumenty / Hałagida Igor // Pamięć i Sprawiedliwość. - Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2008. - T 7. - № 2 (13). – S. 283-316.
65. Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski. 1947-1957 / Hałagida Igor. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2003. – S. 139-224.
66. Jan Nowak-Jeziorański - Jerzy Giedroyc. Listy 1952-1998 / Wybór, opracowanie i wstęp D. Platt. – Wrocław: Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN im. S. Kulczyńskiego Sp.z o.o., 2002. – 775 s.
67. Janusz G. Raport o sytuacji osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce / Janusz G. – Warszawa: Agencja EXIT, 1994. – 70 s.

68. Jerzy Giedroyc – Julian Mieroszewski. Listy 1949-1956 / Oprac. K. Pomian, J. Krawczyk. – Warszawa: Czytelnik, 1999. - Cz.2. – 609 s.
69. Kalendarium kryzysów w PRL (lata 1953 – 1980) // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 1983. – № 66. - S. 144 – 195.
70. Kampania wyborcza i wybory do Sejmu 20 stycznia 1957 / Wybór, wstęp i opracowanie P. Machcewicz. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2000. – 334 s.
71. Kołakowski L. Pochwała niekonsekwencji. Pisma rozproszone z lat 1955-1968 / Wybór i oprac. Z. Mentzel. – Londyn: Puls, 1989. - T.II – 180 s.
72. Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym: wybór dokumentów: 1945-1954 / Wstęp i oprac. D. Jarosz, T. Wolsza. – Warszawa: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Instytut Pamięci Narodowej, 1995. – 170 s.
73. Korzon A. Protokół obrad Biura Politycznego KC PZPR w dniach 19-21 października 1956 r. R.28. / Korzon Andrzej // Dzieje Najnowsze. – 1996. - № 3-4. – S. 129-131.
74. Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989: lata 1945-1959 / Zebrał i oprac. P. Raina. – Poznań: „W drodze”, 1994. - T.1 – 781 s.
75. Kozłowski R. Październik'56 w regionie kujawsko-pomorskim w świetle niepublikowanych źródeł PZPR / Kozłowski Ryszard. – Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku, 2004. – 259 s.
76. Listy do pierwszych sekretarzy KC PZPR (1944-1970) / Wstęp i oprac. J. Stępień. – Warszawa: Fakt, 1994. - 280 s.
77. Listy tow. Władysława Gomułki z 1956 r. wraz z komentarzami / Gomułka Władysław // Październik'56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 124 – 129.
78. Malinowska M. Cztery listy Gomułki / Malinowska Malina // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 1978. – № 43. - S. 206-213.

79. Marat S., Snopkiewicz J. Ludzie bezpieki. Dokumentacja czasu bezprawia / Marat Stanisław, Snopkiewicz Jacek. – Warszawa: Wydawnictwa Alfa, 1990. – 421 s.
80. Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945-1989 / Red. Adam Dziurok; oprac. Kornelia Banaś. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2004. – 620 s.
81. Mond J. O nieznannej dyskusji Gomułki z dziennikarzami / Mond Jerzy // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 1963. – № 4. - S. 7-21.
82. Nalepa E.J. Pacyfikacja zbuntowanego miasta. Wojsko Polskie w Czerwcu 1956 r. w Poznaniu w świetle dokumentów wojskowych / Nalepa Edward Jan. – Warszawa: Bellona, 1992. – 132 s.
83. National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe. A selection of documents on Events in Poland and Hungary. February – November, 1956 / Edited by P. E. Zinner. Program in East Central Europe, Columbia University. – New York: Columbia University Press, 1957. – 563 p.
84. NKWD o Polsce i Polakach: rekonesans archiwalny / Red. W. Materski, A. Paczkowski. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1996. – 159 s.
85. Obsada ważniejszych stanowisk w Radzie Ministrów w okresie I kadencji Sejmu PRL (21 XI 1952 – 20 II 1957) // Październik'56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 197–198.
86. Odnowienie duszpasterstwa grekokatolickiego w Polsce 1956-1957 (dokumenty) / Op. Hałagida Igor // "Bazylikańskie Studia Historyczne". – Warszawa: Wydawnictwo „Bazyliada”, 2011. - T. 1. – 374 s.
87. O tożsamość grekokatolików. Zbór dokumentów z historii Cerkwi grekokatolickiej w Polsce / Red. M.Czech. – Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 1993. – 318 s.

88. Paczkowski A. Wywiad (cywilny) PRL w 1955 r. / Paczkowski Andrzej // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 2004. – № 150. - S. 129-153.
89. Po obu stronach barykady. Wojsko Polskie w Poznaniu 1956 w dokumentach / Wstęp i oprac. E. J. Nalepa. – Warszawa: Egros, 1998. – 203 s.
90. Po prostu 1955-1956. Wybór artykułów / Wyboru dokonał J. Urban. – Warszawa: Iskry, 1956. – 254 s.
91. Polski Październik'56. Początek drogi / Bombicki Maciej Roman. – Poznań: Ławica, 1993. – 380 s.
92. Poznański Czerwiec ' 56. Nieznane dokumenty, opracowania, fotografie / Oprac. Z. Trojanowiczowa. – Poznań: Komitet Obchodów 35 Rocznicy Poznańskiego Czerwca'56, 1991. – 32 s.
93. Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach / Oprac. Jankowiak S., Makowski E. – Poznań: OKBZPNP IPN, 1995. – 254 s.
94. Protokoły z VI i VII Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej z 1956 r. / Red. Władyka W., Janowski W. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2007. – 910 s.
95. Przemówienie I Sekretarza KC PZPR na krajowej naradzie aktywu partyjnego 4 XI 1956 r. // Październik'56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 157–169.
96. Przemówienie I Sekretarza KC PZPR na posiedzeniu plenarnym CKKP 14 XII 1956 r. (po raz pierwszy publikowany) // Październik'56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 184–193.
97. Przemówienie I Sekretarza KC PZPR na wiecu ludności Warszawy 24 X 1956 // Październik'56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 153–156.
98. Przyczyny, przebieg i skutki kryzysów społecznych w dziejach PRL (projekt opracowania syntetycznego Komisji KC dla wyjaśnienia przyczyn

konfliktów społecznych w dziejach PRL) // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 1983. – № 65. - S. 137-176.

99. Raina P. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989: lata 1945-1959 / Raina Peter. – Poznań: W drodze, 1994. - T.1. – 781 s.

100. Raina P. Stefan kardynał Wyszyński prymas Polski / Raina Peter. - Londyn: Oficyna Poetów i Malarzy, 1986. - T.2 – 482 s.

101. Raina P. Władysław Gomułka. Życiorys polityczny / Raina Peter. - Londyn: Polonia a Book Fund Ltd., 1969. - 159 s.

102. Repatriacja czy deportacja: przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR. 1944-1946. Dokumenty 1944-1945 / Red. E. Misiały. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Archiwum Ukraińskie”, 1996. - T. 1– 336 s.

103. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1955-1959: wybór dokumentów / Oprac. B. Kącka, S. Stępa (red.). – Warszawa: SGGW, 1994. – 174 s.

104. Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach / Opr. János Tischler. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1995. – 205 s.

105. Rok 1956 na Warmii i Mazurach. Wybór źródeł / Oprac. B. Łukaszewicz. – Olsztyn: OBN, 1998. – 196 s.

106. Rozmowa I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułka z prymasem Polski ks. kard. Stefanem Wyszyńskim w dniu 11 stycznia 1960 roku (zapis magnetofonowy) / Gomułka Władysław // Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarka. - Warszawa: Studio Emka, 2005. – S. 272–323.

107. Przyczyny, przebieg i skutki kryzysów społecznych w dziejach PRL (Projekt opracowania syntetycznego Komisji KC PZPR dla wyjaśnienia przyczyn konfliktów społecznych w dziejach PRL) // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 1983. - №. 65. – S. 137-176.

108. Rybak B., Reczek R. Dokumentacja archiwalna dotycząca powstania czerwcowego – przegląd materiałów wypożyczonych z OBUiAD w Warszawie /

Rybak Bartosz, Reczek Rafał // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 51-62.

109. Skład osobowy władz PZPR w latach 1954-1957 // Październik'56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 194 – 196;

110. Stefan Kardynał Wyszyński Prymas Polski w dokumentach aparatu bezpieczeństwa PRL (1953-1956) / Wybór i oprac. B. Piec. – Warszawa: „Verbinum” – Wydawnictwo Księży Werbistów, 2001 – 206 s.

111. Stępień J. Sprawa biskupa Czesława Kaczmarka / Stępień Jerzy // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 1988. – № 86. - S. 170-186.

112. Stosunki między państwem a Kościołem Rzymskokatolickim w Polsce Ludowej (1944 – 1981). Dokumenty / Oprac. Markiewicz Stanisław. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1982. - Cz.2. – 52 s.

113. Strykowski K. Poznański Czerwiec w materiałach Archiwum Państwowego w Poznaniu / Strykowski Krzysztof // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 43-50.

114. Tajne dokumenty Biura Politycznego. PRL – ZSSR. 1956-1970 / Wstęp A. Paczkowskiego. – Londyn: Aneks, 1998. – 670 s.

115. Tarka K. „Społeczeństwo polskie powinno iść na ugodę...” Korespondencja S. Mackiewicza i J. Putramenta z kwietnia i maja 1956 / Tarka Krzysztof // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 2004. – № 147. - S. 189-200.

116. Uchwały Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej od II do III Zjazdu. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1959. – 571 s.

117. Ukraińcy w Polsce 1944-1989: walka o tożsamość: Dokumenty i materiały / Oprac. Roman Drozd, Igor Hałagida. – Warszawa: Burchard Edition, 1999. – 302 s.

118. Uprawnienia Kardynała Stefana Wyszyńskiego wobec Kościoła Greckokatolickiego w archiwaliach Prymasa i Konferencji Episkopatu Polski / Krzysztof Mikołajczuk. – Lublin: Wyd-wo Archidiecezji Lubelskiej “Gaudium”, 2014. – 599 s.
119. VII Plenum Komitetu Centralnego PZPR 18-28 lipca 1956 r. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1956. – 208 s.
120. VIII Plenum Komitetu Centralnego PZPR 19-21.X.1956 r. - Nowe Drogi. - 1956. - № 10 (88). – 272 s.
121. Wizja Polski na łamach “Kultury” 1947-1976 / Oprac. Grażyna Pomian. – Lublin: UMCS, 1999. – T.2. – 455 s.
122. Władysław W. Na czołówce. Prasa w Październiku 1956 roku / Wiesław Władysław. – Warszawa – Łódź: PWN, 1989. – 501 s.
123. Wojsko wobec polskiego października'56: rezolucje, uchwały, listy / wybór, wstęp i oprac. Edward Jan Nalepa. – Warszawa: Akad. Obrony Narodowej, 2002. – 400 s.
124. Wybór dokumentów do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939-1991 / oprac. i red. A. Suchcitz, L. Maik, W. Rojek. – Londyn: Pol.Tow.Nankowe na Obczyźnie, 1997. – 809 s.
125. Wystąpienie tow. Władysława Gomułki w dyskusji na VIII Plenum KC PZPR // Październik'56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 130–152.
126. Żaryn J. Kościół w Polsce w latach przełomu (1953-1958): relacje ambasadora RP przy Stolicy Apostolskiej / Jan Żaryn. – Warszawa: NERITON, 2000. – 280 s.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

127. Известия, 1956.
128. Літературна газета, 1956-1957.
129. Наше слово, 1956 – 1957.
130. Правда, 1956.

131. Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza, 1955-1956.
132. Kultura (Paryż), 1955-1957.
133. Nowa Kultura, 1956.
134. Nowe Drogi, 1955-1956.
135. Orzeł Biały (Londyn), 1955-1956.
136. Po prostu, 1955 – 1957.
137. Polityka, 1956.
138. Przegląd Kulturalny, 1956.
139. Słowo Powszechne, 1956.
140. Sztandar Młodych, 1956.
141. Świat, 1956.
142. Trybuna Literacka, 1957.
143. Trybuna Ludu, 1956-1957.
144. Tygodnik Powszechny, 1956-1957.
145. Życie Warszawy, 1956.

МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

146. Бурлацкий Ф. Вожди и советники. О Хрущеве, Андропове и не только о них.../ Федор Бурлацкий. - Москва: Издательство политической литературы, 1990. – 383 с.
147. Гомбрович В. Щоденник. У 3-х тт. Т.1. 1953-1956 / Вітольд Гомбрович. – Київ: Основи, 1999. – 413 с.
148. Заброварний С. Інституційні форми життя українців після 1947 року: спогади / Заброварний Степан // Наше слово. – 2006. - № 25. – С. 3-4.
149. Косинова Т. События 1956 г. в Польше глазами советских диссидентов / Косинова Татьяна // Корни травы. Сб. молодых историков / Общество “Мемориал”. Фонд им. Генриха Белля / режим доступа: <http://www.memo.ru/library/books/korni/Chapter17.htm>
150. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Яцек Куронь. – Київ: Дух і Літера. – 2012. – 264 с.

151. О.митрат Дзюбина С. І стверди діло рук наших. Спогади / Степан Дзюбина. – Варшава: Український архів, 1995. – 532 с.
152. Сивіцький М. Геноцид під цензурою / Сивіцький Микола // Український альманах. – Варшава: Об'єднання українців в Польщі, 1996. - С. 60-68.
153. Сивіцький М. Оля в УСКТ / Сивіцький Микола // Український альманах. – Варшава: Об'єднання українців в Польщі, 1996. - С. 96-100.
154. Хрущев Н.С. Время, люди, власть. (Воспоминания). В 4 кн. / Никита Сергеевич Хрущев. – Москва: Московские новости, 1999. - Кн.3. – 703 с.
155. Шост В. Лемки не хотіли миритися з національним небуттям (початки суспільного та національного відродження на Долішньому Шлеську – 1955-1956 рр.) / Шост Василь // Український альманах. – Варшава: Об'єднання українців в Польщі, 1996. - С. 64-70.
156. Щерба Т. Погляд з Гурова Ілавецького / Щерба Теофіль // Український альманах. – Варшава: Об'єднання українців в Польщі, 1996. - С. 90-91.
157. Bratkowski A. W Budapeszcie ktoś bliski potrzebował pomocy / Bratkowski Andrzej // Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsądek. – Warszawa: Prószyński i S-ka, 1996. – S. 183–195.
158. Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / Opracował Krzysztof Pomian. – Warszawa: Czytelnik, 1994. – 324 s.
159. Historia nie tylko złudzeń: Październik 56. Rozmowa z Tadeuszem Mazowieckim i Zygmuntem Skórzyńskim, współzałożycielami Klubu Inteligencji Katolickiej w Warszawie // Widnokrąg. - 1986. – № 3 / 4. - S. 26–48.
160. Józwicki P. Polski Październik – wspomnienia opublikowane w czterdziestą rocznicę // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22

października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 221-229;

161. Kłosiewicz W. Gdy wieje wiatr historii / Wiktor Kłosiewicz. – Warszawa: Wydaw.Spółdzielcze, 1987. – 136 s.

162. Kuroń J. Wiara i wina. Do i po komunizmu / Jacek Kuroń. – Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1990. – 372 s.

163. Kuroń J., Żakowski J. PRL dla początkujących / Jacek Kuroń, Jacek Żakowski. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. – 306 s.

164. Lechowicz W. Minister Ziem Odzyskanych / Lechowicz Włodzimierz // Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarka. - Warszawa: Studio Emka, 2005. – S. 225-253.

165. Maciejewski J. Z okazji ćwierćwiecza – rozważania wspomnieniowe / Maciejewski Janusz // Res Publica. – 1988. – № 8. – S. 65–72.

166. Nowak J. (Zdzisław Jeziorański). Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948-1956 / Jan Nowak. – Londyn: Odnova, 1986. - T.1. – 302 s.

167. Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsądek. – Warszawa: Prószyński i S-ka, 1996. – 243 s.

168. Pióro T. Armia ze zkażą. W Wojsku Polskim 1945-1968 (wspomnienia i refleksje) / Tadeusz Pióro. – Warszawa: Czytelnik, 1994. – 442 s.

169. Torañska T. Oni / Teresa Torañska – Londyn: Aneks, 1985. – 426 s.

170. Tyrmand L. Życie towarzyskie i uczuciowe / Leopold Tyrmand. – Kraków: MG, 2011. – 495 s.

171. Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarka. - Warszawa: Studio Emka, 2005. – 344 s.

172. Zambrowski R. Dlaczego Gomułka i co spowodowało odwrót Gomułki / Zambrowski Roman // Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsądek. – Warszawa: Prószyński i S-ka, 1996. – S. 133–151.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

173. Аксютин Ю.В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. / Юрий Васильевич Аксютин. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 488 с.
174. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт. – Київ: Дух і літера, 2002. – 539 с.
175. Бажан О.Г. Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р. / Бажан Олег Григорович // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 34. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 289-297.
176. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / Володимир Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 447 с.
177. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.) / Володимир Баран. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – 668 с.
178. Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. / Володимир Кіндратович Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 123 с.
179. Бухарин Н.И. Интеллигенция Польской Народной Республики / Миколай Іванович Бухарин. – Москва: Наука, 1977. – 182 с.
180. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич. – Київ: Критика, 2004. – 463 с.
181. Вербовий М. Перші кроки становлення. 1956-1961. Українське суспільно-культурне товариство (1956-1990) / Вербовий Мирослав // Український альманах. – Варшава: Об'єднання українців в Польщі, 2006. – С. 29-33.
182. Вербовий М. Перші роки становлення. 1956-1961. «Наше слово» - тижневик, пресований орган Головного правління Українського суспільно-культурного товариства / Вербовий Мирослав // Український альманах. – Варшава: Об'єднання українців в Польщі, 2006. – С. 34-47.

183. Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы / Владимир Константинович Волков. – Москва: Индрик, 2000. – 367 с.
184. Волобуев В.В. Политическая оппозиция в Польше. 1956-1976 / Вадим Вадимович Волобуев. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2009. – 239 с.
185. Ганжуров Ю.С. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси (газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України 1956 – 1964 рр.) / Юрій Семенович Ганжуров. – Київ, 1999. – 149 с.
186. Гарасим І. Нарис вибраних аспектів історії Греко-католицької Церкви в Польщі (1945-1985) / о. Ігор Гарасим // Зустрічі. – Варшава: Об'єднання українців Польщі, 1990. - № 5-6. – С. 20-30.
187. Гнатюк О. Польсько-український діалог: часопис *Kultura* та його спадщина (До сторіччя Єжи Гедройця) / Гнатюк Оля. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2007. – 64 с.
188. Гришин Я.Я. Истоки кризисов / Яков Яковлевич Гришин. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991. – 169 с.
189. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку, 1914-1991. / Ерік Гобсбаум // Пер. з англ. О. Мокровольський. – Київ: Вид.дім. “Альтернативи”, 2001. – 543 с.
190. Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Васильович Гудь. – Харків: Акта, 2011. – 472 с.
191. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. / Богдан Гудь, Віктор Голубко. – Львів: Видавництво “Українські технології”, 1997. – 66 с.

192. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм в Україні: 20-30-ті роки» / Віктор Даниленко, Георгій Касьянов, Станіслав Кульчицький. – Київ: Либідь, 1991. – 344 с.
193. Данилюк Ю. Основні етапи реабілітації громадян польської національності, репресованих у 2-й половині 40-х – на початку 50-х років / Данилюк Юрій // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. - Вип. 13. - Ч.1. – С. 395-398.
194. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні / Юрій Данилюк, Олег Бажан. – Київ: Рідний край, 2000. – 616 с.
195. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / Норман Дейвіс. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
196. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795-1990 / Ганна Дильонгова [Пер. з поль. М. Кірсенка]. – Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 239 с.
197. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней / Алиция Дыбковская, Малгожата Жарын, Ян Жарын. – Варшава: Научное издательство ПВН, 1995. – 381 с.
198. Евсеев И.Ф. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944-1960) / Иван Федорович Евсеев. – Киев: Изд-во АН Украинской ССР, 1962. – 368 с.
199. Європа та її болісні минувшини / Автори-упорядники Мінк Жорж, Неймайєр Лора. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – 271 с.
200. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
201. Зюлковський М. Греко-католики у відносинах з польською громадськістю / Зюлковський Марек. - Зустрічі. – Варшава: Об'єднання українців Польщі, 1990. - № 5-6. – С. 31-39.

202. Исламов Т.М. Век тоталитаризма / Исламов Тофик Муслим оглы // Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе. – Москва: Институт славяноведения РАН, 1999. – С. 3-29.
203. Кабачій Р. Про українців, лемків і депортації / Кабачій Роман // Український журнал. – 2006. – № 3. – С. 6-9.
204. Калениченко П.М., Колесник В.П. Граница дружбы и мира: О советско-польском приграничном сотрудничестве. 1956-1979 / П. М. Калениченко, В.П.Колесник. – Львов: Вища школа, 1980. – 158 с.
205. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Касьянов Георгій Володимирович. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.
206. Калугина Т.Г. Политическая оппозиция в Польше, 1956-1980 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Т.Г. Калугина. – Иркутск, 1998. – 33 с.
207. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951 рр. / Іван Козловський – Львів: Каменярь, 1998. – 222 с.
208. Колаковський Л. Похвала неконсеквентності / Лешек Колаковський. – Київ: Грані-Т, 2012. – 320 с.
209. Колесник В. Волинь – Замость, Люблін, Холм: прикордонні контакти в 2-й половині ХХ ст. / Колесник Віктор // Історіографічні дослідження в Україні.– Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. - Вип. 13. - Ч.2. – С. 3-16.
210. Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран / Отв. редактор Ю. С. Новопашин // РАН. Институт славяноведения и балканистики. Научный центр Общеславянских исследований (ЦЕСЛАВ). – Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. – 238 с.
211. Коровицина Н.В. С Россией и без нее: Восточноевропейский путь развития / Наталья Васильевна Коровицина. – Москва: ЭКСМО: Алгоритм-Книга, 2003. – 284 с.

212. Костиков П.К. Польская Народная Республика: 30 лет по пути социализма / Петр Кузьмич Костиков. – Москва: Наука, 1974. – 61 с.
213. Краткая история Польши. С древнейших времен до наших дней / Отв.ред В. А. Дьяков. - Москва: Наука, 1993. – 528 с.
214. Кульчицкий С. Комунизм в Україні: перше десятиріччя / Станіслав Кульчицкий. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1993. – 70 с.
215. Кульчицкий С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. В 3-х кн. / Станіслав Кульчицкий. – Київ: Темпора. – Кн.1 – 503 с.; Кн.2. – 627 с.; Кн.3. – 386 с.;
216. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / Литвин Володимир. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. – 133 с.
217. Литвин В. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів / Литвин Володимир // Урядовий кур'єр. – 2002. - № 219. – 23 листопада. – С. 5-9.
218. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / Володимир Литвин. – Київ: Лі-Терра, 2004. – 272 с.
219. Литвин М. Українсько-польська війна. 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 469 с.
220. Макар Ю. Прапор соціалізму над Віслою / Юрій Макар. – Київ: Політвидав України, 1974. – 127 с.
221. Мусатов В. Предвестники бури. Политические кризисы в Восточной Европе (1956-1981) / Валерий Мусатов. – Москва: Науч.кн., 1996. – 301 с.
222. Нападій Я.Г. Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках ХХ ст.: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.02 / Я.Г. Нападій. – Київ, 2002. – 22 с.

223. Орехов А.М. К истории польско-советских переговоров 19 октября 1956 г. в Бельведере (по новым материалам) / Орехов Александр Михайлович // Конфликты в послевоенном развитии восточноевропейских стран / Отв. редактор Ю. С. Новопашин. – Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. – С. 130-156.

224. Орехов А.М. Общественно-политический кризис 1956 года (генезис и развитие событий) / Орехов Александр Михайлович // Политические кризисы и конфликты 50-60-х годов в Восточной Европе / Отв. редактор Ю. С. Новопашин. - Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993. - С. 10-55.

225. Орехов А.М. Советский Союз и Польша в годы «оттепели»: из истории советско-польских отношений / Александр Михайлович Орехов. – Москва: ИНДРИК, 2005. – 327 с.

226. Политические кризисы и конфликты 50-60-х годов в Восточной Европе / Отв. редактор Ю. С. Новопашин // РАН. Институт славяноведения и балканистики. Научный центр Общеславянских исследований (ЦЕСЛАВ). - Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993. – 229 с.

227. Польша Народная Республика / Отв. ред. П. К. Костиков. – Москва: Наука, 1979. – 206 с.

228. Польша в XX веке. Очерки политической истории / Отв.ред. А. Носкова. – Москва: Индрик, 2012. – 952 с.

229. Польша - нарис історії / За ред. В.Менджецького, Є.Брацисевича. [пер. з пол. І. Сварника] // Інститут національної пам'яті, Комісія переслідування злочинів проти польського народу. – Варшава: Інститут національної пам'яті, 2015. – 367 с.

230. Постоловський Р.М., Пугач Є.П., Страшнюк С.Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944–1953 рр.) : хрестоматія для студентів іст. ф-тів вузів України /

Р. М. Постоловський, Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк. — Харків: Бізнес Інформ, 2000. — 470 с.

231. Простір свободи. Україна на шпальтах паризької “Культури” / Підгот. Б. Бердиховська. — Київ: Критика, 2005. — 527 с.

232. Рафальський О. Поняття “національна меншина” в етнополітичному дослідженні / Олег Рафальський // Наукові записки. — Київ: ІПіЕНД, 1999. — Вип.8. — С. 176-183.

233. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі / Володимир Сергійчук. — Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1997. — 410 с.

234. Сирник М. Досвід організації українського шкільництва у Польщі після 1947 р. / Сирник Марко // Український альманах. — Варшава: Об’єднання українців в Польщі, 2006.— С. 103-117.

235. Стецюк Н.М. Національно-культурна діяльність українців у Польщі (1947-1989 рр.) / Стецюк Наталія Миколаївна: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”. — Івано-Франківськ, 2011. — 180 с.

236. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / Владімір Тисменяну. — Київ: Мегатайт, 2003. — 335 с.

237. Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80 годы XX века). Материалы международной научной конференции. Харьков, 21-23 сентября 1993 г. — Харьков: Прінтал, 1994. - Т.1 — 334 с.

238. Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80 годы XX века). Материалы международной научной конференции. Харьков, 21-23 сентября 1993 г. — Харьков: Прінтал, 1995. - Т.2 — 491 с.

239. Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1944-1984 / Мирослав Трухан. — Нью-Йорк-Париж-Торонто-Сідней, 1990. — 403 с.

240. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках». Варшава, 22-24 травня 1997 р. / Від.ред. М. Кучерепа. – Варшава: Tursa, 1998. – 245 с.
241. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. / Ред.кол. Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич, І. Дзюба та ін. – Київ: Либідь, 1993. – 264 с.
242. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Відп.ред. М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944-1951. – 294 с.
243. Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз) / О. Дергачов, Є. Бистрицький, В. Репринцев та ін.; за ред. О. Дергачова. – Київ: Політична думка, 1996. – 434 с.
244. Федина С. Сучасні виміри лемківського питання: ідентичність, спадщина, розвиток / Федина Софія // Український альманах. – Варшава: Об'єднання українців в Польщі, 2013. – С. 128-135.
245. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ ст. / Франсуа Фюре. – Київ: Дух і Літера, 2007. – 810 с.
246. Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії / Стефан Куртуа, Ніколя Верт, Жан-Луї Панне та ін. – Львів: Афіша, 2008. – 712 с.
247. Цепенда І. Відгомін “хрущовської відлиги” у Польщі та її вплив та етнополітичне становище української меншини (1955-1958 рр.) / Ігор Цепенда // Галичина. – 2001. - № 5-6. – С. 372-377.
248. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / Ігор Цепенда. – Київ: Дельта, 2009. – 387 с.
249. Шафран П. Лемківське питання сьогодні / Шафран Петро // Український альманах. – Варшава: Об'єднання українців в Польщі, 2006. – С. 134-143.

250. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-ті – перша половина 30-х рр. ХХ ст. / Лариса Якубова. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – 507 с.
251. Янчук О.А. Становище української громади в Польщі (1980–1990): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О.А. Янчук. – Київ, 2015. – 18 с.
252. Яровий В. І. Історія західних і південних слов'ян у ХХ ст. Курс лекцій / Валерій Іванович Яровий. – Київ: Либідь, 1996. – 416 с.
253. Яцечко С.В. Суспільно-політичні трансформації в Польщі у 1949-1970 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / С.В. Яцечко. – Чернівці, 2013. – 16 с.
254. Albert A. Nainowska historia Polski (1914–1993) / Andrzej Albert (Wojciech Roszkowski). – Londyn: Puls, 1994. – Т 1. – 638 s.
255. Albert A. Nainowska historia Polski (1914–1993) / Andrzej Albert [Wojciech Roszkowski]. – Londyn: Puls, 1994. - Т. 2. – 1043 s.
256. Arendt H. Rozważania o rewolucji Węgierskiej / Arendt Hannah // Przegląd Polityczny. – 2006. - № 78. – S. 136-144.
257. Asipowicz K. Społeczna pomoc materialna / Asipowicz Krystyna // Pomoc Krajowi przez Niepodległościowe Uchodźstwo. 1945-1990 / Praca zbiorowa. Red. Roman Lewicki. – Londyn: Polskie Towarzystwo naukowe na Obczyźnie, 1995. – S. 34–49.
258. Baczko B. Mity i rzeczywistość / Baczko Bronisław // 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. – London: Aneks, 1978. – S. 63–72.
259. Barańczak S. Dziecięca naiwność. O “Poemacie dla dorosłych” Adama Ważyka / Barańczak Stanisław // Aneks, 1987. – № 46/47. – S. 117–147.
260. Berdychowska B. Polityka władz PRL wobec Ukraińców / Berdychowska Bogumiła // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 2001. – № 138. - S. 207-217.

261. Białecki K. Przebieg śledztwa prowadzonego przed „procesem trzech” w świetle zachowanych materiałów UB / Białecki Konrad // *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006.* – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 191-206.

262. Błażyński Z. Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii. 1940–1955 / Zbigniew Błażyński. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza, 1990. – 319 s.

263. Borodziej W. 1945-1956-1989. Czyli o związkach między polityką zagraniczną a historyczną / Borodziej Włodzimierz // *Przegląd Polityczny.* – 2006. - № 78. – S. 128-133.

264. Boruń J. PZPR – październik 1956 r. / Boruń Jerzy // *Październik' 56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski.* – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 61–85.

265. Brodziński B. Polski Londyn A.D. 1956. / Brodziński Bohdan // 1956. Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł / Praca zbiorowa pod red. M. M. Drozdowskiego. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Typografia, 1998. – S. 45–76.

266. Brus W. Trwałe konsekwencje Polskiego Października / Brus Włodzimierz // 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. – London: Aneks, 1978. – S. 53–62.

267. Chojnowska A. Operacja “Wisła” / Chojnowska Aldona // *Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki,* 1992. – № 102. - S. 3-102.

268. Ciesielski S., Wrzesiński W. Październik 1956 roku na ziemiach zachodnich i północnych (zarys problematyki) / Ciesielski Stanisław, Wrzesiński Wojciech // *Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r.* / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // *Polska 1944/45 – 1989. Studia i*

materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 179-190.

269. Codogni P. Aktywność społeczna w Polsce w 1956 roku. Obszary i kulminacje / Codogni Paulina // Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S.174-190.

270. Codogni P. Rok 1956 / Paulina Codogni. –Warszawa: Prószyński i S-ka, 2006. –371 s.

271. Czech M. Kwestia ukraińska w III Rzeczypospolitej / Czech Mirosław // Zeszyty Historyczne: Instytut Literacki, 1993. – № 103. - S. 3-35.

272. Czubinski A. Czerwiec 1956 w Poznaniu / Antoni Czubinski. - Poznań: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. – 72 s.

273. Czubinski A. Dzieje najnowsze Polski : Polska Ludowa (1944-1989) / Antoni Czubinski. - Poznań: Wielkopolska Agencja Wydawnicza, 1992. – 736 s.

274. Czubinski A. Polska i Polacy po II wojnie światowej : (1945-1989) / Antoni Czubinski . - Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1998. – 928 s.

275. Czubinski A. Poznań. Czerwiec 1956-1981 / Antoni Czubinski. – Poznań: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1981. – 27 s.

276. Dąbek K. PZPR – retrospektywny portret własny / Krzysztof Dąbek. – Warszawa: TRIO, 2006. – 367 s.

277. Dobrosielski M. O miejsce Polski w Europie (1956 – 1970) / Dobrosielski Marian // Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarka. - Warszawa: Studio Emka, 2005 - Warszawa: Studio Emka, 2005. – S. 48–61.

278. Domány A. Władysław Gomułka / Domány András. – Budapest: Kossuth kvk., 1988. – 259 s.

279. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989 / Roman Drozd. – Warszawa: „Tyrsa”, 2001. – 380 s.

280. Drozd R. Powojenne wysiedlenia Łemków polskich w latach 1944-1950 / Drozd Roman // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa / Red. S. Durda, B. Halczak, A. Ksenicz et al. – Legnica – Zielona Góra: „Kyczera”, 2007. – S. 131-142.

281. Drozd R. Ukraińcy w Polsce w okresie przełomów politycznych 1944-1981 / Drozd Roman // Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944-1989) / Pod red. Piotra Madajczyka. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1998. – S. 180-244.

282. Drozdowski M. Polska emigracja polityczna wobec wydarzeń 1956 r. w Kraju (w świetle dokumentów prasowych) / Drozdowski Marian Marek // 1956. Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł / Praca zbiorowa pod red. M. M. Drozdowskiego. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Typografia, 1998. – S. 7–44.

283. Dudek A. Kościół Katolicki w Polsce w 1956 roku / Dudek Antoni // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 103-118.

284. Dudek A., Marszałkowski T. Walki uliczne w PRL 1956-1989 / Antoni Dudek, Tomasz Marszałkowski. – Kraków: Geo, 1999. – 446 s.

285. Dudek A., Pytel G. Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej / Antoni Dudek, Grzegorz Pytel. – Londyn: ANNEKS, 1990. – 345 s.

286. Durda S. Łemkowie wobec przemian politycznych 1956 roku w Polsce / Durda Stefan // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa / Red. S. Durda, B. Halczak, A. Ksenicz et al. – Legnica – Zielona Góra: „Kyczera”, 2007. – S. 143-156.

287. Eisler J. "Polskie miesiące" czyli kryzys(y) w PRL / Jerzy Eisler. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania zbrodni przeciwko narodowi Polskiemu, 2008. – 232 s.
288. Eisler J. Polskie radio wobec wydarzeń w kraju w 1956 r. / Eisler Jerzy // Krytyka. Kwartalnik Polityczny. – Warszawa, 1993. – № 40. – S. 146–163.
289. Eisler J. Poznański Czerwiec'56 – powstanie, protest, bunt? / Eisler Jerzy // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 33-43.
290. Eisler J. Zarys dziejów politycznych Polski. 1944-1989 / Jerzy Eisler. - Warszawa: BGW, 1992. – 232 s.
291. Eisler J., Kupiecki R. Na zakręcie historii – rok 1956 / Jerzy Eisler, Robert Kupiecki. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1992. – 51 s.
292. Eisler J., Szwarc A., Wieczorkiewicz P. Polska. Dzieje polityczne ostatnich dwustu lat / Jerzy Eisler, Andrzej Szwarc, Paweł Wieczorkiewicz. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – 276 s.
293. Ekiert G. Rebellious Poles: Political Crises and Popular Protest Under State Socialism, 1945-89 / Ekiert Grzegorz // East European Politics and Societies. - Spring, 1997. - Vol. 11, № 2. - S. 299-338.
294. Fejtö F. Od Budapesztu i Warszawy 1956 roku do Pragi roku 1968: kilka uwag z historii / Fejtö François // 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. – London: Aneks, 1978. – S. 9–23.
295. Fijałkowska B. Polityka i twórcy (1948–1959) / Barbara Fijałkowska. – Warszawa: PWN, 1985. – 571 s.
296. Fijałkowska B., Godlewski T. Polskie dylematy polityczne. 1939–1995 / Barbara Fijałkowska, Tadeusz Godlewski. – Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1996. – 244 s.

297. Fik M. Autorytecie wróć? Szkice o postawach polskich intelektualistów po Październiku 1956 / Marta Fik. – Warszawa: Errata, 1997. – 244 s.
298. Friszke A. Jerzego Ciedroycia praca u podstaw (1956-1976) / Friszke Andrzej // Kudelski Z. Spotkania z paryską „Kulturą”. – Warszawa: POMOST, 1995. – S. 11–36.
299. Friszke A. Oaza na Kopiernika. Klub Inteligencji Katalickiej. 1956-1989 / Andrzej Friszke. – Warszawa: Biblioteka „Więzi”, 1997. – 318 s.
300. Friszke A. Opozycja polityczna w PRL. 1945-1980 / Andrzej Friszke. - Londyn: Aneks, 1994. – 608 s.
301. Friszke A. Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989 / Andrzej Friszke. – Warszawa: ISKRY, 2003. – 518 s.
302. Friszke A. Rok 1956 / Friszke Andrzej // Centrum władzy w Polsce 1948-1970 / Pod red. A. Paczkowskiego. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2003. – S. 187-213.
303. Friszke A. Rozgrywka na szczucie. Biuro Polityczne KC PZPR w październiku 1956 / Friszke Andrzej // Więź. – 1996. - № 9. – S. 188-212.
304. Friszke A. Życie polityczne emigracji. / Andrzej Friszke // Seria Druga wielka emigracja. 1945–1990. – Warszawa: Więzi, 1999. - Cz. 1. – 510 s.
305. Friszke A., Stola D., Eisler J. Kierownictwo PZPR w czasie kryzysów 1956, 1968 i 1970 / Andrzej Friszke, Dariusz Stola, Jerzy Eisler. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2000. – 107 s.
306. Garlicki A. Stalinizm / Andrzej Garlicki. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1993. – 80 s.
307. Góra W. Polska Rzeczpospolita Ludowa. 1944–1974 / Władysław Góra. – Warszawa: KiW, 1976. – 552 s.
308. Górski A. Światłowstręt / Górski Artur // Polityka. – 2003. – № 48. – S. 72-73.

309. Habielski R. Emigracja / Rafał Habielski. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1995. – 67 s.
310. Habielski R. Między Londynem a Maisons-Laffitte / Habielski Rafał // Z.Kudelski. Spotkania z paryską „Kultura”. – Warszawa: POMOST, 1995. - S. 71-92.
311. Habielski R. Możliwości i oczekiwania. Emigracja wobec wypadków poznańskich / Habielski Rafał // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 81-96.
312. Habielski R. Życie społeczne i kulturalne emigracji. / Rafał Habielski // Seria Druga Wielka Emigracja. 1945–1990. – Warszawa: Więzi, 1999. - T.3 – 408 s.
313. Hajdasz J. Poznański Czerwiec w programach Rozgłośni Polskiej RWE / Hajdasz Jolanta // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 97-106.
314. Hałagida I. „Szpieg Watykanu”. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896-1977) / Igor Hałagida. –Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2008. – 648 s.
315. Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski. 1947-1957 / Igor Hałagida. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2003. – 259 s.
316. Heydenkorn B. Instytut Literacki – „Kultura” / Heydenkorn Benedyk // Pomoc Krajowi przez Niepodległościowe Uchodźstwo. 1945-1990 / Praca zbiorowa. Red. Roman Lewicki. – Londyn: Polskie Towarzystwo naukowe na Obczyźnie, 1995. – S. 76–87.
317. Historycy Polscy i Ukraińscy wobec problemów XX wieku / Pod red. Piotra Kosiewskiego, Grzegorza Motyki. – Kraków: UNIVERSITAS, 2000. – 305 s.

318. Hładkiewicz W. Polska elita polityczna w Londynie. 1945–1972 / Wiesław Hładkiewicz. – Zielona Góra: WSI, 1994. – 305 s.
319. Holzer J. Podzielona Europa 1955/1956. Zelżenie mrozu czy prawdziwa odwilż? / Holzer Jerzy // Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 97-104.
320. Iwanicki M. Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918–1990 / Mieczysław Iwanicki. – Siedlce: Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna w Siedlcach, 1993. – 267 s.
321. Jankowiak S. Poznański Czerwiec 1956 - konsekwencje polityczne i skutki społeczne / Jankowiak Stanisław // Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 9-21.
322. Jankowiak S. Sytuacja społeczno-gospodarcza w Wielkopolsce w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych na tle sytuacji w kraju / Jankowiak Stanisław // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 11-22.
323. Jankowiak S., Machcewicz P., Rogulska A. Zranione miasto: Poznań w czerwcu 1956 roku / Stanisław Jankowiak, Paweł Machcewicz, Agnieszka Rogulska. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2003. – 215 s.
324. Jarocki R. Czterdzieści pięć lat w opozycji. O ludziach „Tygodnika Powszechnego” / Robert Jarocki. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1990. – 317 s.
325. Jarosz D. Polacy a stalinizm 1948-1956 / Dariusz Jarosz. – Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2000. – 246 s.
326. Jarosz D. Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948-1956 a chłopi / Dariusz Jarosz. – Warszawa: DiG, 1998. – 542 s.

327. Jarosz D. Społeczność lokalna Częstochowy a władza w latach 1945-1956 (główne pola konfliktów i ich formy) / Jarosz Dariusz // *Częstochowy drogi ku niepodległości* / Red.nauk. R. Szwed, W. Palus. – Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, 1998. - S. 217-240.

328. Jarosz D. Wieś Polska w 1956 roku / Jarosz Dariusz // *Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r.* / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // *Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały.* – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 153-179.

329. Jarosz D., Pasztor M. W krzywym zwierciadle. Polityka władz komunistycznych w Polsce w świetle plotek i pogłosek z lat 1949–1956 / Dariusz Jarosz, Maria Pasztor . – Warszawa: Fakt, 1995. – 227 s.

330. Jarząbek W. Wpływ wydarzeń 1956 roku na politykę zagraniczną PRL / Jarząbek Wanda // *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie* / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 198-216.

331. Jaworski M. Kryzys społeczno-polityczny 1956 r. / Jaworski Mieczysław // *Październik' 56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski.* – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 17–40.

332. Jaworski M. Kryzys społeczno-polityczny 1956 roku / Jaworski Mieczysław // *Przesilenia i zwroty w dziejach Polski Ludowej / Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej.* - 1982. - № 110. – S. 70-92;

333. Jedlicki W. „Chamy i Żydy” / Jedlicki Witold // *Kultura (Paryż).* - 1962. - № 12. – S. 3-41.

334. Jedlicki W. Klub Krzywego Koła / Witold Jedlicki. – Paryż: Instytut Literacki, 1963. – 169 s.

335. Jedlicki W. Kulisy wydarzeń Października 1956 / Witold Jedlicki. – Kraków: Biblioteka promienistych, 1986. – 46 s.
336. Karwat J. Echa Czerwca 1956 w Wojsku Polskim / Karwat Janusz // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 63-72.
337. Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt / Janusz Karwat, János Tischler. – Poznań: Media Rodzina, 2006. – 249 s.
338. Kende P. Kształty społeczeństwa postkomunistycznego / Kende Pierre // 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. – London: Aneks, 1978. – S. 143–158.
339. Kersten K. Historia polityczna Polski. 1944-1956 / Krystyna Kersten. – Warszawa: Wydawnictwo Krąg, 1982. – 107 s.
340. Kersten K. Jałta w polskiej perspektywie / Krystyna Kersten. - Londyn: Aneks, 1989. – 260 s.
341. Kersten K. Między wyzwoleniem a zniewoleniem. Polska 1944-1956 / Krystyna Kersten. - Londyn: Aneks, 1993. – 196 s.
342. Kersten K. Pisma rozproszone / Krystyna Kersten / Wybór i przygotowanie do druku T.Szarota i D. Libionka. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – 469 s.
343. Kersten K. Rok 1956 – przełom? Kontynuacja? Punkt zwrotny? / Kersten Krystyna // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 7-18.
344. Kersten K. Rok 1956 – punkt zwrotny / Kersten Krystyna // Krytyka. Kwartalnik Polityczny. – Warszawa, 1993. – № 40. – S. 133–145.

345. Kisielewski T. Październik 1956. Punkt odniesienia. Mozaika faktów i poglądów. Impresje historyczne / Tadeusz Kisielewski. – Warszawa: NERITON, 2001. – 468 s.
346. Kloc K. Rady Robotnicze kontra socjalizm rynkowy / Kloc Kazimierz // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 119-136.
347. Kofman J. Nacjonalizm gospodarczy – szansa czy bariera rozwoju / Jan Kofman. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 319 s.
348. Kołakowski L. Świadomość narodowa i rozkład komunizmu / Kołakowski Leszek // 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. - London: Aneks, 1978. – S. 24-29.
349. Korboński A. Październik 1956 / Korboński Andrzej // Zeszyty historyczne, 1986. – № 78. – S. 36–78.
350. Korek J. Paradoxy paryskiej “Kultury”. Ewolucja myśli politycznej w latach 1947-1980 / Janusz Korek. – Stockholm: Szweden-Almqvist&Wiksell International, 1998. – 366 s.
351. Kowalczyk A. “"Kultura" chodzi własnymi drogami” / Kowalczyk Andrzej S. // Kudelski Z. Spotkania z paryską „Kulturą”. – Warszawa: POMOST, 1995. – S. 48–62.
352. Kowalewska O. Polonistyka Ukraińska: dzieje, stan obecny i perspektywy rozwoju / Olga Kowalewska // Czeskie badania nad Polską w kontekście Europy Środkowej i Wschodniej / pod red. R. Baron, R. Madecki, J. Malicki. – Praga: Historický ústav, 2016. – S. 321-331.
353. Kozłowski K. Nastroje społeczne na Wybrzeżu po poznańskim czerwcu / Kozłowski Kazimierz // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania –

przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 73-80.

354. Krok-Paszkowski J. BBC – Brytyjska Korporacja Nadawcza / Krok-Paszkowski Jan // Pomoc Krajowi przez Niepodległościowe Uchodźstwo. 1945-1990 / Praca zbiorowa. Red. Roman Lewicki. – Londyn: Polskie Towarzystwo naukowe na Obczyźnie, 1995. – S. 50–59.

355. Król E.C. O polskiej kulturze w 1956 roku / Król Eugeniusz Cezary // Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 145-163.

356. Kudelski Z. Spotkania z paryską „Kulturą” / Zdzisław Kudelski. – Warszawa: POMOST, 1995. – 150 s.

357. Kula M. Ku jakiej syntezie Polskiego Października? / Kula Marcin // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 229-255.

358. Kula M. Narodowe i rewolucyjne / Marcin Kula. - Londyn: Aneks, 1991. – 381 s.

359. Kula M. Opinia francuska o wydarzeniach 1956 roku w Polsce / Kula Marcin // Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 217-228.

360. Kula M. Paryż, Londyn i Waszyngton patrzą na Październik 1956 w Polsce / Marcin Kula. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk i Wydawnictwo Adam Marszałek, 1992. – 485 s.
361. Kupiecki R. “Natchnienie milionów”. Kult Józefa Stalina w Polsce 1944-1956 / Robert Kupiecki. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1993. – 271 s.
362. Kupiecki R. Od VIII Plenum do VIII Plenum 1953-1956. Odchodzenie od kultu Stalina w Polsce / Kupiecki Robert // Kwartalnik Historyczny. – 1992. - № 2. – S. 71-93.
363. Kupiecki R., Szczepanik K. Polityka Zagraniczna Polski. 1918–1994 / Robert Kupiecki, Krzysztof Szczepanik. – Warszawa: Scholar, 1995. – 295 s.
364. Kuroń J. Pięć dni Października / Kuroń Jacek // Aneks. - 1986. – № 43. – S. 39–57.
365. Kuroń J. Polityka i odpowiedzialność / Jacek Kuroń. – Londyn: Aneks, 1986. – 222 s.
366. Kwilecki A. Poznański Czerwiec 1956–2000. Pamięć i tradycja / Kwilecki Andrzej // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 269-280.
367. Landau Z. Polska Gomułki / Zbigniew Landau. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1995. – 80 s.
368. Lévesque J. Chiny wobec wydarzeń październikowych 1956 roku / Lévesque Jacques // Aneks. – 1978. – № 18. – S. 161-173.
369. Lemkovyna. A History of the Lemko Region of the Carpathian Mountains in Central Europe / Fr.I.Polianskii [I.F.Lemkyn]. – Higganum, Connecticut: Carpathian Institute, The Lemko Association, 2012. – 570 s.
370. Lewandowski J. “Tajny” referat Chruszczowa – okoliczności wygłoszenia i ujawnienia / Lewandowski Józef // Zeszyty Historyczne. - 1977. – № 41. - S. 197-209.

371. Lewandowski J. Dzieje sprzed dwudziestu lat / Lewandowski Józef // Zeszyty historyczne. - 1976. - № 38. - S. 163–164.
372. Loranc W. Służył polskiej racji stanu / Loranc Władysław // Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarka. - Warszawa: Studio Emka, 2005. - S. 78–90.
373. Łach S. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach odzyskanych po drugiej wojnie światowej / Łach Stanisław // Akcja „Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12-14 czerwca 1992 r. / Pod red. J. Farysia, J. Jekiela. - Szczecin [b. w.], 1994. - S. 157–166.
374. Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa / Red. S. Durda, B. Halczak, A. Ksenicz et al. - Legnica – Zielona Góra: „Kyczera”, 2007. - 533 s.
375. Łopieńska B., Szymańska E. Stare numery. Po Prostu 1953-1957 / Barbara Łopieńska, Ewa Szymańska. - Londyn: Aneks, 1986. - 130 s.
376. Łoś R. Obecność wojsk radzieckich w Polsce. Regulacje: rozmowy w Moskwie (14-18 listopada 1956) – do końca 1957 roku / Łoś Robert // Kwartalnik Historyczny. - 1996. - № 3. - S. 103-120.
377. Łoś R. Polska – ZSRR, 1956 / Robert Łoś. - Łódź, 1999. - 171 s.
378. Łoś R. Wokół VIII Plenum KC PZPR (19–21 października 1956) / Łoś Robert // Studia Polityczne. - 1996. - № 6. - S. 123–139.
379. Machcewicz P. Emigracja w polityce międzynarodowej / Paweł Machcewicz // Seria Druga Wielka Emigracja. 1945–1990. - Warszawa: Więzi, 1999. - Cz.2. - 262 s.
380. Machcewicz P. Polski rok 1956 / Paweł Machcewicz. - Warszawa: Mówią wieki, 1993. - 259 s.
381. Machcewicz P. Spory o PRL w polskiej historiografii i publicystyce po 1989 roku / Machcewicz Paweł // Historycy Polscy i Ukraińscy wobec

problemów XX wieku / Pod red. Piotra Kosiewskiego, Grzegorza Motyki. – Kraków: UNIVERSITAS, 2000. – S. 68–81.

382. Machcewicz P. Stany Zjednoczone wobec Polskiego Października 1956 roku / Machcewicz Paweł // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 45-62.

383. Machcewicz P. Władysław Gomułka / Paweł Machcewicz. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1995. – 85 s.

384. Madajczyk C. Określić wymiar historyczny tej postaci / Madajczyk Czesław // Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarka. - Warszawa: Studio Emka, 2005. – S. 221–225.

385. Madajczyk P. Gomułka – dwie odmienności od linii stalinowskiej / Madajczyk Piotr // Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 56-70.

386. Madajczyk P. Mniejszości narodowe a Październik 1956 roku / Madajczyk Piotr // Dzieje Najnowsze. – 1995. – № 1. – S. 89-105.

387. Madajczyk P. Mniejszości narodowe w Polsce w 1956 roku / Madajczyk Piotr // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 197-220.

388. Makowski E. Geneza wydarzeń czerwcowych w Poznaniu w 1956 r. / Makowski Edmund // Wydarzenia czerwcowe w Poznaniu 1956. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniu 4.V.1981 roku. – Poznań: Instytut Historii UAM, 1981. – S. 7–55.

389. Makowski E. Poznański Czerwiec 1956. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL / Edmund Makowski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. – 396 s.

390. Małkiewicz A. Robotnicy Wałbrzycha wobec wydarzeń październikowych 1956 roku / Małkiewicz Andrzej // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 137-152.

391. Mania A. The National Security Council i amerykańska polityka wobec Europy Wschodniej. 1945-1960 / Andrzej Mania. – Kraków: Uniwersytet Jagelloński, 1994. – 224 s.

392. Mędrzecki W., Rudnicki S., Żarnowski J. Społeczeństwo polskie w XX wieku / Włodzimierz Mędrzecki, Szymon Rudnicki, Janusz Żarnowski. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2003. – 263 s.

393. Michnik A. Nowy ewolucjonizm / Michnik Adam // 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. – London: Aneks, 1978. – S. 110–125.

394. Mieroszewski J. ABC polityki „Kultury” / Mieroszewski Juliusz // Kudelski Z. Spotkania z paryską „Kulturą”. – Warszawa: POMOST, 1995. – S. 131–144.

395. Mieroszewski J. Finał klasycznej Europy / Juliusz Mieroszewski. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. – 386 s.

396. Mikołajczyk M. Wydarzenia poznańskie w oczach Zachodu / Mikołajczyk Marek // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg –

konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 107-124.

397. Miłosz J. Przebieg śledztwa prowadzonego przed „procesem dziewięciu” w świetle zachowanych materiałów UB / Miłosz Jan // *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006.* – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 221-233.

398. Mironowicz E. Problem łemkowski w polityce władz PRL / Mironowicz Eugeniusz // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa* / Red. S. Durda, B. Halczak, A. Ksenicz et al. – Legnica – Zielona Góra: „Kyczera”, 2007. – S. 249-258.

399. Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944-1989) / Pod redakcją Piotra Madajczyka. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1998. – 295 s.

400. Mniejszości w Polsce // *Kultura (Paryż).* – 1957. – № 10/120. – S. 115–118.

401. Molnár M. Obecność historii / Molnár Miklos // 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. – London: Aneks, 1978. – S. 30–45.

402. Nalepa E.J. Oficerowie Armii Radzieckiej w Wojsku Polskim 1943-1968 / Edward Jan Nalepa. – Warszawa: Bellona, 1995. – 339 s.

403. Nazarewicz R. Spór o przyszłość Polski / Nazarewicz Ryszard // *Władysław Gomułka i jego epoka* / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarska. - Warszawa: Studio Emka, 2005. – S. 23–47.

404. Noskowa A. XX Zjazd KPZR i tajny referat Nikity Siergiejewicza Chruszczowa. Próba rozliczenia ze stalinizmem czy taktyczna manipulacja? / Noskowa Albina // *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie* / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów

Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 105-120.

405. Noszczak B. Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego. 1953-1956 / Bartłomiej Noszczak. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2008. – 502 s.

406. Ocękowski C. Społeczeństwo Polski Zachodniej i Północnej w latach 1945–1956 / Czesław Ocękowski. – Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1994. – 276 s.

407. Ochowski T. „Odwilż” w Polsce jako zjawisko społeczne kulturowe. Analizy. Oceny. Przewidywania / Ochowski Tomasz // 1956. Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł / Praca zbiorowa pod red. M. M. Drozdowskiego. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Typografia, 1998. – S. 77–82.

408. Ochowski T. Kontakty z Krajem. Możliwości i granice / Ochowski Tomasz // 1956. Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł / Praca zbiorowa pod red. M. M. Drozdowskiego. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Typografia, 1998. – S. 287–289.

409. Osadczyk B. Przerwana struna (zamiast kroniki ukraińskiej) / Osadczyk Bohdan // Kultura (Paryż). – 1957. - № 5/115. – S. 75-80.

410. Paczkowski A. 1956 – XX Zjazd. Polski Październik. Walka o autonomię / Paczkowski Andrzej // Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko–rosyjskich (1918–2008) / Pod red. A. D. Rotfelda, A. W. Torkunowa. – Warszawa: PISM, 2010. – S. 481–493.

411. Paczkowski A. Pół wieku dziejów Polski. 1939-1989 / Andrzej Paczkowski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995. – 593 s.

412. Paczkowski A. Trzy twarze Józefa Światły / Paczkowski Andrzej // Rzeczpospolita. – 2003. – № 296. - Cz.1. - S. A8 – A9.

413. Paczkowski A. Trzy twarze Józefa Światły / Paczkowski Andrzej // Rzeczpospolita. – 2003. – № 300. - Cz.2. - S. A7 – A9.
414. Paszkiewicz M. Zarys pomocy moralnej i kulturalnej / Paszkiewicz Mieczysław // Pomoc Krajowi przez Niepodległościowe Uchodźstwo. 1945-1990 / Praca zbiorowa. Red. Roman Lewicki. – Londyn: Polskie Towarzystwo naukowe na Obczyźnie, 1995. – S. 15–20.
415. Persak K. Kryzys stosunków Polsko–Radzieckich w 1956 roku / Persak Krzysztof // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 19-44.
416. Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – 297 s.
417. Polska pod rządami PZPR / Praca zbiorowa pod red. M. F. Rakowskiego. – Warszawa: PROFI, 2000. – 532 s.
418. Polski Październik 1956 w polityce światowej / Pod red. Jana Rowiński, Tytusa Jaskułowskiego. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2006. – 351 s.
419. Polski Październik 1956 w polityce światowej / Red.nauk. Jan Rowiński przy współpracy Tytusa Jaskułowskiego. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2006. – 351 s.
420. Pomian K. Robotnicy i sekretarze / Pomian Krzysztof // 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. – London: Aneks, 1978. – S. 82–93.

421. Pomian K. Wymiary polskiego konfliktu 1956-1981 / Krzysztof Pomian. – Londyn: Aneks, 1985. – 174 s.
422. Pomianowski J. Torowanie drogi do wolności w sferze kultury / Pomianowski Jerzy // Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko–rosyjskich (1918–2008) / Pod red. A. D. Rotfelda, A. W. Torkunowa. – Warszawa: PISM, 2010. – S. 515–525.
423. Pomoc Krajowi przez Niepodległościowe Uchodźstwo. 1945-1990 / Praca zbiorowa. Red. Roman Lewicki. – Londyn: Polskie Towarzystwo naukowe na Obczyźnie, 1995. – 144 s.
424. Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006 / Pod red. Konrada Białeckiego i Stanisława Jankowiaka. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – 287 s.
425. Przybylski H.J. Przelomy polityczne w Polsce Ludowej: doswiadczenia lat 1956-1981 / Henryk J. Przybylski. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1986. – 216 s.
426. Ptański J. Drugi z trzech zwrotów, czyli Gomułka u szczytu powodzenia / Ptański Jan // Październik'56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 86 – 123.
427. Pudło K. Etniczne, społeczne i kulturowe skutki akcji „Wisła” / Pudło Kazimierz // Akcja „Wisła” na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX w. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12-14 czerwca 1992 r. / Pod red. J. Farysia, J. Jekiela. – Szczecin [b. w.], 1994. – S. 145–150.
428. Reprincew W. Szkodliwe stereotypy / Reprincew Włodzimerz // Wiadomości Historyczne. – 1997. - № 5. – S. 257-260.
429. Rewolucja Węgierska 1956 roku. Reformy, bunt i represje. 1953–1963 / Pod red. György Litvána. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1996. – 288 s.

430. Rochatka T. Nastroje w poznańskich zakładach pracy w czerwcu 1956 roku / Rochatka Tomasz // *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006.* – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 23-32.
431. Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – 343 s.
432. Rola i miejsce Polski w Europie 1914-1957: w 75 rocznicę odzyskania niepodległości: materiały z sesji naukowej w Instytucie Historii PAN, 8-9 listopada 1993 r. / Pod red. Andrzeja Koryna. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1994. – 183 s.
433. Roszkowski W. Historia Polski. 1914-2005 / Wojciech Roszkowski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 510 s.
434. Ruchniewicz K. Berlin i Bonn patrzą na Październik 1956 roku w Polsce / Ruchniewicz Krzysztof // *Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r.* / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // *Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały.* – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 63-78.
435. Rychlik J. Następstwa XX Zjazdu KPZR w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Podobieństwa i specyficzne różnice / Rychlik Jan // *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla.* - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 121-133.

436. Rykowski Z., Władyka W. Polska próba. Październik'56 / Zbigniew Rykowski, Władysław Władyka. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 312 s.
437. Rykowski Z., Władyka W. Październik 1956 / Rykowski Zbigniew, Władyka Władysław // Październik' 56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 41–60.
438. Salwa-Syzdek E. Wobec najważniejszego sojusznika i trudnego partnera / Salwa-Syzdek Eleonora // Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarka. - Warszawa: Studio Emka, 2005. – S. 90–107.
439. Sandorski J. Wymiar sprawiedliwości PRL w 1956 r. na tle procesów uczestników „poznańskiego czerwca” / Sandorski Jan // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 233-244.
440. Siekierski S. Książka literacka. Potrzeby społeczne i ich realizacja w latach 1944-1986 / Stanisław Siekierski. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 484 s.
441. Siwik A. Polski Październik a Emigracja / Siwik Anna // Przegląd Polonijny (Polska Akademia Nauk, Komitet Badania Polonii). – 1994. – Zeszyt 1. – S. 79-94.
442. Skupień A. Przebieg śledztwa prowadzonego przed „procesem dziewięciu” w świetle zachowanych materiałów UB / Skupień Anna // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 207-220.
443. Słabek H. Wizerunek rewizjonizmu i rewizjonistów / Słabek Henryk // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i

Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 91-102.

444. Smolar A. Prosta i kolo: o dynamice systemu komunistycznego / Smolar Aleksander // 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. – London: Aneks, 1978. – S. 94–109.

445. Sobór-Świaderska A. Józef Światło – mit i rzeczywistość / Sobór-Świaderska Anna // Studia Historyczne. - 2006. – Zeszyt 1 (193). – S. 41–63.

446. Sorokowski A. Ukraińscy katolicy i prawosławni w Polsce po roku 1945 / Sorokowski Andrew // Aneks. - 1988. – № 49. – S. 94-110.

447. Stanowski A. Kościół i katolicyzm Polski po Drugiej wojnie światowej. Rys historyczny / Stanowski Adam // Widnokrąg. - 1986. – № 3 / 4. – S. 19–25.

448. Stępa S. Mniejszość Ukraińska – problem powrotu do rodzinnych stron (1947–1959) / Stępa Stanisław // Przegląd Humanistyczny. - 2006. – № 1. – S. 99–112.

449. Syrop K. Spring in October: The Story of the Polish Revolution, 1956 / Conrad Syrop. - New York: Praeger, 1957. – 210 s.

450. Syzdek E., Syzdek B. Polityczne dylematy Władysława Gomułki / Eleonora Syzdek, Bronisław Syzdek.– Warszawa: Czytelnik, 1985. – 261 s.

451. Szacka B. Październik 1956 roku w pamięci społecznej / Szacka Barbara // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 191-196.

452. Szczepanik E. Władze RP na Uchodźstwie i Kraj / Szczepanik Edward // *Pomoc Krajowi przez Niepodległościowe Uchodźstwo. 1945-1990 / Praca zbiorowa. Red. Roman Lewicki. – Londyn: Polskie Towarzystwo naukowe na Obczyźnie, 1995. – S. 1–14.*

453. Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 i 1957 roku / Szymoniczek Joanna // *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 253-264.*

454. Świda-Ziemia H. Stalinizm i społeczeństwo Polskie / Hanna Świda-Ziemia. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, 1991. – 84 s.

455. Tarka K. “Polska jest Polska”. Powrót Stanisława Mackiewicza do kraju w czerwcu 1956 / Tarka Krzysztof // *Zeszyty Historyczne. - 2004. – № 150. – S. 55-96.*

456. Tarka K. Trudny dialog. Rząd RP na uchodźstwie i Ukraińcy (1945–1990) / Tarka Krzysztof // *Zeszyty Historyczne. - 2002. – № 139. - S. 82-98.*

457. Tarniewski M. Porcja wolności (październik 1956) / Marek Tarniewski. – Paryż: Instytut Literacki, 1979. – 141 s.

458. Tejchma J. Między pierwszym a ostatnim spotkaniem z Władysławem Gomułką / Tejchma Józef // *Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarka. - Warszawa: Studio Emka, 2005. – S. 108–128.*

459. Tischler J. Rewolucja węgierska w 1956 roku oraz jej odgłosy w Polsce / Tischler János // *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 149-164.*

460. Tischler J. Społeczeństwo polskie wobec Węgrów po stłumieniu Rewolucji Węgierskiej 1956 roku / Tischler János // *Rok 1956 w Polsce i jego*

rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 71-87.

461. Tomala M. Na drodze do historycznego układu / Tomala Mieczysław // Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarska. - Warszawa: Studio Emka, 2005. – S. 62–77.

462. Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku / Jerzy Tomaszewski. – Warszawa: EDITIONS SPOTKANIA, 1991. – 58 s.

463. Topol A. Węzłowe problemy rozwoju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej / Andrzej Topol. – Katowice: UŚ, 1986. – 199 s.

464. Topolski J. Polska dwudziestego wieku. 1914–1995 / Jerzy Topolski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1995. – 240 s.

465. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa: PWN, 1993. – 349 s.

466. Troebst S. Od Nikity Chruszczowa do Sandry Kalniete. *Lieu de mémoire* 1956 i aktualne problemy z pamięcią historyczną w Europie / Troebst Stefan // Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009.– S. 282-298.

467. Truszczyński M. Katechizacja w Kościele rzymskokatolickim, greckokatolickim i prawosławnym na terenie Północno-Wschodniej Polski w latach 1945-1989 / Truszczyński Marek: Praca habilitacyjna: 07.00.02. // Lwowski Uniwersytet Narodowy imienia Iwana Franki. – Lwów, 2014. – 499 s.

468. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski / Michał Tymowski, Jan Kieniewicz, Jerzy Holzer. – Warszawa: Editions Spotkania, 1991. – 377 s.

469. Urban K. Kościół Prawosławny w Polsce. 1945–1970 (z zagadnień stabilizacji życia kościelnego) / Kazimierz Urban. – Kraków, 1992. – 195 s.
470. Urban K. Mniejszości religijne w Polsce. 1945–1991 (zarys statystyczny) / Kazimierz Urban. – Kraków, 1994. – 299 s.
471. Walichnowski T. Kryzysy i konflikty społeczno-polityczne w Polsce / Tadeusz Walichnowski. – Warszawa: Akademia Spraw Wewnętrznych, Instytut Historii i Archiwistyki, 1986. – 349 s.
472. Wandych P.S. The United States and Poland / Piotr Stefan Wandych. – Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1980. – 468 s.
473. Wandycz P. “Igrzysko Boże” Normana Daviesa / Wandycz Piotr // Zeszyty historyczne. - 1982. – № 62. – S. 3–25.
474. Werblan A. Stalinizm w Polsce / Andrzej Werblan. – Warszawa: Fakt, 1991. – 87 s.
475. Werblan A. Władysław Gomułka a ugrupowania w partii w Październiku 1956 roku / Werblan Andrzej // Polska 1956 – próba nowego spojrzenia. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne i Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie w dn. 21-22 października 1996 r. / Red. J. Eisler, D. Jarosz, K. Kersten // Polska 1944/45 – 1989. Studia i materiały. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1997. – T. 3. – S. 79-90.
476. Werblan A. Władysław Gomułka i jego epoka / Werblan Andrzej // Władysław Gomułka i jego epoka / Praca zbiorowa pod red. Eleonory Salwa-Syzdek, Tadeusza Kaczmarka. - Warszawa: Studio Emka, 2005. – S. 15–22.
477. Wiele twarzy Ukrainy / Oprac. I. Chruślińska, P. Tyma, wstęp M.Czech. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 355 s.

478. Wierzbicki M. Rozpad i likwidacja Związku Młodzieży Polskiej w latach 1956–1957 / Wierzbicki Marek // Władza a społeczeństwo w PRL. – Warszawa: Studia Historyczne, 2003. – S. 77–114.
479. Winnicki M. Osadnictwo ludności ukraińskiej w województwie Olsztyńskim / Winnicki Mieczysław. – Olsztyn: OZGraf, 1965. – 167 s.
480. Władyka W. Kwasy i zasady w KC PZPR w 1956 roku / Władyka Wiesław // Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie / Pod red. Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, 2009. – S. 22-31.
481. Władyka W. Na czołówce. Prasa w Październiku 1956 roku / Wiesław Władyka. – Warszawa–Łódź: PWN, 1989. – S. 9–118.
482. Władyka W. Październik 56 / Wiesław Władyka. – Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1994. – 87 s.
483. Władysław Gomułka (Dyskusja redakcyjna) // Z pola walki. – 1983. – № 2. – S. 49-104.
484. Wydarzenia kryzysowe w Polsce w latach 1955-1957 (Stenogram dyskusji redakcyjnej) // Z pola walki. – 1982. – № 1-2. – S. 99-143.
485. Zaremba M. Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce / Marcin Zaremba . – Warszawa: TRIO, 2005. – 427 s.
486. Zarys historii „Wolnej Europy” // Pomoc Krajowi przez Niepodległościowe Uchodźstwo. 1945-1990 / Praca zbiorowa. Red. Roman Lewicki. – Londyn: Polskie Towarzystwo naukowe na Obczyźnie, 1995. – S. 60–69.
487. Ziemkowski A. Poznań, Czerwiec 56: próba chronologicznej rekonstrukcji wydarzeń / Ziemkowski Aleksander. – Warszawa: TUR, 1984. – S. 3-34.

488. Ziętara P. Emigracja wobec Października. Postawy polskich środowisk emigracyjnych wobec liberalizacji w PRL w latach 1955-1957 / Paweł Ziętara. – Warszawa: Wydawnictwo LTW, 2001. – 406 s.

489. Żaryn J. Kościół w Polsce w 1956 roku / Żaryn Jan // 1956. Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł / Praca zbiorowa pod red. M. M. Drozdowskiego. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Typografia, 1998. – S. 251-254.

490. Żaryn J. Przemiany październikowe w Polsce i ich skutki / Żaryn Jan // 1956. Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł / Praca zbiorowa pod red. M. M. Drozdowskiego. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Typografia, 1998. – S. 199-201.

491. Żaryn J. Wydarzenia czerwcowe w Poznaniu / Żaryn Jan // 1956. Polska emigracja a Kraj. Antologia źródeł / Praca zbiorowa pod red. M. M. Drozdowskiego. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Typografia, 1998. – S. 159-162.

492. Żerko S. Reakcje niemieckie na wydarzenia w Poznaniu / Żerko Stanisław // Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Poznań 22-23 czerwca 2006. – Poznań: Instytut Historii UAM, 2007. – S. 179-190.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА:

493. Енциклопедія історії України. – Київ: Наукова думка, 2010. - Т. 7.

494. Польская Народная Республика: Справочник / В. И. Воронков, В. И. Дворников, В. А. Светлов. – Москва: Политиздат, 1984. – 126 с.

495. Basiński E. Polska – ZSRR. Kronika faktów i wydarzeń. 1944-1971. / Euzebiusz Basiński. - Warszawa: KSIAŻKA i WIEDZA, 1973. – 482 s.

496. Chałupczak H., Browarek T., Zielińska N. Mniejszości narodowe w Polsce. Materiały do bibliografii. 1990-1996. / Henryk Chałupczak, Tomasz Browarek, Nina Zielińska. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. – 140 s.

497. Fik M. Kultura Polska po Jałcie. Kronika lat 1944 – 1981 / Marta Fik. – London: Polonia, 1989. – 835 s.

498. Kochański A. Polska 1944-1991. Informator historyczny. T.I. Podział administracyjny. Ważniejsze akty prawne, decyzje i enuncjacje państwowe (1944-1956). / Aleksander Kochański. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996. – 726 s.

499. Mołdawa T. Ludzie władzy. 1944 – 1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28. II. 1991. / Tadeusz Mołdawa. – Warszawa: PWN, 1991. – 484 s.

500. Turski M. Kronika październikowa // Październik' 56 / Wstęp, wybór i oprac. M. Jaworski. – Warszawa: Wydawnictwo Spółdzielcze, 1987. – S. 6–16.